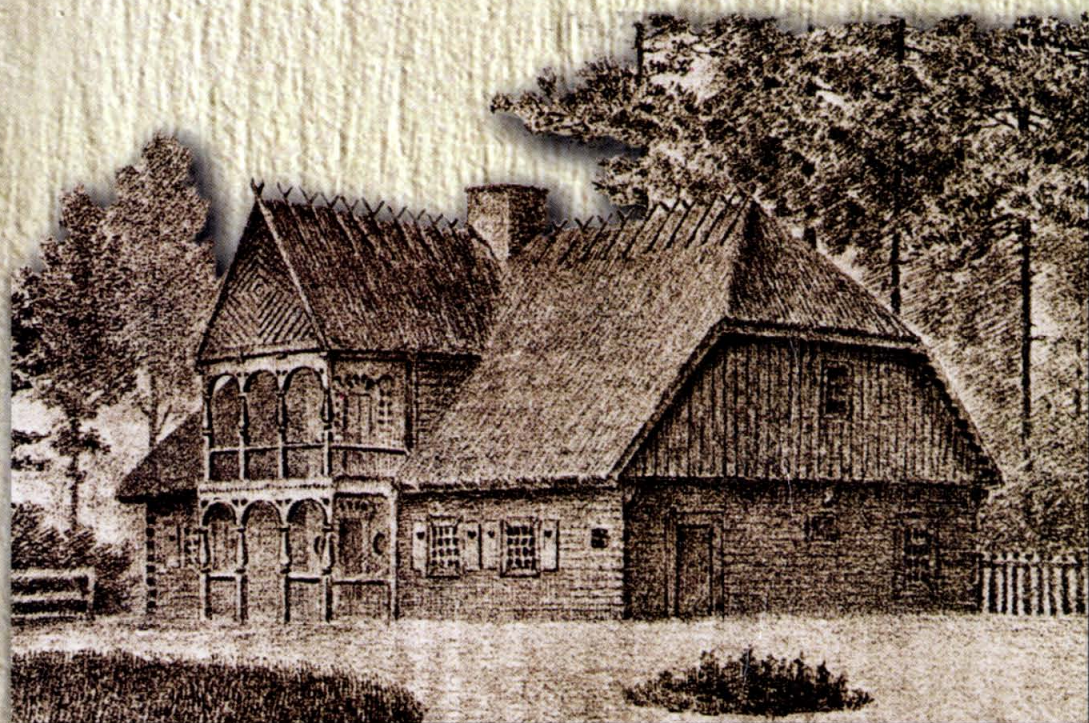

**Marian
Butkiewicz**

**DOBRA
SZLACHECKIE
W POWIECIE
TYKOCIŃSKIM**

**DOBRA
SZLACHECKIE
W POWIECIE
TYKOCIŃSKIM**

KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI

Wydział Nauk Humanistycznych

**Marian
Butkiewicz**

**DOBRA
SZLACHECKIE
W POWIECIE
TYKOCIŃSKIM**

RW KUL

Redakcja Wydawnictw
Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
Lublin 1998

Projekt okładki i stron tytułowych
MACIEJ BOCHYŃSKI

Opracowanie techniczne
IRENA GĘBURA

04(438).03/.04::323.31:332.2]15/16"

© Copyright by Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1998

ISBN 83-228-0602-7

REDAKCJA WYDAWNICTW
KATOLICKIEGO UNIwersYTETU LUBELSKIEGO
ul. Konstantynów 1, 20-708 Lublin
tel. 524-18-09 (centrala), 525-71-66 (kolportaż)

Wydanie I. Zam. 208/97

Zakład Małej Poligrafii KUL

***Moim Rodzicom
poświęcam***

SPIS TREŚCI

WSTĘP	9
1. Analiza tematu	9
2. Źródła	10
3. Stan badań	15
4. Konstrukcja pracy	20
ROZDZIAŁ I. Rejestry poborowe jako źródło do badań społeczno- -gospodarczych szlachty powiatu tykocińskiego	23
1. Charakterystyka rejestrów poborowych XVI i XVII w.	23
2. Wartość źródłowa	32
ROZDZIAŁ II. Powiat tykociński w XVI i XVII w.	43
1. Położenie i środowisko naturalne	43
2. Dzieje powiatu tykocińskiego do końca XVII w.	46
3. Podział administracyjny	52
4. Infrastruktura	55
5. Struktura własności	57
ROZDZIAŁ III. Osadnictwo szlacheckie do końca XVII w.	61
1. Rozprzestrzenianie się własności szlacheckiej	61
2. Sytuacja prawna szlachty	68
3. Nazewnictwo osad szlacheckich	73
4. Wielkość osad szlacheckich	75
a) Areal	76
b) Zabudowa	79
c) Mieszkańcy	84
5. Wsie gniazdowe	87

ROZDZIAŁ IV. Struktura własności szlacheckiej	93
1. Wielka własność	93
2. Średnia własność	95
3. Własność drobnoszlachecka	96
a) Działy wspólne (niedział, czestnictwo, kolokacja)	96
b) Działy pojedyncze	106
4. Własność gniazdowa	113
ROZDZIAŁ V. Mieszkańcy osad szlacheckich	119
1. Szlachta	119
2. Ludność poddana	131
3. Czeladź	138
4. Ludność wolna	142
ZAKOŃCZENIE	147
WYKAZ SKRÓTÓW	152
ŹRÓDŁA I LITERATURA	153
SPIS TABEL	167
ANEKSY	171
Aneks I. Wykaz osad szlacheckich na terenie powiatu tykocińskiego w XVI i XVII w.	171
Aneks II. Objaśnienia do map	176
INDEKS NAZWISK	179
INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH	185
MAPA 1. Powiat tykociński w XVI-XVII w.	
MAPA 2. Dobra gniazdowe na terenie powiatu tykocińskiego w XVI i XVII w.	
MAPA 3. Osady drobnoszlacheckie na terenie powiatu tykocińskiego w XVI i XVII w.	

WSTĘP

1. Analiza tematu

W XVI wieku szlachta była już ostatecznie uformowana jako stan. W wyniku licznie nadawanych przywilejów królewskich zbiorowość ta u progu czasów nowożytnych cieszyła się prawem podmiotowym¹. Zdobywszy pełnię władzy ustawodawczej kontrolowała wszystkie dziedziny życia. Stan szlachecki nie był jednolity, pomimo że powszechnie głoszone hasła równości. W okresie staropolskim zasadniczo funkcjonował w nim podział na cztery grupy: magnaterię, szlachtę średniozamożną, szlachtę częstkową, do której zaliczono i zagrodową, oraz gołotę.

Na początku XVI w. na zachodnich rubieżach Litwy utworzono województwo podlaskie, które na mocy unii lubelskiej zostało inkorporowane do Korony. W ramach tego województwa przez cały wiek XVI trwał proces podziału na mniejsze jednostki administracyjne: ziemie i powiaty. Powiat tykociński był najdalej na północ wysuniętym większym okręgiem administracyjnym Podlasia. Jego wschodnie, zachodnie i północne granice były faktycznie granicami województwa, granica południowa zaś, z powiatem suraskim i brańskim, należącymi do tej samej ziemi bielskiej, opierała się na środkowym biegu rzeki Narwi i dolnym Supraśli.

Na interesującym nas obszarze, podobnie jak i na terenach położonych dalej na zachód i południe, dominowała niezamożna, przeważnie częstkowa i zagrodowa szlachta². Specyfiką Podlasia oraz sąsiadującego z nim Mazowsza było występowanie rozległych okolic gniazdowych. Szlachta tamtejsza była związana tradycją dziedziczenia majątku rodzowego oraz nazwiska odmiejscowego.

¹ A. Zajączkowski. *Główne elementy kultury szlacheckiej. Ideologia a struktury społeczne*. Wrocław 1961 s. 29.

² Ta grupa będzie nas interesowała szczególnie, chociaż w naszych rozważaniach będziemy uwzględniać wszystkie warstwy stanu szlacheckiego.

O przyjęcie ram chronologicznych niniejszej pracy zdecydowały dwie przyczyny. Pierwszą z nich stanowią etapy rozwoju osadnictwa. Jego dynamika, trwająca przeszło dwa stulecia, została zachwiana przez „potop szwedzki”, a do jej zniszczenia przyczyniły się działania wojenne z początku XVIII w. W czasie „potopu” ludność Podlasia została zdziesiątkowana, lecz rejony zamieszkałe przez szlachtę nie odczuły tego zbyt dotkliwie³. Wojna północna natomiast nie oszczędziła okolic szlacheckich⁴ – niektóre wsie wyludniły się wówczas w 80%, a czasem nawet w jeszcze znacznieszym stopniu⁵. Wymarło wiele rodzin szlacheckich⁶, w wyniku czego w wielu miejscach osadnictwo należało rozpoczynać od początku. Drugim powodem takiego ustalenia chronologii jest baza źródłowa. Dla wieków XVI i XVII posiadamy bowiem znaczną liczbę rejestrów podatkowych, następne zaś stulecie nie ma dużej liczby tego typu dokumentów⁷.

2. Źródła

Podstawowym źródłem opracowania są rejestry podatkowe. Największą ich zaletą jest powstawanie w jednym przedziale czasu dla całego regionu (ziemia, województwo). Innym walorem jest jednostkowe ujęcie poszczególnych rodzin lub majątków. Do naszych czasów dochowały się trzy rodzaje spisów podatkowych: łanowe, podymne i pogłowne. Wielokrotność występowania jednego rodzaju podatku w niewielkich odstępach czasowych podnosi atrakcyjność i wartość tych przekazów źródłowych⁸.

³ Według obliczeń J. Topolskiego ludność Podlasia zmniejszyła się o połowę (ok. 125 tys. osób). Straty te dotyczyły głównie królewskich. Dobra królewskie były wówczas wyludnione w 68%, a szlacheckie w 17% (*Wpływ wojen połowy XVII w. na sytuację ekonomiczną Podlasia. W: Studia historica. W 35-lecie pracy naukowej H. Łowmiańskiego*. Warszawa 1958 s. 309-349). Zob. także: J. Antoniuk, H. Madejczyk. *Potop szwedzki na Podlasiu*. Białystok 1956.

⁴ Szczególnie dotkliwa była inkursja moskiewska w 1708 r. i morowe powietrze w 1710 r. One to zdziesiątkowały dotychczasowych osadników (J. Wiśniewski. *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny*. „Acta Baltico-Slavica” 11:1977 s. 57-60).

⁵ Rejestr podymnego z 1710 r. podaje, że w wielu osadach szlacheckich ocalało po jednym czy po dwa dymy (*Księga grodzka brańska* nr 39 s. 253nn.).

⁶ J. Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do k. XVIII w.* W: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*. Pod red. J. Antoniewicza. Białystok 1967 s. 204-215.

⁷ Rejestry podymnego z początków XVIII w. zachowały się m. in. w księdze grodzkiej brańskiej 1690-1717. Nie podają one dokładnych informacji ze względu na zniszczenia oraz niedoskonałości ówczesnego aparatu skarbowego (*Księga grodzka brańska* nr. 39). Dokładniejsze akta podymnego z 1775 r. spłonęły w 1944 r.

⁸ Ich szczegółową charakterystykę przedstawiamy w rozdziale pierwszym niniejszej rozprawy. Szczególny nacisk został położony na akta odnoszące się do obszaru powiatu tykocińskiego.

Jako uzupełniające i pomocnicze potraktowaliśmy pozostałe przekazy, do których należałoby zaliczyć przede wszystkim podobne tematycznie wykazy lustracji oraz inwentarze dóbr królewskich. Obejmowały one województwo lub ziemię. Spisywano je także dla poszczególnych starostw⁹. Obok wyliczeń pożytków płynących z królewskich, źródła te wymieniały dzierżawców i zamieszkałą na opisywanym terenie szlachtę.

Część spisów podatkowych z XVI w. została wydana drukiem. Aleksander Jabłonowski – kontynuując, zainicjowaną przez Adolfa Pawińskiego, akcję wydawnictw źródłowych pt. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-osadniczym opisana* – opracował w 1908 r. województwo podlaskie jako siedemnasty tom *Źródeł dziejowych*¹⁰. W jednej z trzech części opracowania przedstawia on wybrane wykazy podatkowe dóbr prywatnych i królewskich. W zakresie interesującego nas terenu spotykamy wypisy lustracji starostw z lat 1558-1577, dokładny rejestr pobierania szosu z Knyszyna, a także rejestr poborowy z 1580 r. oraz sumariusze poborów z lat 1579 i 1591. Na końcu został dodany popis pospolitego ruszenia z 1528 r.¹¹ Autorowi tego wydawnictwa chodziło o przedstawienie całego wachlarza spisów sporządzonych w XVI wieku. Źródła te – wydane na początku naszego stulecia – znalazły swoją kontynuację 50 lat później w formie pierwszego tomu serii wydawnictw lustracji królewskich XVI w.¹² Współczesne nam wydawnictwo zostało zaopatrzone w pełny aparat krytyczny, dzięki czemu materiały zyskały na wartości, szczególnie wiele informacji zawartych jest w przypisach. W swojej edycji A. Jabłonowski zastosował szereg skrótów, nie zaznaczając, ani gdzie je stosuje, ani co

⁹ *Inwentarz starostwa knyszyńskiego 1569, 1573, 1645*. AGAD. ASK. O. XLI. Nr k. 11. W spisie z 1573 r. inwentarz obejmował także starostwo goniądzkie. (dalej: *Inwentarz s. k. 1569-1645*); *Lustracje albo rewizja dochodów z dóbr królewskich województwa podlaskiego 1576-84*. AGAD. MK. O. XVIII. Nr 11 (dalej: *Lustracje 1576*); *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*. Wyd. J. Topolski i J. Wiśniewski. Wrocław 1959 (dalej: *Lustracje 1570*); *Lustracje starostw 1602*. AGAD. MK. O. XVIII. Nr 61 (dalej: *Lustracje 1602*); *Lustracje starostw w województwie mazowieckim, rawskim, płockim i podlaskim położonych w 1616 roku sporządzone*. AGAD. ASK. O. XLVI. Nr 149 k. 42-126 (dalej: *Lustracje 1616*); *Lustracje województwa mazowieckiego anni 1660, podlaskiego 1664 i rawskiego 1674*. AGAD. MK. O. XVIII. Nr 64 k. 555-605 (dalej: *Lustracje 1664*); *Inwentarz starostwa goniądzkiego 1571*. AGAD. ASK. O. LVI. Nr 66 (dalej: *Inwentarz s.g. 1571*); *Inwentarz starostwa rajgrodzkiego 1573*. AGAD. ASK. O. LVI. Nr R7 (dalej: *Inwentarz s.r. 1573*); *Inwentarz starostwa tykocińskiego 1573*. AGAD. ASK. O. LVI. Nr T1 (dalej: *Inwentarz s.t. 1573*).

¹⁰ Autor we wstępie wyjaśnia, że z A. Pawińskim rozdzielili prace w ten sposób, że pierwszy miał do opracowania ziemie ruskie Rzeczypospolitej, a drugi – koronne.

¹¹ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. T. 6: *Podlasie*. Cz. 1. W: *Źródła dziejowe*. T. 17. Warszawa 1908 (dalej: *Polska XVI w. Cz. 1*).

¹² *Lustracje 1570*. Jak stwierdzili we wstępie autorzy, ta edycja zapoczątkowała wydawanie lustracji dóbr królewskich Rzeczypospolitej od XVI do XVIII w. Pracę tę podjął Instytut Historii PAN.

one obejmują. Szczególnie dużo przykładów tego typu znaleźliśmy w najobszerniejszym przekazie źródłowym, czyli rejestrze poborowym z 1580 r.¹³ Wprawdzie na początku rejestru z terenu ziemi bielskiej autor zaznacza, że będzie stosował skróty „dla zaoszczędzenia miejsca” i przytacza kilka przykładów, to jednak w tekście nie trzyma się konsekwentnie ustaleń¹⁴. Zasadniczo nie naruszają one obrazu statystycznego, ale nie oddają wiernie ekonomiczno-społecznego wizerunku poszczególnych osad. Wydawca tylko nieregularnie informuje, kto był właścicielem danej działki (cześnicy, bracia, kolokatorzy, poszczególne osoby), w czym imieniu płacono dany podatek, z ilu części składał się dział, z którego uiszczana była opłata, gdzie on się znajdował oraz sposób, w jaki działka przeszła w posiadanie danego szlachcica. Zdarzały się przypadki braku określenia kategorii wólk. Kilkakrotnie zauważyliśmy pomijanie młynów i foluszy¹⁵. Konfrontując wydawnictwo z oryginałem w każdej parafii, odnotowaliśmy od kilku do kilkudziesięciu „skrótów”. Zatem użytkownicy tego wydawnictwa powinni za każdym razem konfrontować je z oryginałem, dlatego jego przydatność można w wielu przypadkach zakwestionować.

Dotychczas nie był podnoszony problem niekompletności omawianych źródeł dotyczących województwa podlaskiego. Historycy, analizujący wartość przekazów w innych tomach tego wydawnictwa, napotykali podobne praktyki A. Pawińskiego i I. T. Baranowskiego¹⁶. Powstały nawet próby uzupełniania tych braków w postaci errat¹⁷. Jednak jest to rozwiązanie połowiczne. Najwła-

¹³ *Polska XVI w.* Cz. 1 s. 1-134.

¹⁴ „Dla zaoszczędzenia miejsca nie ogłaszamy tego wykazu w dosłownym brzmieniu, tylko podajemy wyciąg danych statystycznych. Skrócenia dotyczą objętych słów np. zamiast wyrazu „syn przeszłego Andrzeja” używamy olim (niegdy) Andrzeja, zamiast „z cześnikami swymi” tylko „z cześnikami i inne” (*Polska XVI w.* Cz. 1 s. 90. Przypis 1). Podobne skróty stosował A. Pawiński. K. Górka w przypadku materiałów z województwa kaliskiego znalazła wiele nieścisłości dotyczących jakości ziemi, rozwarstwienia ludności wiejskiej etc. (*Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI w.* „*Studia Źródłoznawcze*” 1:1957 s. 186).

¹⁵ Jabłonowski podał, że Wojciech Karwowski Rudnik miał 5,5 wólki, lecz nie określił rodzaju arealu. W oryginale były to wólki osiadłe. Wyliczając majątek Marcina Grajewskiego z Dolistowa, Smogorówki, Stajnego i Woznej, który wynosił 16 wólek osiadłych i 3 zagrodników rolnych, autor dodał, że płatnik ten dodatkowo uiszczał podatek za 3 młyny i 1 folusz (*Polska XVI w.* Cz. 1 s. 114-115).

¹⁶ I. Gieysztor, A. Żaboklicka. *Rejestry poborowe na Mazowszu w XVI w.* „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*” 3:1955 s. 339; Górka. *Przyczynek* s. 185; M. Biskup. *Rejestry poborowe woj. chełmińskiego 1570*. „*Zapiski Towarzystwa Naukowego Toruńskiego*” 20:1954 s. 305-309.

¹⁷ Dokonał tego M. Biskup, opracowując mapę województwa chełmińskiego w XVI w. (*Rejestry* s. 310-328). Z młodszej generacji historyków potrzebę ponownego wydania tego typu źródeł podnosili: Z. Gułdon (*Uwagi w sprawie przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku*. „*Zapiski Historyczne*” 31:1966 s. 75-79) i P. Szafran (*Inwentarze czy rejestry poborowe*. „*Zapiski Historyczne*” 31:1966 s. 53-71).

ściwszym wyjściem byłoby ponowne wydanie źródeł opublikowanych przez A. Pawińskiego, A. Jabłonowskiego i I. T. Baranowskiego. Badacz traktujący te wydawnictwa za podstawę swych opracowań, zapewne skonfrontuje je z oryginałem, jednak wiele osób wykorzystuje je jako materiały pomocnicze i może brać te przekazy bez cienia wątpliwości. Nie każdy też dotrze do erraty, wydrukowanej w postaci artykułu. Istnieją – jak wspomnieliśmy – wzorcowe edycje, dostosowane do współczesnych wymogów: w latach 50. naszego wieku zespół pod kierownictwem S. Inglota wydał rejestr poborowy woj. krakowskiego z 1629 r.¹⁸ Wydaje się, że wydawnictwa takie należy kontynuować, gdyż zwiększyłoby to liczbę osób zajmujących się sytuacją społeczno-gospodarczą szlachty.

Dużo pożytecznych dla nas informacji podają wydawnictwa powstałe w końcu XIX w. Powołane do życia przez M. Murawiowa zespoły miały dokumentować ruskie ślady na Podlasiu i na Litwie¹⁹. W sposób profesjonalny rejestrowały one wszelkie dokumenty datowane od końca średniowiecza. Wartość tych, jak i innych wydawnictw²⁰ niepomniernie wzrosła po zniszczeniu polskich archiwów w okresie ostatniej wojny. Wykorzystaliśmy te dokumenty i akta, chociaż tylko częściowo dotyczyły interesującego nas terenu.

Inną, nie mniej cenną grupę źródeł, stanowią akta administracji kościelnej. Pod uwagę braliśmy akta, które wyszły z kancelarii diecezjalnych, dekanalnych czy parafialnych. Interesowały nas też akta odbywanych synodów, tak z diecezji wileńskiej, jak i łuckiej²¹. W dokumentach jednego z nich znajdujemy wykaz miejscowości należących do poszczególnych parafii²². Nie można też zapominać o aktach wizytacji generalnych i dekanalnych. Z tej grupy źródeł, w naszym przypadku, najciekawsza będzie wizytacja generalna z 1717 r.²³ Ostatnią, naj-

¹⁸ *Rejestr poborowy województwa krakowskiego w 1629 r.* Pod red. S. Inglota. Kraków 1954.

¹⁹ *Akty wydawajemyje Wilenskoj Archeograficznej Komisij dla razbora drewnych aktow.* T. 1-33. Wilna 1865-1914; *Archeograficznij sbornik dokumentow odnosiaszczichsia k' istorii sewero-zapadnoj Rusi.* T. 1-14. Wilna 1867-1904; *Russkaja istoričeskaja biblioteka.* T. 18-33. Petersburg-Petrograd 1909-1915.

²⁰ *Akta unii Polski z Litwą 1385-1791.* Wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz. Kraków 1932; *Inwentarz byłego Wileńskiego Archiwum Państwowego.* Wilno 1929; *Opisanie knig i aktow Litowskoj metriki.* Wyd. J. Ptaszycki. S. Petersburg 1887; *Rewizja puszczy i perechodow zverinnich w bywszem Wielikom Kniażestwie Litowskom.* Wyd. G. D. Wołowicz. Wilna 1867.

²¹ *Synody diecezji wileńskiej i ich statuty.* Wyd. J. Sawicki. Warszawa 1948; *Synody diecezji łuckiej i ich statuty.* Wyd. J. Sawicki. Warszawa 1949.

²² *Synodus dioeciesiana Vilnensis Ab [...] Michaelae Joanne Zienkowicz [...] in ecclesia cathedrali suo Anno Dni MDCCXLIV.* Vilnius 1744.

²³ *Acta visitationis decanatus augustoviensis ex speciali mandato [...] Brzostowski episcopi vilnensis a 1700 collata usque ad 1717* (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkps nr 1775).

obfitszą grupą będą inwentarze oraz metryki urodzeń i ślubów, datowane od końca XVI w.²⁴

Swoistą kopalnią informacji na temat podlaskiej szlachty są księgi sądowe. Na swoich kartach odnotowują zapisy różnego rodzaju dokumentów rodzinnych, rodowych, jak i treści ogólnej. Z zaginionego po I wojnie światowej całego zespołu ksiąg część odnalazła się w ZSRR, a niektóre z nich w latach 60. powróciły do Polski²⁵. W rezultacie mamy dostęp do dokumentów powstałych w Bielsku (księgi ziemskie z XVI-XVII w., księgi grodzkie z XVI w.), Brańsku (księgi ziemskie z XVI-XVII w., księgi grodzkie z XVII w.), Goniądzu (grodzka z II poł. XVII w.) i Surazu (ziemska z XVII w.)²⁶. Część informacji zawartych w tych księgach opracował niestrudzony osiemnastowieczny archiwista Ignacy Kapica Milewski. Poświęcił on znaczną część swojego życia na sporządzanie wypisów z tych ksiąg. Jego notatki rozpoczynają się w początkach XV w., a kończą w połowie XVIII w.²⁷ Duża część tej pracy została wydana drukiem w drugiej połowie ubiegłego stulecia w postaci herbarza²⁸.

Znaczna część informacji została zebrana przez historyków zajmujących się dziejami tego terenu. Mając na uwadze fakt, że źródła, z których robił wypisy Pawiński czy Glinka, nie przetrwały do naszych czasów, nie omieszkaliśmy przejrzeć ich spuścizny naukowej²⁹. Szczególnie cenne dla naszego te-

²⁴ Inwentarze parafialne dotyczące terenu diecezji wileńskiej znajdują się w Archiwum Archidiecezjalnym w Białymstoku. Zapisy metrykalne poszczególnych parafii tej diecezji przechowywane są w archiwach parafialnych. Przeważnie rejestracja była prowadzona od połowy XVII w. Najstarsze zachowane metryki znajdują się w Archiwum Parafialnym w Trzciannem, gdzie zapisy chrztów zaczynają się od 1591 r., a zaślubin od 1607 r. Akta metrykalne parafii w Augustowie, Rajgrodzie, Bargłowie, Tykocinie i Kobylinie są zmikrofilmowane. Oryginały znajdują się w Archiwum Diecezjalnym w Łomży. Zapisy metryk tych parafii zaczynają się w początku XVIII stulecia. Powyższe źródła są przeważnie wykorzystywane do badań demograficznych. Niosą one duży ładunek informacji przydatnych w badaniach społeczeństwa staropolskiego (I. Gieysztor. *Wstęp do demografii staropolskiej*. Warszawa 1976; Z. Sułowski. *O właściwą metodę wykorzystywania metryk kościelnych dla badań demograficznych*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 10:1962 s. 81-101).

²⁵ W archiwach polskich znajdowały się tylko dwie księgi: grodzka brańska i drohicka z I poł. XVII w. Zespół ksiąg, który powrócił do Polski, opisuje W. Maciejewska (*Transport akt przekazanych Polsce przez Związek Radziecki*. „Archeion” 38:1962 s. 304).

²⁶ Wykaz tych ksiąg podaje B. Sobol (*Księgi sądowe z obszaru Podlasia. Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zespołach*. Warszawa 1975 s. 185-187). Pozostałe można obejrzeć w archiwum znajdującym się w Mińsku na Białorusi.

²⁷ Spuścizna po Kapicy Milewskim przetrwała do naszych czasów. Akta te nazwane „Kapiciana” znajdują się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie.

²⁸ I. Kapica Milewski. *Herbarz. Dopelnienie Niesieckiego*. Kraków 1870. Kapica wypisy tworzył wg własnego klucza, herbarz zaś jest syntezą tych notat.

²⁹ *Teki Pawińskiego*. Zakład Dokumentacji IH PAN w Krakowie. *Teki Glinki*. Oddział Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

matu wypisy pozostawił J. Wiśniewski, który – opracowując dzieje osadnictwa tego terenu – przeprowadził wnikliwą kwerendę w archiwach znajdujących się na terenie ówczesnego ZSRR³⁰.

W niniejszej pracy zostały również wykorzystane mapy z przełomu XVIII i XIX w. Jedną z nich wykonał w 1795 r. oficer wojsk polskich Karol de Perthees³¹. Druga jest autorstwa zespołu oficerów armii pruskiej z lat 1795-1800, poprawił ją i wydał w 1808 r. J. C. Textor³². De Perthees wyakcentował osadnictwo, oficerowie pruscy natomiast położyli nacisk na topo-, hydro- i fizjografię terenu³³. Mapa pruska miała służyć celom wojskowym, dlatego możemy na niej znaleźć bogactwo szczegółów o różnorodnej treści³⁴.

3. Stan badań

Andrzej Wyrobisz, kreśląc stan badań nad dziejami Podlasia w okresie staropolskim, doszedł do niezbyt optymistycznej konkluzji. Duże braki znalazł w badaniach wsi podlaskiej. „Wielką własnością ziemską – królewską i magnacką nie zajął się żaden z historyków, nie mamy ani jednej monografii jakiegoś zespołu dóbr. Brak też opracowań gospodarki szlacheckiej i chłopskiej. O strukturze stanu szlacheckiego na Podlasiu wiemy tyle, co napisał sto lat temu A. Jabłonowski”³⁵. Wspomniany wyżej Jabłonowski jest autorem najlepszej monografii Podlasia. W swojej pracy opisał różnorakie dziedziny życia regionu, często cytując dostępne źródła. Nie pominął omówienia żadnej z grup społecznych, żyjących na tym terenie³⁶. W tym samym okresie na temat szlachty ziemi bielskiej pisał W. Smoleński oraz Z. Gloger, jeden z najlepszych

³⁰ Wypisy zostały wykonane m. in. w Centralnym Historycznym Archiwum Państwowym w Wilnie, Bibliotece Publicznej w Wilnie, Bibliotece Publicznej Ukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie. Rękopisy znajdują się w rękach prywatnych.

³¹ *Mappa szczególna województwa podlaskiego zarządzona [...] przez Karola de Perthees w 1795 r.* Zbiory Kartograficzne Biblioteki KUL w Lublinie; S. Aleksandrowicz. *Mappa szczególna województwa podlaskiego Karola de Perthees z 1795 r.* „Studia Podlaskie” 1:1990 s. 91-97. Mapa ta była opracowana na podstawie ankiety wypełnionej przez proboszczów. Niedawno wydano te przekazy z terenu dekanatu augustowskiego i knyszynskiego. Zob. W. Wernera. *Opisy parafii dekanatu knyszynskiego z roku 1784*. „Studia Podlaskie” 1:1990 s. 99-217.

³² *Topographisch-Militarische Karte von vormaligen Neu-Ostpreussen [...] redigiert vom [...] V. Textor*. Hrsg. D. F. Sotzmann. Berlin 1808.

³³ B. Olszewicz. *Polska kartografia wojskowa*. Warszawa 1921.

³⁴ T. Lankamer. *Mapa J. C. Textora pod tytułem „Nowe Prusy Wschodnie z lat 1795-1800*. „Rocznik Białostocki” 7:1967 s. 181-206.

³⁵ A. Wyrobisz. *Przedmowa*. W: *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI-XVIII w.* Pod red. A. Wyrobisza. Warszawa 1981 s. 5.

³⁶ *Polska XVI w.* Cz. 2 i 3.

znawców tego regionu³⁷. Zajmowali się oni głównie szlachtą drobną, częstkową i zagrodową. Z tego okresu warto jeszcze wymienić prace I. T. Baranowskiego i Z. Kozickiego³⁸.

Okres międzywojenny nie przyniósł postępu w badaniach przeszłości Podlasia. Z wartościowszych prac należałoby wymienić kilka, a zwłaszcza H. Paszkiewicza, R. Jakimowicza i S. Zajączkowskiego³⁹. Były to głównie szkice na temat dziejów regionu w okresie kształtowania się państwowości polskiej i jej złotego okresu.

W latach 60. rozpoczęto szeroko zakrojone prace nad różnorodnymi dziedzinami życia regionu. Powstanie takich akcji, jak Kompleksowa Ekspedycja Jaćwieska, a także utworzenie miejscowych ośrodków naukowych (Białostockie Towarzystwo Naukowe, Filia Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku) otworzyło perspektywę dalszych badań nad przeszłością Podlasia. Rezultaty badań publikowane są głównie w regionalnych czasopiśmie, takich jak: „Rocznik Białostocki”, „Studia Podlaskie”, „Zeszyty Naukowe FUW w Białymstoku”, „Białostoczczyzna” czy też w „Zeszytach Naukowym Muzeum Wojska”.

Ze współczesnych historyków na pierwszym miejscu należałoby wymienić dorobek J. Wiśniewskiego. Głównie interesowało go osadnictwo na tym terenie⁴⁰. Dzieje regionu we wczesnym średniowieczu były przedmiotem badań

³⁷ W. Smoleński. *Szlachta w świetle opinii własnych*. Warszawa 1880; Tenże. *Drobna szlachta w Królestwie Polskim*. Warszawa 1891; Z. Głogier. *Dawna ziemia bielska i jej częstkowa szlachta*. Warszawa 1873; Tenże. *Dawna ziemia bielska i jej początkowa szlachta*. „Biblioteka Warszawska”. T. 3. Warszawa 1873 s. 243-256 (zawiera te same informacje co powyższy szkic); Tenże. *Dworzec Łukasza Górnickiego pod Tykocinem*. „Biblioteka Warszawska”. T. 1. Warszawa 1889 s. 193-196, 435-439; Tenże. *Kilka wiadomości o szlachcie zagonowej mazowieckiej i podlaskiej*. „Niwa” 1878 s. 231-239.

³⁸ I. T. Baranowski. *Z dziejów feudalizmu na Podlasiu*. „Przegląd Historyczny” 4:1907 s. 63-74, 160-167; Tenże. *Podlasie w przededniu unii lubelskiej. Trzy studia z dziejów społeczno-ekonomicznych*. „Przegląd Historyczny” 7:1908 s. 40-74, 183-203, 300-321; Tenże. *Sprawa szlachty poddańczej w starostwie tykocińskim*. „Przegląd Historyczny” 13:1911 s. 248-254; Z. Kozicki. *Nieznane pismo Łukasza Górnickiego o szlachcie wolnej i niewolnej*. „Miesięcznik Heraldyczny” 4:1911 s. 4-6, 40-43.

³⁹ H. Paszkiewicz. *Z dziejów Podlasia w XVI w.* „Kwartalnik Historyczny” 14:1928; R. Jakimowicz. *Wschodnia granica osadnictwa mazowieckiego w X i XI wieku z Jaćwieską i Rusią*. W: *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków*. T. 1. Lwów 1935 s. 246-250; S. Zajączkowski. *Najdawniejsze osadnictwo polskie na Podlasiu*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 5:1936 s. 13-44.

⁴⁰ J. Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do k. XVIII w.* W: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*. Pod red. J. Antoniewicza. Białystok 1967 s. 13-294; Tenże. *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do poł. XVI w.* W: *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*. Pod red. M. Gnatowskiego i H. Majeckiego. T. 1. Warszawa 1974 s. 210-232; Tenże. *Domniemane ślady osad jaćwieskich w puszcach pojaćwieskich*. „Rocznik Białostocki” 1:1961 s. 223-231; Tenże. *Kilka uwag o osadnictwie puszczy pojać-*

A. Kamińskiego, który swoje ustalenia opierał na wnikliwych pracach archeologicznych⁴¹. Tej tematyce poświęcone są prace W. Włodarskiego i J. Tyszkiewicza⁴².

Spośród historyków zajmujących się dziejami nowożytnymi Podlasia, trzeba wymienić J. Topolskiego i jego szkic ukazujący województwo podlaskie po „potopie szwedzkim”⁴³. Prace S. Aleksandrowicza dotyczą powstania i rozkwitu miast podlaskich w XVI i XVII w.⁴⁴, J. Maroszka zaś istniejącego tam rzemiosła⁴⁵. Ponadto warte odnotowania są jego szkice dotyczące dziejów królewskich podlaskich, m.in. dóbr knyszyńskich i goniądzkich⁴⁶. Podobne zainteresowania przejawiali W. Jarmolik, A. Laszuk i J. Szerba⁴⁷. Badania onomastyczne wsi podlaskich przeprowadził H. Górnowicz i J. Halicka⁴⁸. Próbkę charakterystyki społeczeństwa podlaskiego, na przykła-

wieskich od XV do XVIII w. „Rocznik Białostocki” 1:1961 s. 305-309; Tenże. *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od k. XIV do pocz. XVIII w.* „Acta Baltico-Slavica” 1:1964 s. 115-135; Tenże. *Zarys dziejów osadnictwa wiejskiego we wschodniej części województwa białostockiego do poł. XVII w.* „Nawukowy Sbornik”. Belastok 1964 s. 3-38; Tenże. *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny*. „Acta Baltico-Slavica” 11:1977 s. 8-79.

⁴¹ A. Kamiński. *Jaćwież*. Łódź 1953; Tenże. *Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskie między Biebrzą a Narwią*. „Rocznik Białostocki” 4:1963 s. 5-43; Tenże. *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego*. „Rocznik Białostocki” 1:1961 s. 9-61; Tenże. *Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w okolicy rzeki Śliny*. „Wiadomości Archeologiczne” 23:1956 s. 131-168.

⁴² W. Włodarski. *Problem jaćwieski w stosunkach polsko-ruskich*. „Zapiski Historyczne” 24:1959; J. Tyszkiewicz. *Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu*. Warszawa 1974.

⁴³ J. Topolski. *Wpływ wojen poł. XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia*. W: *Studia historyczne. W 35-lecie pracy naukowej H. Łowmiańskiego*. Warszawa 1958.

⁴⁴ S. Aleksandrowicz. *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV-poł. XVII w.)*. „Acta Baltico-Slavica” 1:1964 s. 139-140, 144-145; Tenże. *Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle ówczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 28:1980 s. 413-428.

⁴⁵ J. Maroszek. *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI-XVIII w.* W: M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz. *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV-XVIII w.)*. Wrocław 1976 s. 88-191.

⁴⁶ Tenże. *Knyszyński dworek królewski*. „Białostoczczyzna” 3:1993 s. 2-29; Tenże. *Dobra goniądzkie w XVI-XVIII w.* „Białostoczczyzna” 4:1993 s. 3-13.

⁴⁷ W. Jarmolik. *Burzliwe dzieje zamku tykocińskiego*. „Białostoczczyzna” 1:1992 s. 7-11; A. Laszuk. *Dwory urzędników na Podlasiu w II poł. XVII w.* „Białostoczczyzna” 1:1993 s. 11-19; Taż. *Organizacja starostwa knyszyńskiego w XVII w.* „Białostoczczyzna” 3:1993 s. 25-29; J. Szerba. *Jurydyki i libertacje królewskie miast podlaskich do poł. XVII w.* „Studia Podlaskie” 1:1990 s. 13-46.

⁴⁸ H. Górnowicz. *Rodowe nazwy Podlasia*. „Onomastica” 12:1967 s. 5-69; I. Halicka. *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny*. Warszawa 1976.

dzie jednej parafii, podjęli C. Kukło i M. Mrówczyński⁴⁹. Kilka prac dotyczy funkcjonowania administracji kościelnej⁵⁰.

Na szczególną uwagę zasługują szkice charakteryzujące podlaską szlachtę jako grupę społeczną. Problematyką identyfikacji szlachty na podstawie nazwisk zajął się L. Dacewicz⁵¹. Wielką własność szlachecką na przykładzie dóbr Radziwiłłów przedstawiła nam M. Malczewska⁵². A. Laszuk wymieniła ponadto inne rody należące do dużej i średniej własności ziemskiej⁵³. Klientelą magnacką zajęli się E. Bagińska i J. Siedlecki⁵⁴. Drobną szlachtę, dominującą na tym terenie, coraz bardziej zaczyna pasjonować historyków. Z najstarszych prac należałoby tu wymienić dysertacje M. Biernackiej i H. Chamerskiej. Pomimo że pierwsza z nich zajmowała się tą grupą społeczną w długim trwaniu, analizując w sposób socjologiczny wpływ minionej epoki na dzisiejsze życie⁵⁵, a druga przedstawiła jej charakterystykę w okresie międzypowstaniowym XIX w.⁵⁶, tym niemniej prace te odzwierciedlają w sposób wnikliwy uwarunkowania polityczne, społeczne i gospodarkę drobnej szlachty⁵⁷. Jej życiem w okresie staropolskim, w aspekcie politycznym, przejawia-

⁴⁹ C. Kukło. *Próba analizy demograficznej rejestracji metrykalnej ślubów parafii Trzciannie w I poł. XVII w. „Przeszłość Demograficzna Polski”* 13:1981 s. 89-116; Tenże. *Funkcjonowanie społeczności parafialnej na tle analizy rejestracji chrztów parafii Trzciannie 1600-1654. W: Społeczeństwo staropolskie*. Pod red. A. Wyczańskiego. T. 3. Warszawa 1983 s. 189-227; M. Mrówczyński. *Ludność i gospodarka Tykocina w XVI-XVIII w. W: Społeczeństwo staropolskie*. T. 3 s. 161-186.

⁵⁰ M. Brudzisz. *Ścieżki parafii i placówek zakonnych w łacińskiej diecezji łuckiej od 1589 do k. XVII w. „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL”* 16:1966/67 s. 320-324; L. Królik. *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej w XVII i XVIII w.* Lublin 1981; T. Krahel. *Historiografia (Archi)diecezji wileńskiej do 1939 r. W: Studia z historii Kościoła w Polsce*. T. 5. Warszawa 1979.

⁵¹ L. Dacewicz. *Sposoby identyfikacji szlachty w XVI-wiecznej ziemi bielskiej. „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”* 5:1991 s. 15-21.

⁵² M. Malczewska. *Latyfundium Radziwiłłów w XV i XVI w.* Warszawa 1985. O drugim możnowładczym rodzie, Gasztołdach, mającym ogromne majątki na tym terenie pisała jeszcze przed wojną M. Kuźmińska (*Olbracht Marcinowicz Gasztołd*. Wilno 1928).

⁵³ A. Laszuk. *Duża i średnia prywatna własność ziemska na Podlasiu w II połowie XVII w. „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”* 9:1995 s. 41-55.

⁵⁴ E. Bagińska. *Szlachta podlaska w kręgu Radziwiłłów birżańskich. „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”* 9:1995 s. 30-40; J. Siedlecki. *Rodzina Brzozowskich na ziemi bielskiej. „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”* 1:1989 s. 18-26.

⁵⁵ M. Biernacka. *Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu*. Wrocław 1966.

⁵⁶ H. Chamerska. *Drobna szlachta w Królestwie Polskim w latach 1832-1864*. Warszawa 1974.

⁵⁷ Należałoby tutaj również wymienić pracę S. Rosłonica (*Samorzutne scalanie gruntów wśród mazowieckiej i podlaskiej szlachty zagrodowej*. Warszawa 1928), który w ciekawy sposób podjął próbę charakterystyki gospodarki drobnoszlacheckiej w XIX w., dodając do tego komentarz dotyczący epoki wcześniejszej.

jącym się sejmikowaniem zajął się J. Siedlecki⁵⁸. Charakterystykę szlachty gniazdowej, najbardziej zasiedlonej na tej ziemi, przedstawił M. Butkiewicz⁵⁹, szczegółowe badania zaś jednego tylko rodu z tej grupy przeprowadził A. Leśniewski⁶⁰. Najnowszą, a zarazem najobszerniejszą publikacją o tej tematyce są materiały sympozjum, które odbyło się w Hołnach Meyera w maju 1989 r.⁶¹ Pomimo swego ukierunkowania stanowi ona największy zbiór prac dotyczących dziejów drobnej szlachty podlaskiej w okresie staropolskim⁶². Jest to równocześnie wgląd w najmłodszą generację badaczy zajmujących się tą problematyką.

W badaniu dziejów szlachty podlaskiej cenna jest także literatura dotycząca tego stanu z terenu całej Rzeczypospolitej, bądź znacznych jej części. Na pierwszym miejscu należałoby tu wymienić zestawienia rodów szlacheckich osiadłych w Koronie i na Litwie. Najwięcej informacji na ten temat zawierają herbarze autorstwa A. Bonieckiego, K. Niesieckiego, W. Paprockiego, W. Wijuk-Kojałowicza i S. Uruskiego⁶³. Nie można pominąć herbarzy dotyczących szlachty innych narodowości⁶⁴. Ze względu na różną wartość wydawnictw tego rodzaju stopień ich wykorzystania był niejednorodny⁶⁵. Warto też wziąć pod uwagę zestawienia rodzin i rodów szlacheckich z terenu całej Rzeczypospolitej, jak i jej poszczególnych dzielnic, województw czy ziem⁶⁶. Z prac analitycz-

⁵⁸ J. Siedlecki. *Sejmiki szlachty ziemi bielskiej w Brańsku w XV-XVIII w. „Przegląd Historyczny”* 80:1989 s. 239-272.

⁵⁹ M. Butkiewicz. *Rody gniazdowe szlachty ziemi bielskiej w końcu XVI w. „Roczniki Humanistyczne”* 33:1985 s. 85-101.

⁶⁰ A. Leśniewski. *Leśniewscy h. Gryf. Gałąź podlaska w XVI i XVII w. „Białostocczyzna”* 4:1993 s. 14-20.

⁶¹ *Drobna szlachta podlaska w XVI-XIX wieku. Materiały sympozjum w Hołnach Meyera (26-27 maja 1989 roku)*. Pod red. S. K. Kuczyńskiego. Białystok 1991.

⁶² Najobszerniej została tam omówiona kwestia udziału szlachty w wojsku Rzeczypospolitej. Wpłynęła na to sugestia inicjatora sympozjum – Muzeum Wojska Polskiego w Białymstoku. Wydany zestaw artykułów tam prezentowanych stanowi, wg naszej oceny, najbardziej cenną część opracowań na temat dziejów powiatu tykocińskiego i mieszkającej tam szlachty.

⁶³ A. Boniecki. *Herbarz Polski*. T. 1-15. Warszawa 1899-1916; Tenże. *Poczet rodów Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV i XVI wieku*. Warszawa 1887; K. Niesiecki. *Herbarz Polski*. T. 1-10. Lipsk 1839-1846; W. Wijuk-Kojałowicz. *Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Kraków 1897; S. Uruski, A. Kosiński, A. Włodarski. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. T. 1-15. Warszawa 1904-1917.

⁶⁴ S. Dziadulewicz. *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*. Wilno 1929.

⁶⁵ Dokładną charakterystykę wszystkich herbarzy polskich podaje W. Dworzaczek (*Genealogia*. Cz. 1. Warszawa 1959 s. 109-129).

⁶⁶ J. Dunin Borkowski. *Spis nazwisk szlachty polskiej*. Lwów 1887; J. Krzepela. *Rody ziemiańskie XV i XVI wieku zestawione według dzielnic, w których były osiedlane*. Kraków 1930; J. Wittyg. *Nieznana szlachta i jej herby*. Kraków 1908.

nych należałoby w tym momencie wymienić prace W. Semkowicza na temat początków szlachty na Litwie, M. Koczerskiej – charakteryzującej rodzinę szlachecką w średniowieczu, czy J. Matuszewskiego – analizującego nazwiska szlacheckie⁶⁷. Istotne wiadomości z zakresu demografii szlacheckiej podaje T. Furtak⁶⁸. Z opracowań dotyczących szlachty regionalnej najciekawsze są autorstwa A. Wittyga, A. Bilińskiego, Z. Glogera i S. Dworakowskiego⁶⁹. Trzeba też zwrócić uwagę na prace dotyczące drobnej szlachty, które wyszły spod pióra K. Potkańskiego i W. Smoleńskiego⁷⁰.

4. Konstrukcja pracy

W niniejszej pracy można wyodrębnić dwie części. Pierwsza – składająca się z dwóch rozdziałów (rozdział I i II), stanowi wprowadzenie do trzech pozostałych, które są zreferowaniem przeprowadzonych studiów (rozdział III–V).

Rozdział pierwszy przynosi materiał o charakterze źródłowym. Omawia on rejestry poborowe z XVI i XVII w., dając ich pełną charakterystykę wraz z oceną wartości. Ten typ źródeł jest tutaj szeroko analizowany, ponieważ stanowi podstawę do badań osadnictwa, zamożności i uwarstwienia tykocińskiej szlachty. Dotychczas opublikowana bogata literatura dotycząca rejestrów, przedstawia je jako źródło wykorzystywane głównie w badaniach demograficznych. Ukazanie rejestrów jako cennego źródła do badań osadniczych, czy szeroko pojętych rozważań socjologicznych jest jednym z zasadniczych zadań tego rozdziału. W tej mierze wartość ich jest niepodważalna. Stanowią bowiem jedyne masowe źródło, pochodzące z okresu staropolskiego, które ujmuje całe społeczeństwo regionu w jednym przedziale czasowym.

⁶⁷ W. Semkowicz. *W sprawie początków szlachty na Litwie i jej ustroju rodowego*. „Kwartalnik Historyczny” 29:1915 s. 224-256; Tenże. *Wywody szlacheństwa w Polsce XIV-XVII w.* „Roczniki Towarzystwa Heraldycznego” 3:1911-1912; M. Koczerska. *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*. Warszawa 1975; J. Matuszewski. *Polskie nazwisko szlacheckie*. Łódź 1975.

⁶⁸ T. Furtak. *Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej*. „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych” 6:1937 s. 37-58.

⁶⁹ Z. Gloger. *Szlachta okoliczna na Żmudzi*. Cz. 4. „Biblioteka Warszawska”. T. 4. Warszawa 1877 s. 286-290; J. Wittyg. *Rozsiedlenie i gniazda rodowe szlachty ziemi rawskiej w XVI w.* „Archiwum Komisji Historycznej” 11:1913 s. 257-293; A. Biliński. *Szlachta ziemi dobrzyńskiej za ostatnich Jagiellonów*. Warszawa 1932; S. Dworakowski. *Szlachta zagrodowa we wschodnich powiatach Wołynia i Polesia*. Warszawa 1939.

⁷⁰ K. Potkański. *Zagrodowa szlachta i włódcze rycerstwo w województwie krakowskim w XV-XVI w.* W: *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*. T. 23. Kraków 1888 s. 173-276; W. Smoleński. *Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*. Kraków 1908; Tenże. *Szlachta w świetle opinii własnych*. Warszawa 1880.

Rozdział drugi daje ogólną charakterystykę powiatu tykocińskiego, przedstawiając jego środowisko naturalne, dzieje regionu, jego podziały administracyjne i gospodarkę. Ostatnim komponentem tego oblicza jest zamieszkujące te ziemie społeczeństwo.

Charakteryzując konkretną grupę społeczną w oparciu o określony zestaw źródeł, postaraliśmy się przedstawić w miarę pełny obraz szlachty, uwzględniając aspekt osadniczy, prawny i socjalny. Osady szlacheckie zostały omówione poczynając od momentu ich zaistnienia. Przeprowadzono także analizę statusu prawnego szlachty, zamieszkałej na terenie powiatu tykocińskiego. Dużo miejsca poświęcono geografii historycznej, w ramach której charakteryzowano poszczególne wsie pod względem arealu, zabudowy oraz stratyfikacji społecznej. Mieliśmy na uwadze fakt, że większość tych osad zamieszkiwała drobna szlachta, która stanowiła najbardziej stabilny element osadniczy regionu, co znajdowało odbicie w gęstej sieci gniazd szlacheckich. Dlatego też szlachta gniazdowa zajmuje szczególne miejsce w naszych rozważaniach. Wszystkie te elementy zostały wykorzystane w rozdziale trzecim niniejszej pracy.

Następna część tekstu ukazuje strukturę własności szlacheckiej. Mamy tu przedstawione majątki magnaterii, szlachty średniozamożnej i drobnej. Duża część rozdziału została poświęcona charakterystyce własności drobnoszlacheckiej z powodu jej dominacji na omawianym terenie. Szczególnie interesowały nas elementy wspólnego gospodarowania i dziedziczenia ziemi. Był to relikwyt pierwotnego, wspólnego systemu gospodarowania, który w Koronie przestał istnieć pod koniec średniowiecza, a na Podlasiu funkcjonował jeszcze przez następne stulecia. Taki sposób gospodarowania szczególnie sobie upodobała społeczność gniazdowa.

W rozdziale piątym znajdziemy prezentację grup ludności, które zamieszkiwały osady szlacheckie. Mamy tu do czynienia ze szlachtą i jej poddanyimi chłopami, zagrodnikami i komornikami. Ponadto zostali uwzględnieni rzemieślnicy oraz czeladź folwarczna i dworska. Osobno zajęto się ludnością wolną, czyli nie związaną poddaństwem. Na terenie powiatu mieszkali również chłopci gospodarujący „na swoim”, którzy tylko formalnie byli zapisani jako własność danego szlachcica, bądź w dokumentach byli wymieniani „bez patrona” – tak jak szlachta.

Okres powojenny notuje systematyczne wypełnianie luki badań dziejów Podlasia, a szczególnie jej północnej części. Każdego roku wiemy coraz więcej na temat dziejów regionu, tym niemniej słowa A. Wyrobisza, napisane 14 lat temu, dalej w wielu kwestiach mają swoje uzasadnienie. Szczególnie jest to widoczne na przykładzie szlachty, która do tej pory nie ma pełniejszej charakterystyki. Niniejsza praca zakłada sobie za cel wypełnienie luki w badaniach dotyczących szlachty zamieszkującej północną część Podlasia w ramach powiatu tykocińskiego. Zasadniczo prezentuje ona majątki szlacheckie w aspekcie całego regionu, chociaż przy analizowaniu pewnych procesów trzeba

było nieraz odwoływać się do sytuacji panującej w poszczególnych wsiach czy nawet rodach szlacheckich.

Rozprawa powstała w kręgu uczniów skupionych wokół osoby nieżyjącego już prof. dr. Zygmunta Sułowskiego. W tym miejscu mojemu Promotorowi pragnę złożyć gorące podziękowania za opiekę naukową. Ponadto serdecznie dziękuję współopiekunom seminarium doktoranckiego prof. dr hab. Aleksandrze Witkowskiej (OSU) i prof. dr. hab. Eugeniuszowi Wiśniewskiemu, uczestnikom spotkań seminaryjnych oraz pozostałym osobom, które okazywały mi zainteresowanie i pomoc.

ROZDZIAŁ I

REJESTRY POBOROWE JAKO ŹRÓDŁO DO BADAŃ SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH SZLACHTY POWIATU TYKOCIŃSKIEGO

1. Charakterystyka rejestrów poborowych XVI i XVII w.

Źródła do historii gospodarczej mają charakter masowy. Najważniejsza i najcenniejsza jest rachunkowość prowadzona w sposób przekrojowy. Wartość akt podatkowych jest tym większa, że dotyczą one kategorii dóbr, w stosunku do których mniej było szans uzyskania materiałów typu rachunkowego; dotyczy to przede wszystkim własności drobnej i średniej¹. Poborcy podatkowi nie spisywali dokumentów w pożądanym dla nas celu, gdyż powstawały one jako wtórny element poczynąń gospodarczych.

W okresie staropolskim szlachta nie była skłonna do prowadzenia ewidencji swego stanu, dlatego próba uzyskania pełnego obrazu osadnictwa tej grupy w jednym przedziale czasowym była możliwa tylko dzięki materiałom pośrednim. Sposobnością np. sporządzenia spisu szlachty były popisy pospolitego ruszenia oraz rejestry podatkowe. Zachowane wykazy szlachty, udającej się na wojnę, odnoszą się do początkowego okresu formowania się województwa podlaskiego, czyli lat dwudziestych. Mamy też materiały z lat 60. XVI stulecia. Spisy te posiadają zasadniczy mankament². Pierwszy (z 1528 r.) nie wymieniał szlachty tykocińskiej, gdyż prawie w całości była ona uzależniona od Radziwiłła i Gasztołda, następne zaś (z 1565 i 1567 r.) wymieniają tylko niewielką jej garstkę. Była to szlachta, która wróciła pod opiekę króla w związku z wyrokiem królewskim z 1536 r.³ Wobec tego dokumenty odnoszą się tylko do jej nieznacznej, uprzywilejowanej części. Dlatego materiały z tego okresu bardziej przydatne są w badaniach konfliktów drobnej szlachty z magnatami, niż do

¹ W. Kula. *Problemy i metody historii gospodarczej*. Warszawa 1983 s. 98.

² Krytyką spisów wojska z I poł. XVI w. zajmował się H. Łowmiański (*Popisy wojska W. X. Litewskiego jako źródła do dziejów zaludnienia*. W: *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Poznań 1980 s. 157-167).

³ *Archeograficzskij sbornik*. T. 1 s. 23-24.

zarysowania pełnej panoramy osadnictwa szlacheckiego na terenie powiatu tykocińskiego.

Najciekawsze z naszego punktu widzenia i najbardziej dokładne są rejestry poborowe. Pochodzą one z okresu mobilizacji finansowej, związanej z potrzebami militarnymi z czasów panowania Stefana Batorego⁴. Obowiązujący podatek, zwany łanowym, był wówczas w rozkwicie. Uniwersał podatkowy z 1563 r. radykalnie zmienił dotychczasową podstawę pobierania podatku gruntowego⁵. Wpłynęło to nie tylko na poprawę zasobności skarbu Rzeczypospolitej, ale również na zawartość akt skarbowych. Ustalony wówczas schemat formularza zawierał wiele informacji dodatkowych. Stał się podstawą do opracowania późniejszych zasad pobierania pieniędzy⁶. Dokonywane potem zmiany nie naruszyły jego zasadniczego rdzenia.

Rejestry podatkowe miały jeszcze jeden atut – ujmowały dane dotyczące jedyne, prawie powszechnego podatku bezpośredniego w Rzeczypospolitej⁷, co powoduje, że akta skarbowe są dziś uznawane za podstawowe źródło do badań społeczno-gospodarczych⁸. Z terenu powiatu tykocińskiego zachowało się kilka rejestrów z końca XVI w. Obejmowały one cały interesujący nas teren i były sporządzane w niewielkich odstępach czasu. Do naszych czasów przetrwały spisy z lat 1577, 1579, 1580 i 1591⁹. Ponadto mamy wykaz kwitów podatkowych, zwany rekognicjarzem, z 1579 i 1581 r.¹⁰

⁴ Pierwsze próby wprowadzenia podatku gruntowego pojawiły się w połowie XVI w. Najwcześniejsze rekognicje pochodzą z 1552 r. (I. Gieysztorowa. *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI-XVII w.* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 10:1962 s. 578). Z terenu ziemi bielskiej pierwszy znany nam rekognicjarz pochodzi z 1563 r.

⁵ W. Pałucki. *Uniwersały poborowe z 1563 r.* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 14:1966 s. 519.

⁶ Gieysztorowa. *Źródła i szacunki* s. 576.

⁷ Ogólną charakterystykę tego typu podatku czytelnik może znaleźć w: *Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach*. Warszawa 1975 s. 109-111.

⁸ I. Gieysztor, A. Żaboklicka. *Rejestry poborowe na Mazowszu w XVI w.* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 3:1955 s. 338.

⁹ Większość spisów podatkowych XVI w. została zszyta w jednej księdze o tytule: *Regestr poborowy województwa podlaskiego 1563-1591*. AGAD. ASK. O. I. Nr 47 (dalej: *Regestr 1563-1591*). Na 800 kartach znajdziemy spisy z 1577, 1578, 1579, 1580 i 1591 r. oraz część akt z wizytacji urzędników królewskich ze starostw i leśnictw. Księga ta jest oprawiona w kartonowe okładki i zachowana w dobrym stanie. Posiada niewyrównane karty przy oprawie, dzięki czemu można ocenić rozmiary poszczególnych rejestrów po obejrzeniu rantu księgi.

¹⁰ Rekognicjarz z 1579 r. jest wkomponowany w zestaw akt: *Rekognicjarz poborowy z terenu całej Polski* (AGAD. ASK. O. 54. Nr 15) [dalej: *Rekognicjarz 1579*]. Rekognicjarz późniejszy funkcjonuje w inwentarzu jako oddzielna jednostka archiwalna: *Rekognicjarz poborowy województwa podlaskiego 1581 r.* (AGAD. ASK. O. IV, Nr 41) [dalej: *Rekognicjarz 1581*]. Zaszeregowany jest do akt z terenu Rzeczypospolitej (*Index rekognicji 1501-1766*).

Zachowana edycja rejestru poborowego z 1577 r., przepisana bardzo starannie, została opracowana według wcześniej narzuconego klucza¹¹. Był nim uchwalony przez sejm taryfikator dotyczący kategorii ziemi oraz obiektów przemysłu wiejskiego. Według zarządzeń uniwersału poborowego z 1577 r. za jedną włókę osiadłą, która była uposażeniem kmieci, płacono 10 groszy, za 1 włókę szlachecką uprawianą własnoręcznie – 20 groszy, za działkę zagrodniczą zaś – 4 grosze. Za młyny, karczmy i folusze stawka wahała się od 12 do 20 groszy¹². Takie zróżnicowanie wpłynęło na układ zapisu. W ramach każdej parafii najpierw wymieniano istniejące tam włóki osiadłe, następnie mienie zagrodników i komorników. Oddzielnie wpisywano liczbę młynów, karczem i foluszy oraz ich położenie. Na końcu dołączano wykaz gospodarstw drobno-szlacheckich, których właściciele własnoręcznie uprawiali ziemię. Podsumowanie w ramach poszczególnych parafii podkreślało pracę, jaką wykonał skryba. Czy był to wyznaczony poborca, czy też jego pomocnik, tego nie jesteśmy w stanie powiedzieć. Jedyne pewne ustalenie polega na tym, że jest to ostatnia, dokładnie wygładzona wersja protokołu, którą albo spisywał, albo przeglądał wyznaczony urzędnik¹³.

Kolejny rejestr różnił się znacznie od poprzedniego formą zapisu. Zapewne wpłynął na to charakter spisu, co odbiło się na układzie formularza. Z zachowanych dwóch wersji tego rejestru, jedną należałoby uznać za wersję pierwotną (brudnopis), drugą zaś – jako ostateczną, przeznaczoną do przekazania kontroli urzędu skarbowego. Według układu akt w księdze podatkowej rejestr z 1578 r. – zaklasyfikowany przez nas jako brudnopis – znalazł się pod spisem określonym na rok 1579. Oba poprzedzał jeszcze jeden, najstaranniej spisany dokument, przestrzegający wszelkich wymogów układu formularza. W tytule informowano, że jest to rejestr sporządzony według uniwersału z 1578 r., podatek zaś był pobierany w 1579 r.¹⁴ Nie różniły się one sposobem zapisu, mógł więc to być jeden spis w trzech kopiach albo rejestry kilku rat jednego podatku przy bardzo dokładnym zachowaniu układu formularza. Bylibyśmy skłonni przyjąć za bardziej prawdopodobne drugie rozwiązanie. Na rzecz takiej możliwości świadczyłby wykaz osób, które nie zapłaciły po-

¹¹ *Regestr brania poboru włók szlacheckich nieosiadłych, których się jeno po groszy 12 według uniwersału brano w roku 1577*. W: *Regestr 1563-1591* s. 161-293 (dalej: *Łanowe 1577*).

¹² *Volumina legum*. Wyd. J. Ohryzko. T. 2. Petersburg 1859 s. 177. W rzeczywistości na terenie woj. podlaskiego, mocą uchwał sejmików ziemskich, płacono za 1 włókę osiadłą 15 groszy, a za 1 włókę szlachecką 12 groszy.

¹³ Poborcą podatkowym dla terenu ziemi bielskiej został wyznaczony Sebastian Brzozowski.

¹⁴ *Rejestr poborowy w 1578 uchwalony, a w 1579 roku czyniony*. W: *Regestr 1563-1591* s. 335-384 (dalej: *Łanowe 1579*).

datku, nosi on datę: 19 X 1578 r.¹⁵ Sytuuje go ona w przedziale czasowym nałożonym ziemi bielskiej przez uniwersał poborowy: od św. Jana do św. Marcina¹⁶. Ten fakt oraz brak uchwały podatkowej na 1579 r. skłania do wniosku, że mamy w tym przypadku do czynienia z podatkiem rozłożonym na dwie raty. Pierwszą pobierano terminowo, drugą zaś przeniesiono na rok następny. Uniwersał z 1578 r. mówi o podatku nałożonym na ludność w związku z wielkimi potrzebami finansowymi państwa. W wyniku niezadowolenia z poprzednich poborów urzędnicy zmodyfikowali dotychczasowy formularz, a sejm nakazał szlachcie złożyć przysięgę, że uczciwie odda podatek¹⁷. Badacze dokumentów podatkowych podkreślają, że był to jeden z najlepszych poborów na przestrzeni całego XVI w.¹⁸ Z najdokładniejszej wersji formularza – sporządzonej w 1579 r., a obejmującej teren całego powiatu tykocińskiego, zorientowaliśmy się, że poborcom tym razem chodziło o zarejestrowanie każdego podatnika¹⁹. Zapisywano szczegółowo wszystkie elementy opodatkowania, choć pisarza częściej interesował areał globalny, za który płacono określoną sumę aniżeli struktura własności w danej wsi. Wyliczano łączną ilość opodatkowanych włók szlacheckich i osiadłych, ewentualnie posiadanych, zagrodników czy komorników, a także obiekty działalności gospodarczej: karczmy, młyny i folusze oraz inne zakłady rzemieślnicze. Miało to dla autora niniejszego opracowania duże znaczenie, gdyż pozwalało zorientować się w majątku danego właściciela lub grupy współdziałowców oraz topografii elementów opodatkowania. Odpowiadało to zapisom na kwitach rekognicji. Jednocześnie została wyeliminowana ewentualność pominięcia jakiegoś elementu przy przepisywaniu, co mogło się zdarzyć w przypadku rejestru z 1577 r. Zestawienia końcowe całkowitego areálu wsi nieprzydatne są z powodu możliwości włączenia działek z innych osad, czasem nie należących nawet do danej parafii. Poborcy to nie przeszkadzało. Chodziło mu głównie o ustalenie sumy zebranych z określonego areálu pieniędzy bez podawania danych lokalizacyjnych. Podobnie było z przynależnością wsi do parafii – liczba wymienionych jednostek administracyjnych nie musiała odpowiadać faktycznej ich liczbie.

¹⁵ *Registrum retentorum contributionis: officio capitanei Branscensi per exactorem pro executione extraditarum die vigesima Octobris 1578*. W: *Registr 1563-1591* s. 391-398 (dalej: *Registrum retentorum 1578*).

¹⁶ *Volumina legum*. T. 2 s. 197.

¹⁷ *Volumina legum*. T. 1 s. 981; A. Pawiński. *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*. Warszawa 1881 s. 278. Z tej akcji zachowało się w pewnej części szereg dokumentów. Kwity potwierdzane były pieczęcią sygnetową i sporadycznie podpisem (zob. *Rekognicjarz 1579*).

¹⁸ Gieysztor, Żaboklicka. *Rejestry poborowe* s. 338, 345; Gieysztorowa. *Źródła i szacunki* s. 576; Pawiński. *Skarbowość* s. 147.

¹⁹ Te wersje jako najdokładniejsze wzięliśmy za materiał porównawczy z rejestrami sporządzonymi w innych latach (zob. *Łanowe 1579*).

Wykaz podatkowy z 1580 r. nie różni się pod względem formy zapisu od omówionego wyżej²⁰. Zapewne zastosowano tu szeroko praktykowaną metodę przepisywania formularza z poprzedniego poboru²¹. Ostatni z zachowanych wykazów podatkowych ziemi bielskiej w XVI w. jest datowany na 1591 r.²² Spisany w formie sumariusza nie przynosi informacji tego typu co poprzednie. Mniejsza liczba zaznaczonych parafii, komasowanie areálu kilku wsi oraz enigmatyczny zapis powodują, że przekazane informacje mogą mieć tylko wartość dla obrazu większych jednostek administracyjnych: powiatu, ziemi czy województwa. Ewentualnie mogą mieć też znaczenie przy opracowywaniu polskiej skarbowości przy końcu XVI stulecia²³.

Bardziej sensowne byłoby sięgnięcie do rekognicji, powszechnie stosowanych w okresie staropolskim²⁴. W większości przypadków zachowały się jednak tylko zestawienia w formie raportów z przeprowadzonych akcji, przesyłane do urzędu podskarbiego koronnego. Z terenu powiatu tykocińskiego zachowały się w oryginale dwa takie źródła. Jedno było datowane na 1579 r., drugie na 1581 r. Pierwsze nie obejmowało obszaru całego powiatu. Dlaczego tak się stało, nie wiemy – mogło to się zdarzyć na skutek zagubienia części kwitów lub niedokładnie przeprowadzonej rejestracji. Późniejszy wykaz nie posiada już takich mankamentów²⁵. Zeznania dotyczyły sposobów pobierania podatku. W każdej notatce poborca zeznawał, za co na jego ręce płatnik przekazuje określoną kwotę oraz w czyim imieniu to czyni. Pod informacjami dodatkowymi był podpis złożony przez płatnika oraz podana przynależność pieczęci sygnetowej. Mogły także występować nazwiska świadków. Przy każdym zeznaniu istniała data oraz miejsce tego wydarzenia.

W 1629 r. został wprowadzony nowy rodzaj podatku. Od 1588 r. rozpoczął się zalegalizowany starymi kwitami regres podatkowy. W 1627 r. zaproponowano – odrzucony przez szlachtę – pomiar gruntów do opodatkowania²⁶.

²⁰ *Regestr poborowy anni 80 w województwie podlaskim, powiatu bielskiego sprawiony przez mię Bieniasza Jatrzyka Wyszęńskiego, poborcę*. W: *Registr 1563-1591* s. 567-650 (dalej: *Łanowe 1580*).

²¹ *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629*. Oprac. W. Domin, J. Kolasa, E. Trzyna. Pod red. S. Inglota. Wrocław 1956. Wstęp s. XIV.

²² *Sumariusz poboru anni 1591 w ziemi bielskiej wybieranego z dóbr szlacheckich parochiami rozdzielonych*. W: *Registr 1563-1591* s. 777-864 (dalej: *Łanowe 1591*).

²³ Z tych zestawień korzystali historycy poczynając od końca XIX w., omawiający skarbowość Rzeczypospolitej (Pawiński. *Skarbowość*; W. Pałucki: *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i I poł. XVII wieku*. Wrocław 1974).

²⁴ Do naszych czasów dochował się wykaz rekognicji z lat 1501-1766 (AGAD, ASK, O. IV, Nr 41).

²⁵ *Rekognicjarz poborowy województwa podlaskiego 1581*. AGAD. ASK. O. IV, Nr 41 (dalej: *Rekognicjarz 1581*).

²⁶ Pałucki. *Drogi* s. 256.

Ustalono, że opłaty będą brane od nieruchomości, przez co podatek ten został nazwany podymnym²⁷. W trakcie realizacji podatek przyjął formę pośrednią, dlatego też w pierwszej fazie wybierania można go nazwać łąnowo-podymnym²⁸.

Z tego okresu zachowały się dwa rejestry dotyczące powiatu tykocińskiego. Jeden, bez karty tytułowej, można datować na 1629 r.²⁹, drugi powstał w 1635 r.³⁰ Przyzwyczajenie poborców do podatku łąnowego i niechęć szlachty do „nowinek” sprawiły, że zapisując wartość zapłaconego podatku z podymnego, podawano areał włók szlacheckich oraz liczbę poddanych. To zamieszanie nie wpłynęło korzystnie na merytoryczną wartość akt. Nie sprawia też dobrego wrażenia zaniżanie arealów w stosunku do rejestrów z lat 80. oraz znaczne różnice pomiędzy przekazami z 1629 i 1635 r. Pomimo to rejestr z 1629 r. prezentuje się znacznie lepiej niż analogiczny, sporządzony 6 lat później. Jego enigmatyczne informacje: kto płacił i za ile włók lub poddanych – nie mogą być atrakcyjne³¹. Łączenie w jednym zapisie areалу kilku wsi, a także niewystarczająco jasny podział na parafie skłania nas do stwierdzenia, że poborca tworząc nowy formularz – w oparciu o wcześniejsze akta – uczynił go mało czytelnym³².

Typowy dla pierwotnych założeń omawianego podatku był dopiero rejestr podymnego z 1661 r.³³, choć tak niefortunnie złożyło się, że podatek ten przypadł na czas pogorzeli. Pomimo to sposób sporządzania formularza sprawia, że akta podatkowe z tego roku można rozpatrywać w różnych aspektach. Schemat zakłada ukazanie zabudowy chłopskiej i drobnoszlacheckiej w trzech grupach: domostw ocalałych, z których zapłacono podatek, domostw pogorzałych oraz tych, na które nałożono juramenta. Podział na parafie nie jest zbyt precyzyjny, wsie przeważnie odnotowywane były oddzielnie. Mimo to

²⁷ *Volumina legum*. T. 3 s. 311; Gieysztorowa. *Źródła i szacunki* s. 584.

²⁸ *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629*. Wstęp s. XXI.

²⁹ I. Gieysztorowa twierdzi, że podymne w tym roku było wybierane z terenu ziemi bielskiej (Wstęp s. 185).

³⁰ *Ad officium et Acta pratio castren. Capitan. Branscen. veniens personaliter Generosus Mateus Jatrzik Wyszyński Exactor contribut. Publicarum Regni [...] sequitur anno 1635* (dalej: *Podymne 1635*). Spis ten, jak i datowany przez nas na rok 1629, zostały razem oblatowane. Zob. *Księga grodzka brańska 1640-1641*. Archiwum Państwowe w Białymstoku.

³¹ Pojawiały się także informacje, czy był to dział indywidualny, czy wspólny. Dominowały działy cześnicze.

³² Wymieniano tylko cztery parafie: kobylińską, tykocińską, goniądzką i rajgrodzką, czyli notujące największą liczbę dóbr szlacheckich. Dobra szlacheckie z innych parafii były dołączane według własnego uznania poborcy.

³³ *Rejestr podymnego dwojga cum objuratis 1661 uchwalonych z ziemi bielskiej*. W: *Podymne i objuraty różnych województw 1631-1676*. AGAD. ASK. O. I. Nr 65 s. 849-865 (dalej: *Podymne 1661*).

możemy zorientować się w rozmiarach szkód, jakie wyrządziła wojna³⁴. Wydaje się, że na podstawie tego źródła moglibyśmy odtworzyć stan zabudowy istniejącej przed „potopem” i to, co po nim pozostało.

Trzecim i najbardziej szczegółowym spisem podatkowym były rejestry pogłównego. Podatek ten ma w polskiej skarbowości najdłuższą metrykę, gdyż już wprowadzili go synowie Kazimierza Jagiellończyka. Jednak sprzeciw szlachty, która uznała pogłówny za zniewagę, zniweczył te zamiary³⁵. Po wojnach ze Szwedami z powodu daleko posuniętej dewastacji nieruchomości, można było ponownie – choć nie bez oporów – wprowadzić opodatkowanie osobowe. Pogłówny generalnie wznowiono w 1662 r., z początku jednorazowo³⁶. W latach 70. XVII w. podatek ten zadomowił się na dobre w polskiej skarbowości. Z terenu powiatu tykocińskiego mogliśmy znaleźć kilka rejestrów tego rodzaju. Najwcześniejszy z nich pochodzi z 1663 r.³⁷ Był on spisany przez różne osoby, co sprawia, że możemy przyjąć go za zbiór poszczególnych raportów parafialnych, ukazujący podstawowy stan poboru. Najbardziej widocznym tego dowodem jest różna wielkość poszytów, łatwo zauważalna na rancie całej księgi podatkowej. Na początku każdego raportu w ramach parafii został opisany skład komisji parafialnej, strzegącej prawdziwości deklarowanej podstawy podatku. Na czele zespołu stał pleban, mający do pomocy kilku znaczniejszych obywateli. Na końcu spisu ksiądz poręczał swoim podpisem zgodność zapisanych informacji. Ewentualne dopisy były oddzielnie sygnowane przez tego samego księdza lub jednego z wikariuszy. Notariuszem była osoba spoza tego składu. Zapewne był to skryba wyznaczony przez poborcę głównego, oznaczony skrótem „DKPK”. Spis sporządzano na bieżąco według zgłaszających się podatników. Zasadniczo wszyscy byli ujmowani pod nazwą wsi. Przy wyliczaniu mieszkańców nie dbano o zachowanie

³⁴ Topolski. *Wpływ* s. 320-349; I. Gieysztorowa. *Zniszczenia i straty wojenne oraz ich skutki na Mazowszu*. W: *Polska w okresie drugiej wojny północnej*. T. 2. Warszawa 1956.

³⁵ S. Weyman. *Pierwsze ustawy pogłównego generalnego w Polsce (r. 1498, 1520) na tle ówczesnego systemu podatkowego*. „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych” 18:1956 s. 89-121. Pogłówny uchwalony w 1590 r. nie zostało zrealizowane.

³⁶ R. Rybarski. *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*. Warszawa 1939 s. 116, 189; J. Kleczyński. *Pogłówny generalny w Polsce i oparte na nim spisy ludności*. W: *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU*. Seria 2. T. 5. Kraków 1894 s. 240-262; Gieysztorowa. *Źródła i szacunki* s. 585.

³⁷ *Rejestr wybierania pogłównego imata Subsidiarium Generalis Contributionis od Stanów i Urzędów Z. B. także od osób status Nobilitatis et Plebei utr. sexus Ritus Graeci et Latini przez mię Stanisława Wyszyńskiego Poborcę Głównego w Trakcie Tykocińskim calculandum do skarbu Rzplitej spisany i podany in AD 1663* (dalej: *Pogłówny 1663*). Powyższy spis, jak i pozostałe, został współopracowany w jednym woluminie o tytule: *Rejestr pogłównego województwa podlaskiego i rawskiego 1662-1676*. AGAD. ASK. O. I. Nr 70 (dalej: *Rejestr 1662-1676*). Powyższy spis mieści się na kartach 684-751.

hierarchii, dowolnie mieszając „generosis”, „nobiles” i „laborosi”. Zdarzało się, że nie zaznaczano przy nazwisku stanu lub godności. Każdy zapis podawał imię i nazwisko płatnika, jego przydomek i stan rodzinny (żona, dzieci) oraz ewentualnych współdomowników (rodzice, brat, siostra i członkowie dalszej rodziny). Znaleźliśmy i takie zapisy, w których trudno dopatrzyć się pokrewieństwa. Dodatkowe informacje polegały na wymienieniu liczby poddanych chłopów, rzemieślników oraz czeladzi, zapisanej łącznie lub wymienionej według profesji. Spisywanie rozpoczęło w 1662 r., o czym świadczy zapis z terenu parafii kobylińskiej, opracowanie całości zaś odbyło się w roku następnym. Największym mankamentem tego spisu są braki danych (dotyczy to terenu parafii rajgrodzkiej). Zapewne nie dołączono tego wykazu w momencie zszywania akt, co było powodem jego zaginięcia, gdyż odrzucenie protokołu ze względów technicznych możemy wykluczyć³⁸.

Następne rejestry pogłównego pochodzą z lat 70. XVII w. Zachował się ich cały szereg, poczynając od 1673 r., a skończywszy na 1676 r.³⁹ Posługiwano się formularzem z 1663, co dawało porównywalne informacje. Opierano się na instruktarzu z 1662 r., który zobowiązywał plebana do spisania listy osób podlegających opodatkowaniu z terenu jego parafii⁴⁰. Z kilku zauważonych różnic należy wymienić inny układ parafii. Ich identyczny szyk oraz podobny układ wsi znaleźliśmy tylko w trzech rejestrach: z 1674 r. (dwie raty) i 1676 r. (wcześniejsza rata). Skłania to do stwierdzenia, że poborca z 1676 r. tworzył formularz, wzorując się na poprzednim. Podobieństwo natomiast spisów z 1674 r. nie jest żadnym zaskoczeniem, wszak mamy tu do czynienia z dwiema ratami podatku pobieranego w jednym roku i dozorowanego przez tego samego poborcę.

Podobnie jest w ocenie wartości merytorycznej spisów. Układ z 1676 r. jest o tyle zastanawiający, że formularz jednej raty jest analogiczny do bezpo-

³⁸ Akta były prowadzone różnie, od bardzo starannego aż po zły z fatalnym pismem.

³⁹ Mamy zachowanych 5 spisów podatkowych z tego okresu. Jeden jest datowany na 1673 r., dwa na 1674 i tyleż na 1676 r. Część z nich nie posiada pełnego tytułu, bądź jest podana w formie nieczytelnej. Zdecydowaliśmy, że nie będziemy ich tutaj cytować ze względu na wątpliwość przekazu. Dla przykładu podajmy dwa czytelne tytuły, różniące się od siebie formą zapisu. Pierwszy: *Juramenta Subsydii Generalis Rathe primae. Primus diebus Maj in anno 1674 wydać deklarowanej Parochiarum Tractus Tykociniensis, Raygrodzensis, Goniądzensis, Tykocinensis i Kobylenensis Exactionis subsidii eiusdem Gnosi Bartholomei Łoknicki Exactoris Terrae Bielscensis in Tractu Tykocinensi utinam feliciter*. Drugi: *Rejestr pogłównego dwojga w roku 1676 uchwalonego Exakcji ur. Jmci p. Andrzeja Stanisława Jamiołkowskiego komornika polnego i exaktora pogłównego dwojga Traktu tykocińskiego ziemi Bielskiej, Regenta grodzkiego goniądzkiego*. Prawie wszystkie spisy pogłównego znajdują się w jednej współprawnej księdze (*Rejestr 1662-1676 k. 757nn., 817nn., 866nn., 915nn.*). Tylko jeden spis został oprawiony oddzielnie. Zatytułowano go: *Rejestr prowincji małopolskiej 1676* (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkps nr 1099 k. 701nn.).

⁴⁰ *Volumina legum*. T. 5 s. 95-101.

średnio go poprzedzających, drugi natomiast – odmienny od pozostałych. Spis ten został wykonany bardzo starannie, lecz merytorycznie był znacznie uboższy. Nasuwa się więc uwaga, że mniej staranna forma rejestru przekazywała więcej informacji. Wymownym tego przykładem niech będzie jeden ze spisów z 1674 r. Został on sporządzony w maju i przekazany do akt skarbowych w formie rękopisu. Pod każdą wsią urzędnik ziemski stwierdzał podpisem wiarygodność informacji, przystawiając tam swoją pieczęć urzędową. Różnorodność znajdujących się informacji jest zaskakująca: wymieniano nawet nazwiska poddanych i określano ich sytuację rodzinną, a także – po części – ekonomiczną.

Należy także wspomnieć o kwitach oblatowanych na początku XVIII w. w księdze grodzkiej brańskiej⁴¹. Proweniencją obejmowały one teren ziemi bielskiej. Oblata były wpisywane w latach 1717-1719, lecz wiele kwitów odnosiło się do okresu wcześniejszego – nawet o czterdzieści lat. Najwięcej z nich pochodzi z rejestru pogłównego 1676 r. Określenie daty powstania wielu dokumentów jest niemożliwe. Wpłynęły na to zarówno okoliczności powstania tej księgi, jak i jej późniejsze dzieje⁴², dlatego też wartość jej jest znacznie mniejsza od wyżej omówionych spisów. Novum są rejestry podymnego z lat 1710-1717. Ukazują one obraz zniszczeń spowodowanych w efekcie wojny północnej. To źródło możemy potraktować jako materiał porównawczy. Dzięki niemu możemy m.in. śledzić proces powstawania rejestrów pogłównego. W jednym z dokumentów – oprawionych w tej księdze – mamy do czynienia ze spisem, który powstał w 1676 r. Jest to brudnopis jednej z rat pogłównego, o czym świadczą liczne poprawki – dopiski i skreślenia.

Każdy rejestr wymienia prawie wszystkie wsie znajdujące się na terenie danej parafii. Jednocześnie spisywane są dobra szlacheckie i „bona regalia” według przydziału do starostw i wójtostw. Wylicza się także dzierżawy i tenuty, a także dobra kościelne według obowiązującej w danym roku taryfy „subsidiarium charitativum”⁴³.

⁴¹ *Księga grodzka brańska 1690-1717*. AGAD. *Księga grodzka brańska nr 39* (dalej: *Ks. g. brańska 1690-1717*).

⁴² Księgę tę sporządzono na zasadzie połączenia luźnych kart lub poszytów. Praca nie została wykonana precyzyjnie, na co może wskazywać nierówne złożenie kart oraz oprawienie części dokumentów do góry nogami. Brak karty tytułowej i innych kart oraz widoczne ślady zniszczeń wskazują na niewłaściwe przechowywanie archiwaliów. Dzieje tych źródeł opisuje B. Sobol (*Księgi sądowe z obszaru Podlasia*. AGAD. *Przewodnik po zespołach*. Warszawa 1975 s. 185-187) oraz W. Maciejewska (*Transport akt przekazanych Polsce przez Związek Radziecki*. „Archeion” 38:1962 s. 304-306). Obecnie księga ta jest oddana do użytku po dokładnej konserwacji, a uzupełnione ubytki ukazują rodzaj i rozmiary zniszczeń.

⁴³ Podatek „subsidiarium charitativum” był zapisywany łącznie, bądź eksponowany na końcu akt podatkowych powiatu.

2. Wartość źródłowa

Wartość źródeł skarbowych wymaga szczególnego omówienia. Problem ten stanowi kanwę szerokiej dyskusji historyków od wielu lat. Rozważano przydatność tego typu źródeł do badań nad historią społeczno-gospodarczą i demograficzną Rzeczypospolitej w okresie staropolskim. Pod uwagę brano ich wartość w odniesieniu do poszczególnych regionów, jak i całej Korony⁴⁴. Podnoszono także różne niedoskonałości przekazu akt podatkowych. Irena Gieysztorowa stwierdziła, że w analizie należy brać pod uwagę przede wszystkim rejestry z lat weryfikacji podstawy opodatkowania⁴⁵.

W odniesieniu do powiatu tykocińskiego mamy szereg przekazów, uznanych przez badaczy jako godne zainteresowania. Co prawda, nie zachował się rejestr z 1563 r., ale mamy do wglądu akta podatkowe z 1579 i 1663 r., czyli z lat reform skarbowych. Rejestr łanowego z 1579 r. jest poprzedzony podobnym z 1577 r., następny zaś pochodzi z 1580 r. Zestawione wyniki w skali powiatu przedstawiają nieco inną gradację wartości poszczególnych rejestrów łanowego, aniżeli przyjęta w historiografii dla terenu całej Korony⁴⁶ (zob. tabela 1).

TABELA 1

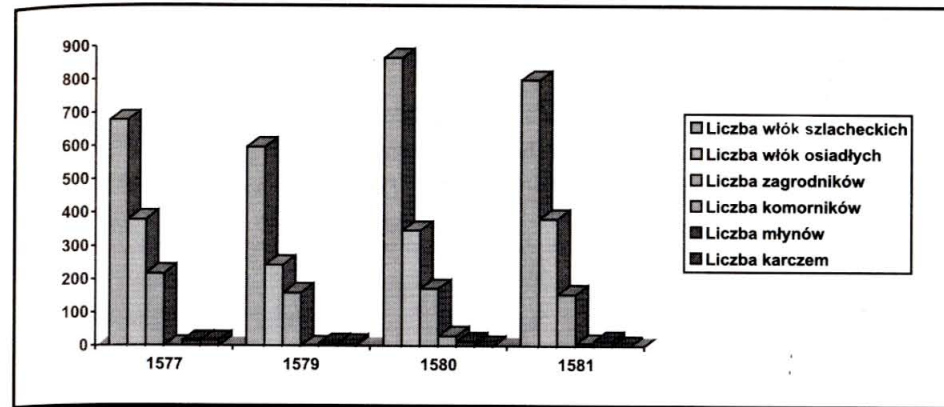
Wielkość elementów opodatkowanych w powiecie tykocińskim w rejestrach poborowych z lat 1577-1580 i rekognicjarzu z 1581 r.

Elementy opodatkowania	Data spisu			
	1577	1579	1580	1581
Liczba włók szlacheckich	676,9	595,6	863,3	797,5
Liczba włók osiadłych	378,6	242,4	345,5	381,4
Liczba zagrodników	216	159	172	154
Liczba komorników	–	1	30	7
Liczba młynów	15	8	13	15
Liczba karczem	16	6	2	–

⁴⁴ Obszerną bibliografię na ten temat możemy znaleźć w pracach I. Gieysztorowej (*Źródła i szacunki* s. 356 przyp. 4; *Wstęp do demografii staropolskiej*. Warszawa 1976 s. 145 przyp. 140). Historycy głównie zajmowali się źródłami z XVI w. Powodem tego były szeroko zakrojone prace IH PAN nad *Atlasem Historycznym Polski*. Źródła z XVII w. traktowano tam jako pomocnicze.

⁴⁵ Gieysztorowa. *Źródła i szacunki* s. 579.

⁴⁶ Gieysztorowa. *Źródła i szacunki* s. 576-583; Taż. *Wstęp* s. 146-161.

Okazuje się, że największy opodatkowany areał wykazuje rejestr z 1580 r.⁴⁷ Rejestr z 1577 r., ostatni przed reformą, przedstawia większą liczbę włók szlacheckich niż rejestr z 1579 r. i większy areał będący nadziałem kmieci. Rekognicjarz z 1581 r. także notuje górną granicę wielkości opodatkowanego areału. Co prawda, znawcy przestrzegają przed zestawianiem wszystkich zachowanych rejestrów, jednak spróbujemy o to się pokusić. Takie porównanie pozwoli ustalić kryterium wartości akt podatkowych. Ponadto, konfrontując je z kwitami rekognicji, możemy określić stopień prawdziwości podatników. Sprawdzian taki zapewne nie będzie precyzyjny, pozwoli jednak ustalić rząd wielkości opodatkowanych elementów. Może też dostarczyć wielu informacji na temat trybu zbierania pieniędzy. Rekognicjarze mogą być pomocne w rekonstrukcji areału danej wsi i formach jego użytkowania⁴⁸. Na konieczność takich zestawień wskazuje fakt zapisywania w rejestrach różnej liczby opodatkowanych wsi. Okazuje się, że różnice niekiedy były bardzo duże (zob. tabela 2), dlatego staje się nieodzowna rekonstrukcja stanu faktycznego. Prace tego typu będą także pomocne przy korektach przynależności poszczególnych osad do parafii.

Dla łatwiejszej ewidencji osiedli w formularzu podatkowym obowiązywał od poł. XVI w. układ parafialny. Jednak nie był rygorystycznie przestrzegany, często pomijano parafię o małej liczbie osad. Zestawiając wsie o różnej przynależności parafialnej, możemy uwidocznic formy przygotowania formularza podatkowego.

⁴⁷ Podobnego zdania był A. Jabłonowski, uzasadniając wydanie tego rejestru w swoim opracowaniu źródłowym (*Polska XVI w. Cz. 1: Wstęp*).

⁴⁸ Kwity były przyklejane na luźnych kartach bez porządku. Na jednej karcie było ich spore zagęszczenie, na następnej zaś zostawiano dużo wolnego miejsca, aby na trzeciej stronie ponownie zagęścić odcinki poświadczające podatkowych. Widoczne były ślady odklejanych odcinków.

TABELA 2

Wsie szlacheckie z terenu powiatu tykocińskiego wymienione w rejestrach z 1577, 1579, 1580 i 1591 r.

Lp.	Parafia	Liczba wymienionych wsi w poszczególnych rejestrach				Liczba wsi szlacheckich
		1577	1579	1580	1591	
1	Bargłów	2	0	2	2	2
2	Dobrzyniewo	2	2	2	2	3
3	Dolistowo	6	4	6	3	6
4	Goniądz	9	9	9	3	9
5	Jasionówka	4	3	4	0	5
6	Kalinówka	5	4	5	5	5
7	Knyszyn	1	1	2	1	2
8	Kobylin	29	27	38	14	42
9	Rajgród	19	14	18	5	27
10	Trzcianna	12	13	15	8	19
11	Tykocin	10	9	15	15	15
Razem		99	86	116	58	135

Z powyższego zestawienia wynika, że największe zmiany nastąpiły między latami 1577 i 1579 (zob. tabela 3), co wynikałoby z generalnej zmiany polityki skarbowej oraz doprecyzowania formularza⁴⁹. Nie osiągnął on jednak poziomu uniwersalnego wzorca, na którym opierali się następni poborcy – znaleźliśmy także niedokładności, porównując rejestry z 1579 i 1580 r.

TABELA 3

Przynależność parafialna wsi szlacheckich wg rejestrów z 1577, 1579, 1580 i 1591 r.

Lp.	Nazwa wsi	Nazwa parafii			
		1577	1579	1580	1591
1	Bajki	Tykocin	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna
2	Boguszki	Goniądz	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna
3	Chojnowo	Goniądz	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna

⁴⁹ Gieysztorowa. *Źródła i szacunki* s. 581. Zasada starych kwitów w tym wypadku nie miała jeszcze racji.

4	Dolistowo	Goniądz	Goniądz	Dolistowo	Dolistowo
5	Dziekonie	Goniądz	Trzcianna	Goniądz	Trzcianna
6	Dzięciołowo	Goniądz	Goniądz	Dolistowo	Dolistowo
7	Jaworówka	Knyszyn	Knyszyn	Knyszyn	Dobrzyniewo
8	Jaświły	Goniądz	Goniądz	Dolistowo	Dolistowo
9	Kuczyno	Goniądz	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna
10	Kulesze	Goniądz	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna
11	Magnusze	Goniądz	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna
12	Mikicino	Goniądz	Goniądz	Goniądz	Dolistowo
13	Milewo	Goniądz	Goniądz	Trzcianna	Trzcianna
14	Moniuszki	Goniądz	Goniądz	Goniądz	Dolistowo
15	Szorce	Tykocin	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna
16	Szymany	Goniądz	Rajgród	Rajgród	Rajgród
17	Wiszowate	Goniądz	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna
18	Wroczenie	Goniądz	Goniądz	Goniądz + Dolistowo	Dolistowo

Wynikały one z tego, że poborca – pisząc protokół z pobierania podatku – układał schemat wsi według zgłaszających się płatników, nie zawsze dobrze zaliczając ich do właściwej parafii⁵⁰. W analizie porównawczej nieodzowne są więc korekty na podstawie wizytacji kościelnych. Pomocne są także statuty synodalne z zaznaczonym systemem przynależności parafialnej⁵¹. Różnice w podanym areale – przypadającym na poszczególne parafie w trzech chronologicznie sobie najbliższych rejestrach poborowych – odpowiadają wynikom globalnym (zob. tabela 4). Rejestr z 1579 r. wykazuje znaczne niedomogi w prezentacji liczby włók szlacheckich, osiadłych oraz w liczbie zagrodników i komorników. Nawet jeżeli doliczylibyśmy wykaz dóbr, w których ociągano się z płaceniem podatku, to i tak nie osiągnęlibyśmy wyników z 1580 r.⁵²

⁵⁰ Tego typu praktyki nie były ewenementem. Zob. Gieysztorowa. *Źródła i szacunki* s. 356.

⁵¹ W naszym przypadku przydatny może być statut diecezjalny z poł. XVIII w. Zob. *Synodus Dioecesis Vilnensis* s. 14nn.

⁵² *Regestrum retentorum 1579* s. 589.

TABELA 4

Wielkość areau szlacheckiego w powiecie tykocińskim wg rejestrów z 1577, 1579 i 1580 r.

Lp.	Parafia	Rok sporządzenia rejestru											
		1577				1579				1580			
		liczba włók szlacheckich	liczba włók osiadłych	liczba zagrodników	liczba komorników	liczba włók szlacheckich	liczba włók osiadłych	liczba zagrodników	liczba komorników	liczba włók szlacheckich	liczba włók osiadłych	liczba zagrodników	liczba komorników
1	Bargłów	–	19,0	–	–	–	–	–	–	–	25,7	1	–
2	Dobrzyniewo	18,0	1,0	4	–	26,0	4,0	3	–	20,0	3,0	–	–
3	Dolistowo	12,0	41,1	19	–	17,4	20,0	7	–	21,2	33,2	23	–
4	Goniądz	52,5	29,7	16	–	65,5	8,5	1	–	67,8	17,3	10	–
5	Jasionówka	–	149,5	20	–	–	137,0	35	1	–	177,5	25	12
6	Kalinówka	12,0	11,5	1	–	10,0	–	–	–	14,0	13,2	1	–
7	Knyszyn	–	6,2	2	–	–	2,4	–	–	–	4,5	1	–
8	Kobylin	281,5	16,9	45	–	198,1	10,0	21	–	308,5	11,5	19	15
9	Rajgród	154,1	40,4	3	–	131,0	25,1	26	–	154,5	30,2	33	3
10	Trzcianna	90,7	51,1	70	–	117,1	30,9	65	–	198,8	24,4	58	–
11	Tykocin	56,1	12,2	9	–	30,4	4,5	1	–	78,5	5,0	1	–
	Razem	676,9	378,6	216	–	595,6	242,2	159	1	863,3	345,5	172	30

Problem nieściśłości danych występował na terenie całej Korony. Różnice w wielkości areau, z którego pobierano pieniądze, rzucają cień podejrzenia na poborców, którzy każdorazowo byli zmieniani. Innym powodem podejrzeń było znalezienie *Exorbitancji poborowych*. W 1588 r., pod tabelami statystycznymi poboru z województwa kaliskiego, jeden ze skrybów wymienił kilka grzechów skarbowości tamtego okresu⁵³. Jednym z ważniejszych mankamentów jest brak spisu wszystkich wsi podległych opodatkowaniu. I tak „Gdy inszy poborca drugi kontrybuty nastał a nalazł ową wieś w rejestrze conflagratam, opuścił je nie pytając się o tym, jeśli tego roku conflagrata, albo przed kilkiem lat. Do tego studiose niektórzy poborcy opuszczali albo wymazywali swoje wsie z rejestru”⁵⁴. Wynika z tego, że liczba wsi zależała od skrupulatności poborcy, a także od starosty prowadzącego po nim retenta⁵⁵. Dlatego za każdym razem notowaliśmy różną liczbę opodatkowanych wsi (zob. tabela 2). Potwierdza to wcześniej podnoszoną uwagę, że w tej kwestii rejestr z 1580 r. jest najlepszy od czasu reformy z 1578 r. Bieniasz Jałbrzyk Wszeński, poborca z 1580 r., nie opierał się bezkrytycznie na aktach poprzednika, lecz wykazał dużo własnej inicjatywy⁵⁶. Spis z 1579 r. ustępuje rejestrowi z 1577 r. w kwestii liczby opodatkowanych wsi i areau do nich należącego.

Uczciwość poborców również powinna być brana pod uwagę. To potencjalne źródło niedociągnięć podnoszone było już przez współczesnych. Wszak konstytucje sejmowe wspominają o obowiązku poborców składania przysięgi, że sprawiedliwie oddadzą pobór, a za „utruty i nakłady” uniwersał z 1578 r. przewidywał 100 grzywien kary⁵⁷. Takie sankcje, przy jednoczesnym wysokim uposażeniu poborców, potencjalnie wykluczały nadużycia ze strony urzędników

⁵³ Autor „exorbitancji” nie jest znany. Podejrzewa się, że spisał je poborca Mateusz Węgierski lub ktoś z jego otoczenia. Pełny tekst dokumentu przytacza K. Górka (*Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*. „Studia Źródłoznawcze” 1:1957 s. 186-189). Do exorbitancji i korektury praw w 1587 r. byli wybierani odpowiedni ludzie. Dla ziemi bielskiej był nim Sebastian Brzozowski, poborca i wielokrotny poseł na sejm (J. Sielicki. *Rodzina Brzozowskich na ziemi bielskiej*. „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 1:1989 s. 19), jednakże nie znaleźliśmy jego autorstwa tak wyczerpującego raportu jak to było w przypadku M. Węgierskiego.

⁵⁴ Górka. *Przyczynek* s. 186.

⁵⁵ „Retenta, których jest sieło, a które starostowie pozywać zaniedbują albo je sami bierzają etc. mógłby konstytucją opatrzyć albo je przy niniejszym poborze oddawania, to jest nie brać od niego poboru terazniejszego, aby wg rejestru retenta oddawał”. Górka. *Przyczynek* s. 188. Zob. także Gieysztorowa (*Źródła i szacunki* s. 579-580) i Pawiński (*Skarbowość* s. 238).

⁵⁶ We wstępie do wydanego rejestru łanowego województwa krakowskiego możemy przeczytać, że poborcy wyznaczeni do poszczególnych okręgów na wstępie układali spis miejscowości wg parafii, a rejestry przepisywano z roku na rok. Podobne braki w liczbie opodatkowanych wsi rejestrowali historycy w różnych rejonach Korony (zob. Gieysztorowa. *Źródła i szacunki* s. 580 przyp. 28).

⁵⁷ *Volumina legum*. T. 6 s. 203; Gieysztorowa. *Źródła i szacunki* s. 580-581; Pawiński. *Skarbowość* s. 284.

skarbowych. W wyniku wykrycia malwersacji mogli oni stracić reputację, a na poborców mianowano osoby liczące się w środowisku miejscowej szlachty⁵⁸.

Pozostaje sprawa nieuczciwości podatników. Niechęć szlachty do płacenia podatków była powszechnie znana, dlatego używała ona forteli, o których wspomina skryba podatkowy. Mówi on o zaniżaniu liczby posiadanych kmieci, zamianie chłopów na zagrodników, zawyżaniu liczby spustoszonych zagrod. Z „exorbitancji” wypływa wiele żalu. Był to wynik ogromnych przeszkód w pobieraniu podatku. Poborca narzeka np. na kiepską współpracę z woźnymi, potwierdzającymi faktyczny stan rzeczy⁵⁹. Widzimy więc, jak trudny był proces poboru, który w końcu doprowadził do wylania tych utrapień na papier. Jakiegolwiek były powody powstania tego dokumentu, musimy przyjąć go za prawdziwy. Za nieuzasadnioną bowiem uważamy nieufność Pawińskiego do tych „exorbitancji”, gdyż bolączki wypisywane pod adresem podatników z województwa kaliskiego odpowiadają sytuacji na terenie Podlasia. Tutaj tendencje jeszcze nasilały się. Duża liczba wiosek drobnoszlacheckich, w których dominowały niewielkie gospodarstwa, potęgowała możliwość występowania takich praktyk. Dochodziło także do ekscesów. W aktach podatkowych skryba zamieścił taką notatkę: „Do wsi Kobylin z innych miasteczek siła różnych rzemieślników wyszła dla podrobienia poborów, gdy tam popisować przyjechano szlachta tamteczna nie dopuściła do popisu, ale ze wszystkiego złupiła co mieli”⁶⁰. W tym samym dokumencie pisarz sugerował, że wszyscy uchylali się od podatku, poczynawszy od starosty ziemskiego poprzez mieszczan, a na ubogim szlachetce czy karczmarzu skończywszy. Akta *Regestum retentorum* wspominają o wymawianiu się wolniznami czy płacenia tylko z części posiadłości.

Te i inne powody wyjaśniają luki w informacji dotyczącej areалу. Dopiero mobilizacja w następnym spisie z 1580 r. ukazała znaczniejszą operatywność aparatu państwowego. Ale i tutaj odkryliśmy kilka niedociągnięć. Biorąc pod uwagę tylko parafię rajgrodzką znaleźliśmy duże różnice w areale wioskowym. We wsi Zrzobki np. w 1577 r. areał wynosił 2,75 włóki szlacheckiej, w 1579 r. – już 2 włóki szlacheckie i 2,5 włóki osiadłej, a w 1580 r. jedynie 2 włóki osiadłe. Toczydłowo w 1577 r. liczyło 20 włók szlacheckich, a w 1579 r. – 42 włóki szlacheckie i 4 włóki osiadłe. W 1580 r. zapisano pod nazwą Toczydłowo 25 włók szlacheckich i 1 włókę osiadłą⁶¹. Tak wielkie różnice, dochodzące do 50% areалу jednej wsi, nie napawają optymizmem w kwestii wiarygodności. Jednak zestawienie kilku przekazów pozwala ustalić właściwy bądź przybliżony stan.

Spośród trzech wykazów podymnego z lat 1629-1661, dwóch wcześniejszych nie można właściwie zaliczyć do tego typu źródeł. Trudno silić się na jakieś

porównania. Wprowadzony rozdział na areał drobnoszlachecki oraz gospodarstwa poddanych chłopów wniósł wielki zamęt. W rezultacie rejestry podają znacznie zaniżony areał, a liczba poddanych chłopów jest tylko przybliżona. Nie możemy bezkrytycznie przyjmować ustaleń areалу poszczególnych wiosek. Pomimo tych niedociągnięć część informacji może być przydatna w badaniu struktury społecznej wsi. Możemy także śledzić jej przemiany w czasie.

Rejestr podymnego z 1661 r. merytorycznie jest już ustabilizowany. Podając stan zabudowy ocalałej, pogorzałej oraz tej, na którą nałożono jurament, stwarza wrażenie, że jest wiarygodny w tym zakresie. Mimo to I. Gieysztorowa postuluje w stosunku do niego daleko posuniętą ostrożność. Podaje ona, że w porównaniu z rejestrami łanowego i poglównego informacje o podymnym są zaniżone, co daje wypaczony obraz ówczesnej zabudowy⁶². W przypadku powiatu tykocińskiego jednorazowość tego spisu nie daje możliwości ustosunkowania się do powyższego osądu.

Wprowadzony rok później system opodatkowania został oparty na stanie liczebnym ludności. W aktach podaje się cały szereg nowych informacji, co napawa badacza optymizmem. Komisja złożona z kilku osób – z plebanem na czele – bezpośrednio rekomendująca prawdziwość danych, dobrze spełniła swoje zadanie. Uzyskane w taki sposób wyniki należą do najwyższych pomimo zniszczeń wojennych⁶³. Jedynym, choć bardzo ważnym, mankamentem spisu jest brak przekazu z parafii rajgrodzkiej. Doszacowania ustalone na podstawie późniejszych rejestrów mogą być zaniżone. Rejestry z lat 70. – pomimo ujęcia danych z parafii rajgrodzkiej – nie zawierają tak dużego ładunku informacyjnego. Generalnie wpływy z sympli poglównego 1674 r. wyniosły dla całej Korony tylko 64% w stosunku do poboru z 1663 r.⁶⁴ Zachowały się w kilku egzemplarzach rejestry poglównego z lat niewiele oddalonych od siebie. Stwarza to możliwość porównań; pozwala określić procent błędu oraz ustalić próg wiarygodności. Dla badań społecznych dane pochodzące z tego źródła są nieocenione. Podawana jest w nich liczba rodzin, ich wielkość oraz więzi wewnątrzrodzinne i rodowe w jednym przedziale czasu i w skali globalnej. Jest to kopalnia informacji. Obok zestawień statystycznych każdy spis podaje dane wtórne, których punkt ciężkości za każdym razem położony jest na co innego, co pozwala zrekonstruować informacje dotyczące wszystkich wsi.

Mankamentem rejestru poglównego jest każdorazowe ujawnianie znacznej różnicy wyników końcowych. Dotyczy to nie tylko relacji między spisami z 1663 r. i o dziesięć lat późniejszym, lecz także sporządzonymi w niewielkim odstępie czasu (zob. tabela 5). Przyczyny tych różnic były zapewne podobne do tych, które wymieniliśmy przy rejestrach łanowego. Dokładność formularza,

⁵⁸ Gieysztorowa. *Źródła i szacunki* s. 580.

⁵⁹ Górska. *Przyczynek* s. 187.

⁶⁰ *Regestum retentorum* 1579 s. 397.

⁶¹ *Łanowe* 1577 s. 287-289, 291; *Łanowe* 1579 s. 340-341; *Łanowe* 1580 s. 616-618.

⁶² Gieysztorowa. *Źródła i szacunki* s. 584-585.

⁶³ Tamże s. 585. Była to tendencja ogólnopolska.

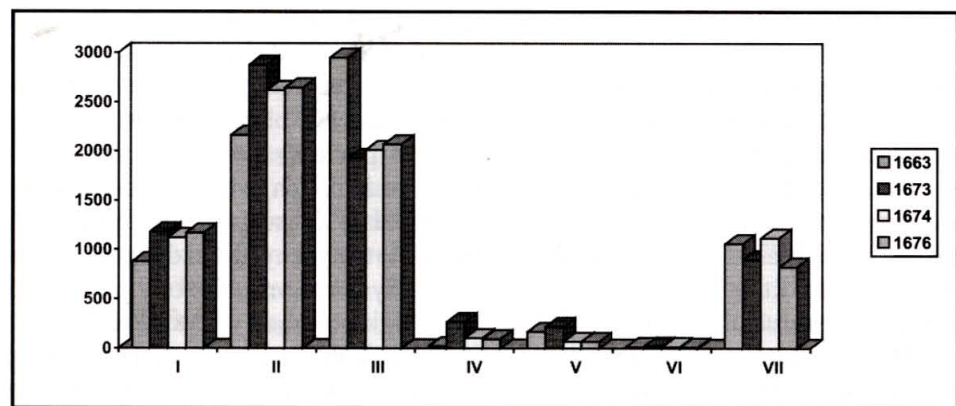
⁶⁴ Rybarski. *Skarb i pieniądz* s. 191.

dobrze klasyfikującego wsie w rejonie konkretnej parafii, sugeruje, że pisarze opierali się na schemacie z 1663 r. Mogło jakieś wsi zabraknąć na kartach spisu, np. z powodu klęsk elementarnych, nie mogła natomiast być błędnie zaklasyfikowana, gdyż wiarygodność spisu potwierdzał pleban danej parafii⁶⁵. Podobnie małe rozbieżności znaleźliśmy w liczbie opodatkowanych rodzin szlacheckich. Tym niemniej mnogość nazwisk z jednej strony i brak stałego ich występowania we wszystkich rejestrach budzi duże podejrzenia. Różna liczba poddanych, czeladzi czy rzemieślników była regułą.

TABELA 5

Osoby opodatkowane w dobrach szlacheckich powiatu tykocińskiego wg rejestrów poglównego II połowy XVII w.

Data sporządzenia rejestru	Szlachta		Poddani				Czeladź
	liczba rodzin	liczba osob.	liczba chłop.	liczba zagr.	liczba komor.	liczba rzem.	liczba czeladzi
*	I	II	III	IV	V	VI	VII
1663	875	2165	2952	19	163	12	1060
1673	1181	2878	1930	267	216	17	899
1674	1125	2619	2014	103	64	12	1117
1676	1169	2647	2069	91	65	9	827

Występowała też zaniżona liczba dzieci. Ustalona w uniwersałach „bariera” wiekowa 10 lat, od której wpisywano dzieci, była stosowana w sposób niepre-

⁶⁵ Zostało to potwierdzone po konfrontacji z wykazem wsi należących do poszczególnych parafii diecezji wileńskiej, zamieszczonym na końcu akt synodalnych z 1744 r. (*Synodus dioecleziana Vilnensis* s. 44).

czyjny i wykazywała tendencję do zaniżania wyników. Szacunki globalne przemawiają za tym, że najlepszy pod tym względem był rejestr z 1663 r.⁶⁶

J. Kleczyński, autor najobszerniejszego studium o tym rodzaju podatku, uważa, że najważniejsze są spisy z 1676 r. ze względu na zmianę przepisów o pochodzeniu opłaty⁶⁷. Możemy ten osąd przyjąć za właściwy z uwagi na kompletność wymienionych wsi. Jednak jego zawartość jest znacznie uboższa. Wartość spisu z 1663 r. może podnosić fakt jego pionierskości. Z powodu niechęci szlachty uniwersał zapewniał o jednorazowości tego spisu. Kontrybucji, „na po tym względem stanu duchownego i szlacheckiego proponować nie będziemy y ieśliby od kogo proponowana była, stany Rzeczypospolitej na nie pozwolić nie będą powinny”⁶⁸. Perspektywa niepowtarzalności tego podatku oraz wnikliwsza komisja poborowa dodatkowo wpłynęły na wyniki końcowe: szlachta mając perspektywę jednorazowego poboru, chętniej ujawniała swój stan posiadania podlegający opodatkowaniu. Z czasem jednak okazało się, że nadzieje były płonne, a szlachta nabyła doświadczenia w ukrywaniu „dusz” jej podległych. Szczególnie jaskrawo ujawnił to drugi wykaz z 1676 r., gdzie stany liczebne są zatrzważająco niskie w stosunku do wcześniejszej raty i spisów z lat poprzednich.

Akta skarbowe interesowały badaczy od wielu lat. Największa liczba publikacji dotyczy ich wartości dla badań demograficznych. Wiele analiz dokonano na materiałach podatku łanowego. Począwszy od A. Pawińskiego i A. Jabłonowskiego, a skończywszy na I. Gieysztorowej i współczesnych demografach podnosi się kwestię zastosowania właściwych przeliczników. Proponują oni doliczanie odpowiednich procentów ukrytych elementów opodatkowania w celu uwiarygodnienia źródła⁶⁹. Coraz trafniej ustala się niedokładności. Ich aktualizacja (na podstawie innych form inwentarzowych pochodzących z epoki) pozwala patrzeć na rejestry krytycznie, ale z pewnym optymizmem. Dwie pozostałe formy podatku nie są tak szeroko omówione. Stwierdzenia, że rejestry podymnego mają dane demograficzne znacznie zaniżone w stosunku do niepopularnego wśród szlachty poglównego i wymagają krytycznego aparatu badawczego, nie zachęcały badaczy do zajmowania się tym typem źródeł. Dlatego rejestry podymnego z terenu Podlasia były wykorzystywane np. do ukazania strat po „potopie szwedzkim”⁷⁰, poglównego zaś używano jako źródła pomocniczego do badań osadnictwa i ogólnej charakterystyki społeczno-gospodarczej regionu⁷¹.

⁶⁶ Podobnego zdania jest I. Gieysztorowa (*Źródła i szacunki* s. 585).

⁶⁷ Kleczyński. *Poglówne* s. 242.

⁶⁸ *Volumina legum*. T. 4 s. 399.

⁶⁹ Gieysztorowa. *Źródła i szacunki*; Taż. *Wstęp*; oraz inni.

⁷⁰ Topolski. *Wpływ wojen*. Artykuł jest dość obszerny, gdyż liczy 30 stron. Jest to jedyna praca, wykorzystująca w tak dużym stopniu dane podymnego.

⁷¹ Zobacz wykaz prac Jerzego Wiśniewskiego.

Spójrzmy jeszcze na przydatność tych źródeł do innych celów. I. Gieysztorowa w pierwszym etapie prac nad Mazowszem w ramach *Atlasu Historycznego Polski* pisała, że „masowość i powszechność rejestrów poborowych, w połączeniu z wartościami informacyjnymi, z rozbiciem na kategorie własności ludności małopolskiej etc., czynią z rejestrów źródło niezastąpione i pierwszorzędnej wagi zarówno do badań społeczno-gospodarczych, jak i demograficznych”⁷². Z biegiem lat i doświadczeń te optymistyczne stwierdzenia zostały zrewidowane. W dwóch pracach charakteryzujących źródła skarbowe pod względem ich wiarygodności i przydatności do badań wszystkich regionów Korony, autorka zaleca ostrożność w korzystaniu z sumariuszy, a z akt szczegółowych poleca tylko niektóre⁷³. Te zastrzeżenia są kierowane głównie pod adresem demografów. W analizach społeczno-gospodarczych i osadniczych krytycyzm jest postulowany nie w takim stopniu jak w badaniach demograficznych, dlatego należy przyrzeć się tym źródłom jako przekazom informacji pierwszorzędnej wagi⁷⁴. W przypadku północnego Podlasia nie znajdziemy zbyt dużo zróżnicowanych informacji na temat szlachty, szczególnie drobnej, średnio i mało zamożnej. Pomimo wielu niedociągnięć akta te niosą informacje dotyczące stanu majątkowego, form własności, wielkości zabudowy i zaludnienia z uwzględnieniem całej mozaiki społeczeństwa wiejskiego. Jeżeli do tego dodamy powszechność informacji uzyskanych w niewielkim przedziale czasowym i ich wielokrotność w oparciu na podobnym kwestionariuszu, to otrzymamy możliwość dokonywania korekt i osiągnięcia optymalnego wyniku, zbliżonego do stanu faktycznego⁷⁵.

Zachowane trzy rodzaje źródeł pozwalają na dokonanie ocen stanu posiadania szlacheckiego na terenie całego powiatu. Jednocześnie możemy śledzić zmiany dotyczące wielkości i form własności dóbr szlacheckich na przestrzeni dwóch stuleci, a naniesienie tych wyników na mapę poszerzy możliwości analizy porównawczej z sąsiednimi rejonami Korony⁷⁶.

⁷² I. Gieysztorowa. *Zmiany społeczno-gospodarcze wsi mazowieckiej w XVI wieku w świetle sumariuszy poborowych*. „Przegląd Historyczny” 49:1958 s. 236.

⁷³ Taż. *Źródła i szacunki*; Taż. *Wstęp* s. 146-195.

⁷⁴ Na tego typu źródłach opierano się przy opracowaniu mapy Mazowsza w XVI w. w ramach *Atlasu Historycznego Polski* PAN.

⁷⁵ Historycy pracujący nad *Atlasem Historii Polski*, w przypadku województwa płockiego, dokonali oceny sumienności poborców metodą wrywkową na podstawie inwentarzy. Okazało się, że zeznania podatników nie mogły w sposób zasadniczy odbiegać od rzeczywistego stanu (Gieysztorowa. *Zmiany* s. 236 przyp. 3).

⁷⁶ Pałucki. *Atlas* s. 108; Tenże. *Mazowsze w II połowie XVI wieku*. Cz. 2. *Komentarz*. *Wstęp*. Warszawa 1980. Potrzeba stworzenia takiego obrazu była podnoszona od stu lat. To było powodem rozpoczęcia prac przez J. Jakubowskiego (*Mapa*) i A. Jabłonowskiego (*Polska XVI w.* Cz. 1. *Wstęp*).

ROZDZIAŁ II

POWIAT TYKOCIŃSKI W XVI I XVII W.

1. Położenie i środowisko naturalne

Powiat tykociński leżał w północnej części województwa podlaskiego, stanowiąc najdalej w tym kierunku wysuniętą jednostkę administracyjną prowincji małopolskiej. Rozpościerał się na powierzchni ponad 900 kilometrów kwadratowych, co stanowiło szóstą część całego województwa. Granice powiatu w znacznej mierze opierały się na liniach topograficznych. Zaczynając od najdalej na północ wysuniętego cypla w okolicy źródeł rzeki Kamienny Bród, granica biegła na południowy wschód, wzdłuż jej koryta, kierując się do jeziora Necko, tu przecinała w połowie długości jezioro Sajno, kierując się na południe rzeką Nettą aż do jej ujścia do Biebrzy. Od tego miejsca do ujścia rzeki Brzozówki podążała wzdłuż koryta Biebrzy i dalej, w górę Brzozówki, docierała aż do jej źródeł. Stąd fragment linii granicznej przebiegał łądem przez ostępy Puszczy Knyszyńskiej, kierując się prosto w stronę koryta rzeki Czarna, aby wzdłuż jej biegu dotrzeć do rzeki Supraśl. Supraślą zaś linia graniczna kierowała się na zachód, stanowiąc wraz z Narwią znaczny odcinek południowej granicy powiatu. Druga jej część miała charakter umowny, granica bowiem skręcała kilkakrotnie w różnych kierunkach: najpierw południowym, potem południowo-zachodnim, aby dotrzeć w końcu do górnego biegu rzeki Śliny¹. Przecinała ją w tym miejscu, aby dalej podążać równolegle – chociaż w pewnym oddaleniu – od koryta rzeki w kierunku północnym. Naturalna linia graniczna zaczynała się przy ujściu Śliny do Narwi. Stąd biegła w dół Narwi, a potem w górę Biebrzy i Łęku. W górnym biegu Łęku skręcała na północny wschód ku brzegom Kamiennego Brodu. Była to granica umowna, której punktami orientacyjnymi było jezioro Rajgród i źródła rzeki Kamienny Bród.

¹ W tym miejscu w XVII w. nastąpiło przesunięcie granicy w kierunku południowym, po włączeniu parafii Kobylin do powiatu tykocińskiego. Opis nasz uwzględnia tę korektę administracyjną.

Pod względem ukształtowania wyżej opisany teren należy zaliczyć do fizjograficznego regionu Wysoczyzny Podlasko-Białoruskiej, a konkretnie jej części północno-zachodniej. Zachodnie skrawki powiatu dotykały Niziny Północnopodlaskiej, a północny jego fragment, wraz z jeziorami, został zaliczony do Pojezierza Wschodniobałtyckiego². Z typowo lokalnych regionów ukształtowania powierzchni należałoby tu wymienić Równinę Augustowską (jej część południowa zawarta jest między rzekami Netta, Brzozówka, Łęk i Biebrza), Wysoczyznę Białostocką (część północna) i obszar Kotliny Biebrzańskiej³.

Krajobraz interesującego nas terenu należy do staroglacjalnego – równin denudacyjnych oraz peryglacjalnych wzgórz ostańcowych w obrębie krajobrazów dolin i równin akumulacji wodnej. Dominują równiny typu tarasowo-wydmowego i zabagnione kotliny. Najdalej na północ wysunięty skrawek powiatu należy do krajobrazu młodoglacjalnego, przeważają tu formy pagórkowatych pojezierzy⁴. Poszczególne stadia formowania się powierzchni podłoża oraz zmiany polodowcowe wpłynęły na ukształtowanie geomorfologiczne oraz hydrografię terenu.

Zlodowacenie bałtyckie miało zasadniczy wpływ na ukształtowanie sieci wodnej. Najdalszy jego zasięg dotykał jedynie północnej części powiatu. Stopniowe cofanie się lodowca tworzyło na znacznych przestrzeniach szlak odpływu wód roztopowych, zwany Doliną Wileńsko-Warszawską. Wody te gromadziły się w preegzystującym obniżeniu dolin Biebrzy i Narwi, co spowodowało podniesienie się wód gruntowych w młodszym holocenie⁵. Nagromadzone materiały fluwioglacjalne doliny Prabiebrzy stanowiły naturalną zaporę w odpływie wód, dzięki czemu utworzyły się rozległe mokradła. Z tego powodu większość rzek regionu jest zabagniona.

Największą rzeką na tym terenie jest Narew, przepływa ona jednak w granicach powiatu tykocińskiego tylko na niewielkim odcinku. Dlatego też skłonni jesteśmy uznać Biebrzę za najważniejszy ciek wodny powiatu (prawy dopływ Narwi), gdyż większość mniejszych rzek wpływa do jej koryta. Możemy więc przyjąć, że powiat tykociński jest zlewiskiem Biebrzy. Jedynie Supraśl i Ślina bezpośrednio łączą się z Narwią. Najznaczniejszymi rzekami regionu są: Narew, Biebrza, Brzozowa, Elk (Łęk), Jaskra, Jegrznia, Netta, Niereśl, Kamienny Bród, Supraśl (Sokołda) i Ślina. Większość z nich ma zabagnione brzegi. Najbardziej rozległe bagna utworzyła Biebrza w swoim dolnym biegu. Podlaskie Ławki i Kuwasy rozciągały się na obszarze ponad 10 tys. ha.

² J. Kondracki. *Geografia fizyczna Polski*. Warszawa 1981 s. 326-327.

³ Tamże s. 331, 339.

⁴ Tenże. *Polska północno-wschodnia*. Warszawa 1976 s. 113-115.

⁵ Tamże s. 18-31.

Ostatnie zlodowacenie pozostawiło po sobie szereg jezior. Na terenie powiatu znalazły się w północnej części cztery jeziora. Największym i najgłębszym z nich jest Jezioro Rajgrodzkie. Pozostałe to: Dręstwo, Necko i Sajno. Ponadto w środkowej części powiatu znajduje się jeden duży sztuczny zbiornik, utworzony na rzece Niereśl w XVI w. i na cześć ostatniego Jagiellona nazwany Jeziorem Zygmunta Augusta.

Najsilniejszy wpływ na terenie powiatu miał klimat kontynentalny. W dolinę Biebrzy nasuwały się chłodne masy powietrza pochodzenia arktycznego, polarno-morskiego i polarno-kontynentalnego. To ścieranie się różnych stref klimatycznych było powodem niskiego stopnia nasłonecznienia⁶. Dolina Narwi natomiast jest bramą łagodniejszego klimatu, wkraczającego z południowego zachodu.

Geomorfologia, klimat i hydrografia miały zasadniczy wpływ na formowanie się gleb, a także decydowały o florze i faunie regionu. Przeważają gleby darniowo-słabobielicowe i bielicowe, nie brak też bagiennych i piaszczystych. Zasadniczo grupowały się one w III i IV klasie. Bardzo mało jest ziemi klasy II oraz V i VI⁷. Przestrzennie gleby te tworzą układ zawilej mozaiki. Dobre nawodnienie, gliniasta ziemia i ostry klimat ukształtowały szatę roślinną. Interesujący nas teren został przydzielony do Krainy Mazursko-Podlaskiej. Jedynie kraniec powiatu – położony na południe od Narwi, możemy zaliczyć do Krainy Mazowiecko-Podlaskiej⁸. Pierwsza z wymienionych krain charakteryzowała się przewagą borów świerkowych i świerkowo-mieszanych. Obok świerku dość licznie występowała tu sosna, rzadko zaś – cis. Z drzew liściastych wymieńmy dąb szypułkowy, lipę, klon, jesion, grab, olchę, brzozę i osikę. W Krainie Mazowiecko-Podlaskiej obserwujemy natomiast zdecydowaną przewagę sosny z domieszką dębu i brzozy⁹.

Na początku okresu historycznego las, będący przedłużeniem rozległych puszczy litewskich, zajmował cały teren nadnarwiański. Bory te były uważane za pozostałości tzw. Puszczy Hercyńskiej, zalegającej nieprzerwanym pasmem

⁶ J. Tyszkiewicz. *Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat*. Wrocław 1975 s. 41-43; Z. Kaczorowska. *Klimat województwa białostockiego*. „Dokumentacja geograficzna” 6:1958; W. Semkowicz. *Zagadnienie klimatu w czasach historycznych*. „Przegląd Geograficzny” 3:1922 s. 25-34.

⁷ M. Strzemiński. *Gleby województwa białostockiego*. „Przegląd Geograficzny” 29:1957 s. 477-481; Tyszkiewicz. *Środowisko* s. 45-47.

⁸ L. Mroczkiewicz. *Podział Polski na krainy i dzielnice przyrodniczo-leśne*. Warszawa 1952 s. 16-17. W skład Krainy Mazursko-Podlaskiej wchodziła Dzielnica Północno-Mazowiecka i skrawek Dzielnicy Pojezierza Suwalskiego. Na południe od Narwi znajdowała się Dzielnica Niziny Mazowiecko-Podlaskiej.

⁹ Mroczkiewicz. *Podział* s. 37-63; Tyszkiewicz. *Krainy* s. 58-59; S. Sokołowski. *Lasy w Polsce przedrozbiorowej i okresie niewoli*, Warszawa 1938 s. 7; M. Wójcicka. *Roślinność dawnej Puszczy Knyszyńskiej*. Kraków 1937.

tereny Europy Środkowej w początkach ery chrześcijańskiej¹⁰. W okresie staropolskim na terenie powiatu tykocińskiego znajdowały się dwa potężne kompleksy leśne. Na prawym brzegu Biebrzy rozciągała się Puszcza Rajgrodzka, na lewym zaś – Puszcza Knyszyńska¹¹. Najdalej na południe wysunięte ziemie powiatu dotyczyły Puszczy Bielskiej. Lasy te były pełne zwierzyny grubej i płowej. Można było tu znaleźć żubra, tura, niedźwiedzia, łosia, jelenia, sarnę, dziką, borsuka, wilka, lisa, rosomaka, kunę, gronostaja i sobola. W rzekach i zbiornikach wodnych gnieździły się bobry, piżmaki i wydry, a z ryb wymieśmy suma, szczupaka, sandacza, węgorza, lina, okonia, sielawę i karasia. Pomimo ochrony książęcej i królewskiej puszcza już w XVI w. zwierzyna zostaje przeźrebiona: najpierw zanikają tury, później żubry i bobry.

Biorąc pod uwagę wszystkie wymienione elementy środowiska naturalnego, J. Tyszkiewicz wydzielił antroporegiony jako całości terytorialne, wytworzone przez cechy geotypiczne. Teren powiatu tykocińskiego został rozdzielony na dwa antroporegiony. Większa część obszaru weszła w skład Wysoczyzn Podlaskich, opierających się na Biebrzy i wododziale Narwi i Bugu. Teren na północ od Biebrzy zaliczono do sąsiedniego antroporegionu Pojezierza Mazurskiego¹². Widzimy więc, że teren ten nie stanowił samodzielnego regionu ani pod względem geograficznym, ani antroporegionalnym, został uformowany przez człowieka, który oparł jego granice na umownych liniach politycznych.

2. Dzieje powiatu tykocińskiego do końca XVII w.

Puszcze porastające znaczne przestrzenie wododziału górnej Narwi nie stanowiły bariery dla osadnictwa. Na tej wysokości siedliska Słowian zachodnich sięgały wododziału Niemna w jego górnym biegu, Wysoczyzny Wołkowyskiej oraz zlewiska Bugu¹³. Nie przekraczały jednakże zabagnio-

¹⁰ J. Krasinski. *Polska, czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI*. Warszawa 1852 s. 96; A. Żabko-Potopowicz. *Dotychczasowy stan badań nad rozmieszczeniem lasów i zasięgiem poszczególnych gatunków drzew do pocz. XII wieku*. „Sylvan” 103:1959 z. 2 s. 21.

¹¹ G. B. Wołowicz. *Rewizja puszczy i perychodow zwerinnych w bywszem Wielikim Kniażestwie Litowskim*, Wilna 1867 s. 32-33; E. Wroczyńska. *Eksploracja lasów na Podlasiu w XVI wieku*. W: *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI-XVIII wieku*. Pod red. A. Wyrobisza. Warszawa 1981 s. 145-146.

¹² Z mniejszych jednostek, czyli subantroporegionów, wymieśmy: subantroporegion lewego zlewiska Biebrzy, białostocki, Pojezierza Elckiego i Suwalskiego (Tyszkiewicz. *Środowisko* s. 171-181 i mapa).

¹³ Tyszkiewicz. *Mazowsze* s. 186. W 1962 r. ustalono, że wschodni pas graniczny zespołu lechickiego dochodził „na wschód od Brześcia, być może do źródeł Prypeci i jej górnych dopływów” (S. M. Kuczyński. *Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku*. W: *Początki państwa polskiego*. T. 1. Warszawa 1962 s. 243).

nej Biebrzy czy nawet Narwi. Osadnictwo mazowieckie, kierując się na tereny bardziej dogodne, stworzyło w VI-X w. oddzielną grupę plemienną, zwaną Staropodlasią¹⁴. Swoją północną granicę opierali oni na rzece Supraśl.

Jaćwiegowie, jedno z bałtyjskich plemion, osiadło w tym okresie nad jeziorami Pojezierza Suwalskiego, opierając swoją zachodnią granicę na Krainie Wielkich Jezior, a wschodnią na wododziale Niemna¹⁵. Granicę południową ich osadnictwa stanowiła Biebrza i dorzecze Wissy¹⁶. Nad tymi rzekami siedziała jedna z grup plemiennych, zwana Połekszanami. Swoje siedziby opierała na grodach znajdujących się nad jeziorami Skomentno, Gołuchowskim i Rajgrodzkiem. Granicę północno-wschodniej penetracji Mazowszan stanowiła rzeka Supraśl czy nawet Świsłocz, dla Bałtów zaś na południu Narew¹⁷. Obszar pomiędzy Narwią a Biebrzą był terenem wzajemnego przenikania się osadnictwa mazowieckiego i jaćwieskiego. Ten puszczański teren stanowił swoistą, naturalną granicę pomiędzy Jaćwieżą, Rusią i Mazowszem. Sąsiedztwo to nie było trudne politycznie ani gospodarczo, gdyż plemiona te bardziej ze sobą współpracowały, niż rywalizowały.

Załamanie stabilizacji przynosiła ekspansyjna polityka książąt ruskich. Władcy ci, posuwając się na północ, opanowali tereny nad Bugiem i górną Narwią. W rezultacie doprowadziło to do zetknięcia się trzech nacji¹⁸, a wzajemne najazdy niszczyły dotychczasowe osadnictwo. Sprowadzenie Krzyżaków przez Konrada Mazowieckiego oraz pojawienie się nad Niemnem Litwinów było powodem całkowitego spustoszenia tego terenu, w tym wytępienia Jaćwiegów. Tereny starego osadnictwa pokryła puszcza, zwana przez Krzyżaków po prusku „Narvomedē” (tj. Puszcza Nadnarwiańska). Stanowiła ona wyrwaną sobie nawzajem bufor między trzema państwami¹⁹. Wszelkie próby kolo-

¹⁴ Jest to odpowiednik najdalej na wschód wysuniętych plemion masywu lechickiego: Czerwienian, Bełżan, Przemyślan (Tyszkiewicz. *Mazowsze* s. 109); K. Musianowicz. *Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu*. W: *Materiały wczesnośredniowieczne*. T. 5. Warszawa 1960 s. 187-230.

¹⁵ J. Nalepa poświęca mu całe studium (*Jaćwiegowie. Nazwa i lokalizacja*. Białystok 1964).

¹⁶ Tenże. *Połekszenie – plemię jaćwieskie u północnych granic Polski*. „Rocznik Białostocki” 7:1967 s. 7-34. Jedną z grup plemiennych (Złincowie) przez kilka stuleci zamieszkiwała lewy brzeg Narwi, co było wyjątkiem (Kamieński. *Z badań* s. 133, 165).

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Gród Grodzisko, leżący na drodze z Grodna do Goniądza, był kresowym bastionem Mazowsza. Ponadto w leśnych ostępach jeszcze w XII w. funkcjonowały grody w Niewiarowie, Trzciance, Aulakowszczyźnie (Kamieński. *Pogranicze* s. 13-27).

¹⁹ Nie jesteśmy w stanie dokładnie opisywać dziejów militarnych i politycznych tego terenu w okresie średniowiecza. Czytelnikowi zainteresowanemu tą problematyką polecamy prace J. Tyszkiewicza (*Mazowsze*) i J. Wiśniewskiego (*Dzieje osadnictwa powiatu augustowskiego; Dzieje osadnictwa powiatu grajewskiego*).

nizacji tego terytorium kończyły się fiaskiem²⁰. Dopiero unia w Krewie wygasza krwawe porachunki na pograniczu polsko-litewskim, a układ graniczny nad jeziorem Melno, zawarty w 1422 r., przynosi stałą granicę z Zakonem. Stopniowo całe terytorium powiatu tykocińskiego przechodzi pod zarząd litewski. Po 1425 r. Tykocin zajmuje Witold. Granica litewsko-mazowiecka jest mało stabilna²¹. W celu jej wzmocnienia książęta mazowieccy sprowadzali na pogranicze drobną szlachtę. To ona faktycznie rozpoczęła nową akcję osiedleńczą puszczy nadnarwiańskich. Osadnicy byli zainteresowani głównie eksploatacją lasów, dlatego trudnili się myślistwem, bartnictwem, wyrębem i rybołówstwem. Z siedzib sezonowych, typowych dla tego rodzaju gospodarki, powoli formują się stałe osady. Najstarsze wsie grupowały się w okolicach grodów Goniądza i Tykocina. Mieszkańcy nowo lokowanych miast byli polskiego pochodzenia. Świadczyć o tym mogą fundacje parafii obrządku rzymskokatolickiego²².

Książęta litewscy, pomimo że potwierdzali szlachcie mazowieckiej wcześniej nadawane jej przywileje, preferowali osadników ze wschodu. Najbardziej znaczące w tej kwestii były nadania na rzecz możnowładztwa litewskiego. W 1443 r. Zygmunt Kiejstutowicz ofiarowuje Gasztołdom włość tykocińską z grodem²³, a pięćdziesiąt lat później jego następcy nadają ziemie położone nieopodal Tykocina. W 1505 r. książę Michał Gliński otrzymuje od Aleksandra Jagiellończyka włość goniądzką i rajgrodzką²⁴. Mikołaj II Radziwiłł pomiędzy

²⁰ Przytoczmy tylko dwie takie akcje. Kazimierz Wielki, jako sukcesor po bezpotomnej śmierci Bolesława III, pragnął umocnić północne rubieże odbudową grodu w Rajgrodzie, lecz Krzyżacy natychmiast ziemie te najechali, niszcząc to, co zostało rozpoczęte. Z drugiej strony Krzyżacy, otrzymawszy ziemie wiską jako zastaw od Siemowita IV, pragnęli wzmocnić nabytek budową zamku Metenburg (teren dzisiejszego Augustowa), lecz tym razem Litwini nie pozwolili na to, liczącymi najazdami niweczając rozpoczęte dzieło (*Codex diplomaticus Prussicus*. Hrsg. J. Voigt. T. 2. Königsberg 1842 nr 50, 71, 87; *Die Chronik Wigands vom Marburg*. W: *Scriptores Rerum Prussicarum*. Hrsg. T. Hirsch, M. Toppen, E. Strehlke. Leipzig 1863 s. 5, 647; Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim* s. 44-45).

²¹ Spory graniczne ciągnęły się latami. Problemem tym zajmowała się A. Wilkiewicz-Wawrzyńczyk (*Spory graniczne polsko-litewskie w XV i XVI wieku*. „Wiadomości Studium Prawa Litewskiego” 1:1938 s. 94-188).

²² Wiśniewski. *Osadnictwo* s. 16-17; Tenże. *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim* s. 211-215; Tenże. *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim* s. 70-81; Tenże. *Rozwój* s. 124-127; *Polska XVI w.* Cz. 2 s. 182-183.

²³ *Polska XVI w.* Cz. 2 s. 245; M. Kuźmińska. *Olbracht Marcinowicz Gasztołd*. Wilno 1928 s. 47.

²⁴ *Polska XVI w.* Cz. 2 s. 132. J. Wiśniewski przeszuwa tę datę. W jednej ze swoich prac (*Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim* s. 89.) podaje, że nadanie to miało miejsce w 1503 r., w późniejszych opracowaniach zaś (*Osadnictwo* s. 25.) daty tej nie precyzuje, określając ją jako „około roku 1500”. Historycy opierają się jednak na dacie podanej przez Aleksandra Jabłonowskiego.

latami 1501 a 1506 dostaje od króla włość waniewską i Kalinówkę, a po ucieczce Glińskiego do Moskwy pozostawioną przez niego włość goniądzką i rajgrodzką²⁵. W taki sposób prawie całe terytorium powiatu przeszło pod władanie rodów możnowładczych. Zarówno Gasztołd, jak i Radziwiłł posiadali rozległe dobra na terytorium Litwy²⁶. Pomimo to do nabytków podlaskich przywiązywali bardzo duże znaczenie. Mikołaj Radziwiłł otrzymując w 1518 r. tytuł książęcy z dworu cesarskiego (SIR), „osadził go” na Goniądzu, Rajgrodzie i Medelach²⁷. Podobnie uczynił Olbracht Gasztołd, otrzymując tytuł hrabiowski od papieża²⁸. Obydwaj oni kolonizują tereny podlaskie ze szczególną starannością. Pod Tykocin przenosi Olbracht ludność pochodzenia litewsko-ruskiego ze swoich dóbr pod Wilnem. Mikołaj w większej mierze opierał się na osadnikach mazowieckich, chociaż także ściągał ruską ludność spod Bielska²⁹.

Zangażowanie Gasztołda i Radziwiłła w umacnianiu wpływów na tej ziemi doprowadziło do ostrego konfliktu. Rozpoczął się on w 1514 r. i nasilał z każdym rokiem. Wzajemne zbrojne najazdy – znaczono zgłiszczami i mogiłami – nie pozostawały bez echa. Zainteresowane strony słały petycje do króla z prośbą o interwencję. Gdy Zygmunt Stary nie mógł zdecydować się, której stronie przyznać rację, na arenę wkroczyła jego małżonka. Bona, będąc zwolenniczką silnej władzy monarszej, zahamowała rozdawnictwo tenut, rozpoczynając proces odwrotny – odzyskiwania królewskich ziem, w czym konflikt ten był jej na rękę. Szczególnie cennym atutem było doniesienie Gasztołda o nadużyciach Radziwiłła, m. in. zagarnięciu i zagospodarowaniu terenów pomiędzy Niereślą a Brzozówką³⁰. Postępowanie sądowe nie wyszło obu stronom na dobre. Po śmierci w 1522 r. Mikołaja Radziwiłła jego następcy w 1528 r. dochodzą do zgody z Gasztołdem, oddając mu kilka wsi pogranicznych. Pomimo to Bona w 1533 r. wykupuje od Gasztołda dzierżone przez niego starostwa w ziemi bielskiej, a Radziwiłłom w 1536 r. nasyła komisję królewską do rozmierzenia ich włości³¹. W wyniku ujawnionych nadużyć włość knyszyńska oraz ziemie nad Nettą powróciły do dóbr

²⁵ M. Malczewska. *Latyfundium Radziwiłłów w XV-XVI w.* Warszawa 1985 s. 63-64; *Polska XVI w.* Cz. 2 s. 131-132; Wiśniewski. *Osadnictwo* s. 25.

²⁶ W 1528 roku wystawili najliczniejsze poczty wojska na Litwie ze swoich dóbr. Opisy ich podaje M. Malczewska (*Latyfundium* s. 63-68) i M. Kuźmińska (*Olbracht* s. 46-52).

²⁷ Malczewska. *Latyfundium* s. 35, 65.

²⁸ Tytuł ten rok później potwierdził cesarz (Kuźmińska. *Olbracht* s. 30).

²⁹ Olbracht Gasztołd rozpoczął nawet skupowanie majątków drobnej szlachty w parafii kobylińskiej. Radziwiłł między Goniądzem a Brzozówką do 1529 r. założył ok. 30 wsi (Wiśniewski. *Osadnictwo* s. 21-22, 25).

³⁰ W. Pocięcha. *Królowa Bona*. T. 3. Poznań 1958 s. 46.

³¹ Wiśniewski. *Osadnictwo* s. 33-37.

królewskich, część północną przydzielono do dóbr grodzieńskich, a południową – do bielskich³².

Jednocześnie rozpoczęto szeroko zakrojone prace porządkowe. Od 1537 r. wdrożano w dobrach królewskich pomiary włóczną. Przed 1544 r. starostwo knyszyńskie wróciło do województwa podlaskiego. Na rozkaz Bony założono królewskie miasto, nazwane Zyguntowo na cześć jej syna. Gdy lokacja z 1555 r. nie powiodła się, dwa lata później ponowiono próbę – w 1557 r. miasto o nazwie Augustowo otrzymuje prawo magdeburskie³³. Na całym terenie zakładano stawy rybne, a nawet utworzono sztuczne jezioro na rzece Niereśl (Jezioro Zygmunta Augusta), dzieło Piotra Chwalczewskiego. Chwalczewski przeprowadzał, na rozkaz królowej, szereg reform rolnych; m. in. prowadził szeroko zakrojoną akcję wykupywania sołectw dziedzicznych³⁴. Na tym terenie królowa Bona ze szczególną starannością pilnowała swoich interesów, nie dopuszczając do jakichkolwiek nadań na rzecz panów i szlachty. Zgadzała się jedynie na drobne uposażenia dla urzędników i bojarów. Jednocześnie w dalszym ciągu prowadziła akcję egzekucji królewskich. Po żonieniu króla Aleksandra – Helenie otrzymała dożywocie od Zygmunta Starego: włość Bielsk, Suraz i Brańsk³⁵. Z radością przyjęła też zapis włości goniądzkiej i rajgrodzkiej, który biskup Mikołaj Radziwiłł uczynił w 1528 r. na rzecz jej syna. Po bezpotomnej śmierci Stanisława Gasztołda, syna Olbrachta, włość tykocińska przeszła pod zarządek królewski³⁶.

W drugiej połowie XVI w. Zygmunt August stał się najzamożniejszym dziedzicem na Podlasiu. Mając zapisy na swoją korzyść i dziedzicząc po matce liczne starostwa, stworzył na tych ziemiach rozległe apanaże Jagiellonów. Powiększyły się one dość znacznie po przyłączeniu w 1571 r. włości Goniądz i Rajgród³⁷. Dobra bielskie, brańskie i suraskie król zapisał swoim siostrom, dzięki czemu ziemie te pozostały przy rodzie Jagiellonów³⁸. Po śmierci Zygmunta Augusta majątki przejęła Anna Jagiellonka, były więc w rękach rodzinnych aż do jej śmierci w 1596 r.³⁹ Potem przeszły w skład dóbr stołowych

³² Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim* s. 100-101. Do administracji nad tymi ziemiami został wyznaczony specjalny komisarz – Jerzy z Łabna Zielepucha.

³³ Tenże. *Nieznaną oryginał dokumentu lokacji Augustowa z 1557 r.* „Rocznik Białostocki” 3:1962 s. 425-439.

³⁴ Tenże. *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim* s. 102-107; K. Pułaski. *Gospodarka królowej Bony*. „Biblioteka Warszawska”. T. 1. Warszawa 1873 s. 61-82.

³⁵ *Polska XVI w.* Cz. 2 s. 104.

³⁶ Kuźmińska. *Olbracht* s. 43; *Polska XVI w.* Cz. 2 s. 140.

³⁷ *Polska XVI w.* Cz. 2 s. 140.

³⁸ Tamże s. 105.

³⁹ A. Jabłonowski twierdzi, że po ślubie ze Stefanem Batorem sejm konwokacyjny wymusił od królowej Anny zrzeczenie się dziedziczenia starostw (*Jan Zamoyski na Podlasiu. Spór o starostwo knyszyńskie*. W: *Z wieku Mikołaja Reya*. Warszawa 1905 s. 148).

królów polskich. Niekiedy były traktowane jako oprawa wiana żon królewskich⁴⁰. Zygmunt August darzył szczególnym sentymentem ziemie powiatu tykocińskiego. Pod Knyszynem postawił rozległy dwór myśliwski, w którym już w młodych latach chętnie przebywał⁴¹. Temu miejscu pozostał wierny aż śmierci. W końcowej fazie życia przebywał tu na stałe⁴². Do Tykocina, gdzie zbudował zamek, przeniósł bibliotekę królewską i skarb koronny⁴³. Zamek ten, z czasem ufortyfikowany i uzbrojony, był do połowy XVII w. jednym z poważniejszych bastionów Rzeczypospolitej⁴⁴. W Tykocinie w 1566 r. funkcjonowała mennica, a w Knyszynie drukarnia⁴⁵. Od 1559 r., kiedy to król na stałe przebywał w Wilnie lub Knyszynie, ranga tego miejsca była szczególna⁴⁶ – przez szereg lat faktycznie było to serce państwa polskiego. W tę stronę były też zwrócone oczy Europy, kiedy w zamku leżały na marach zwłoki ostatniego Jagiellona, a szlachta omawiała kwestię sukcesji po nim⁴⁷. Potem ziemia ta była świadkiem sporów o intratne starostwa⁴⁸.

Przełom XVI i XVII w. stanowił czas ostatecznego ugruntowania się procesu osadnictwa. Poważnym wstrząsem stała się wojna, zwana popularnie „potopem szwedzkim”. Działania wojenne, których teatrem były te ziemie

⁴⁰ *Polska XVI w.* Cz. 2 s. 106-107.

⁴¹ Zasadniczo był on usytuowany na przedmieściu Knyszyna pomiędzy trzema stawami. Folwark był oddalony kilka kilometrów od dworu (J. Maroszek. *Knyszyński dworzec królewski*. „Białostocczyzna” 3:1993 s. 11-23).

⁴² M. Paździor. *Dwór królewski Zygmunta Augusta w Knyszynie*. „Rocznik Białostocki” 8:1968 s. 359-377.

⁴³ W. Jarmolik. *Burzliwe dzieje zamku tykocińskiego*. „Białostocczyzna” 1:1992 s. 7-9. Wspominają współcześni mu dziejopisarze, że „król wszystkie złote i srebrne porządki i sprzęty oraz 200 tysięcy czerwonych złotych zebrał i w Tykocinie złożył” (R. Heidenstein. *Dzieje Polski*. T. 1. Petersburg 1857 s. 10). Starostą zamku, bibliotekarzem i stróżem skarbcza od 1565 r. był Łukasz Górnicki (S. Cynarski. *Zygmunt August*. Wrocław 1988 s. 198; *Polska XVI w.* Cz. 2 s. 63).

⁴⁴ W zamku znajdował się obszerny arsenał. W 1577 r. znajdowały się w nim m. in. 132 wielkie hakownice i 204 mniejsze (*Źródła dziejowe*. T. 9. Cz. 2. Warszawa 1881 s. 256; Z. Gloger. *Arsenał polski z XVI w.* „Kłosy” 1884 nr 1000). Rok wcześniej Stefan Batory nakazuje staroście Górnickiemu trzymać na zamku 12 drabów i 2 puszkarzy. Z arsenału zasilano wojnę z Gdańskiem w 1576-1577 i wojnę ze Szwedami w Inflantach w 1601 r. (*Polska XVI w.* Cz. 2 s. 209).

⁴⁵ Maroszek. *Rzemiosło* s. 150, 158; J. S. Bandtkie. *Historia drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Xięstwie Litewskim*. T. 1. Kraków 1826 s. 157-158.

⁴⁶ Cynarski. *Zygmunt* s. 69; Maroszek. *Knyszyński* s. 3-4.

⁴⁷ S. Gruszecki. *Podlaski fragment walki o władzę po śmierci Zygmunta Augusta*. „Rocznik Białostocki” 10:1970 s. 35-52.

⁴⁸ W 1574 r. nadane przez Walezego starostwa knyszyńskie i goniądzkie Jan Zamoyski musiał przejmować siłą (Jabłonowski. *Jan Zamoyski* s. 128-149). Dopiero po trzech latach (w 1577 r.) Bielowski, zarządca królewski z ramienia Anny Jagiellonki, ostatecznie ustąpił (J. Maroszek. *Dobra goniądzkie w XVI-XVIII w.* „Białostocczyzna” 4:1993 s. 9).

(walka z partią Janusza Radziwiłła, bitwa pod Prostkami), a także pochody wygłodzonych wojsk litewskich i koronnych, pozostawiły po sobie straszliwe skutki⁴⁹. Pożary, rabunki, zabójstwa i epidemie niszczyły miasta i wsie, dziesiątkowały ich mieszkańców. Straty w dobrach królewskich wynosiły 2/3 stanu przedwojennego, a w dobrach szlacheckich blisko 1/5⁵⁰. Największe zniszczenia dotknęły miasta regionu i twierdzę Tykocin⁵¹, dlatego okres drugiej połowy XVII stulecia był czasem zabliźniania ran i reorganizacji osadnictwa. Głównie opierało się ono na przyroście naturalnym⁵².

W tym czasie tworzą się nowe fortuny szlacheckie. Stefanowi Czarnieckiemu za zasługi wojenne zostaje nadane starostwo tykocińskie. W imieniu hetmana administruje nim jego zięć, Stefan Branicki, który z czasem przenosi swoją siedzibę z Branic do Białegostoku⁵³. Na północy, koło Augustowa, tworzy się intratna dzierżawa tajeńska Denhoffów⁵⁴. Powoli ziemia powraca do dawnego stanu. Przeszkodą w tym procesie była następna wojna ze Szwedami. Przejście wojsk szwedzkich i saskich przyniosło zniszczenia tego samego rzędu co „potop”, a miejscami były one nawet większe. Inkursja moskiewska oraz morowe powietrze w 1708 r. dopełniły ogromu zniszczeń. Straty były na tyle poważne, że w wielu miejscach należało rozpocząć kolonizację od podstaw⁵⁵.

3. Podział administracyjny

Powiat tykociński był jednym z trzech powiatów funkcjonujących na terenie ziemi bielskiej w XVI i XVII w. Ze względu na swoje położenie z trzech stron opierał się o linie graniczne województwa podlaskiego, które powstało w 1520 r. jako samodzielny organ administracji państwowej⁵⁶. Jego mniejsze okręgi administracyjne – ziemia bielska, brzeska, drohicka, kamieniecka, kobryńska i mielnicka – funkcjonowały już wcześniej, kiedy obszar ten należał

⁴⁹ J. Antoniuk, H. Madejczyk. *Potop szwedzki na Podlasiu*. Białystok 1956.

⁵⁰ Topolski. *Wpływ* s. 327.

⁵¹ O. Laskowski. *Relacje obrotów wojennych pod Tykocinem w roku 1656*. „Przegląd Historyczny Wojskowy” 10:1938; Jarmolik. *Burzliwe* s. 9.

⁵² Wiśniewski. *Osadnictwo* s. 49-50.

⁵³ Laszuk. *Duża* s. 42.

⁵⁴ Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim* s. 144.

⁵⁵ W niektórych wsiach wyludnienie sięgało 90% (Wiśniewski. *Osadnictwo* s. 58).

⁵⁶ A. Jabłonowski w swoim dziele dołącza akt ustanowienia województwa podlaskiego (*Polska XVI w. Cz. 3 s. 257-259*). Nazwa Podlasie, od którego powstała nazwa województwa, pochodzi od ruskiego dwunastowiecznego terminu „pod Lachami” i oznaczała krainę, która oddzielała Ruś od Mazowsza (*Polska XVI w. Cz. 2 s. 3*; Wyrobisz. *Podlasie* s. 174).

jeszcze do województwa trockiego⁵⁷. Mniejsze organizmy administracji państwowej, to znaczy powiaty, ukształtowały się z upływem czasu. W głównej mierze zależało to od miejsca zbierania się i odbywania sądów okolicznej szlachty. I tak Goniądz pełnił tę funkcję jeszcze za rządów książąt mazowieckich i funkcja ta została mu pozostawiona po przejściu pod władanie możnowładców litewskich. W 1523 r. dokumenty mówią o powiecie goniądzkim – dotyczyło to jednak włości radziwiłłowskiej. Podobnie było z Tykocinem, który w 1532 r. był wymieniony jako *districtus*⁵⁸. Dokumenty prezentują znaczną dowolność w dziedzinie nazewnictwa, gdyż terminów „powiat”, „*districtus*” i „włość” używano zamiennie. Kres temu kładzie decyzja Zygmunta III, który w 1584 r. ustanawia nowe wiece w Tykocinie⁵⁹. Południowe tereny ziemi bielskiej nie odnotowują takiej gmatwaniny, chociaż nie mają sprecyzowanej liczby powiatów⁶⁰. Dopiero dekret królewski z 1588 r. wprowadza tam ład. Odtąd roki ziemskie bielskie miały odbywać się w Brańsku i Suraziu, a potem w Tykocinie⁶¹. Tam też szlachta miała oblatować swoje dokumenty⁶².

Na terenie powiatu tykocińskiego znajdowało się 12 parafii, które spełniały rolę najmniejszych okręgów administracyjnych. Najwięcej ich powstało w I połowie XVI w., najstarsze mają metryki sięgające 1437 r., kiedy to Gąsztold ufundował parafię w Tykocinie⁶³. Późniejsze fundacje miały miejsce w Goniądzu i Rajgrodzie⁶⁴. Fundacją Aleksandra Jagiellończyka w 1504 r. jest kościół w Trzycanie⁶⁵. Najważniejszym fundatorem kościołów na tym

⁵⁷ Ziemie brzeską, kamieniecką i kobryńską odłączono od województwa podlaskiego w 1566 r. i utworzono, wraz z Turowo-Pińszczyzną, nowe województwo brzesko-litewskie (Wyrobisz. *Podlasie* s. 174; *Polska XVI w. Cz. 2 s. 11*).

⁵⁸ *Polska XVI w. Cz. 2 s. 14-15*.

⁵⁹ Tamże s. 15.

⁶⁰ Najstarszym powiatem był Brańsk. Po raz pierwszy został wymieniony w 1489 r. Źródła poborowe obok niego wymieniają jako powiat Bielsk lub Suraz, a niekiedy wszystkie razem (*Polska XVI w. Cz. 2 s. 13, 15*).

⁶¹ Tamże s. 15. W rejestrach poborowych XVII w. nazywano je traktami.

⁶² Grody te znacznie wcześniej prowadziły księgi akt ziemskich. Ignacy Kapica Milewski w swoim herbarzu podaje dokumenty oblatowane w Brańsku z 1466 r., Suraziu z 1540 r. i Tykocinie z 1520 r. (Kapica Milewski. *Herbarz* s. 123, 136, 447).

⁶³ *Polska XVI w. Cz. 2 s. 220*.

⁶⁴ J. Kurczewski podaje, że w 1494 r. kościół w Goniądzu został uposażony przez Aleksandra Jagiellończyka (*Biskupstwo* s. 238). J. Wiśniewski jest zdania, że fundatorem parafii był Witold (*Osadnictwo* s. 19). Administrowali tą parafią ks. misjonarze, sprowadzeni przez Mikołaja Radziwiłła (*Lustracja 1616* s. 78-79). Podobnie było z Rajgrodem. A. Jabłonowski podaje, że założył tu parafię Radziwiłł w 1519 r. (*Polska XVI w. Cz. 2 s. 221*). Tym niemniej, historycy są zdania, że fundacja ta była znacznie wcześniejsza, najprawdopodobniej z końca XV w. (Wiśniewski. *Osadnictwo w powiecie augustowskim* s. 81).

⁶⁵ Kurczewski. *Biskupstwo* s. 240.

terenie był Mikołaj Radziwiłł. Za jego życia powstała parafia w Kalinówce (1511), Dobrzniewie i Dolistowie (1519) oraz w Knyszynie (1520)⁶⁶. Fundacje późniejsze to Jasionówka, która powstała dzięki staraniom synów Jana Kurzenieckiego (1553), królowej Bony – w Bargłowie (1544) i Zygmunta Augusta – w Augustowie (1565)⁶⁷. W 1616 r. dołączono parafię Kobylin z okręgu suraskiego, uwzględniając prośby szlachty, która narzekała na trudną przeprawę przez Łyżę⁶⁸.

Parafie pełniły także rolę jednostek administracji kościelnej. Gros ziem powiatu wchodziło w skład diecezji wileńskiej, erygowanej w 1388 r.⁶⁹ Do niej należało aż 10 z 12 znajdujących się tu parafii. Na terenie powiatu funkcjonował dekanat augustowski i niewielka część (parafia Kalinówka i Knyszyn) dekanatu knyszyńskiego⁷⁰. Dwie parafie diecezji łuckiej (Kobylin i Tykocin) należały do dekanatu płońskiego, a w 1604 r. zostały przeniesione do bielskiego⁷¹. Ponadto na terenie dekanatu knyszyńskiego funkcjonowały dwa kościoły filialne – w Brzozowej (par. Kalinówka) i Krypnie (par. Knyszyn). W Tykocinie istniał klasztor oo. bernardynów ufundowany w 1479 r.⁷²

Na terenie powiatu tykocińskiego funkcjonowało szereg parafii obrządku wschodniego. Cerkwie znajdowały się w Augustowie, Żarnowcu, Knyszynie i Tykocinie, należały one do dekanatu bielskiego eparchii włodzimierskiej⁷³. Po ogłoszeniu unii brzeskiej przeszły do Kościoła zachodniego obrządku wschodniego.

Na tych ziemiach reformacja nie cieszyła się dużą popularnością. Choć nie notujemy tu zborów różnowierczych, to pewien akcent reformacyjny zaznaczył się i na tych ziemiach. Stąd bowiem wywodził się Piotr z Goniądza,

⁶⁶ Kurczewski. *Biskupstwo* s. 238-242; *Polska XVI w.* Cz. 2 s. 220-221.

⁶⁷ Kurczewski. *Biskupstwo* s. 239; *Polska XVI w.* Cz. 2 s. 220-221; Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim* s. 104, 114.

⁶⁸ *Podlasie*. W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 8. Warszawa 1887 s. 415. Była to najstarsza parafia na tym terenie, gdyż została ufundowana na początku XV w.

⁶⁹ Kurczewski. *Biskupstwo* s. 23; B. Kumor. *Początki metropolii wileńskiej*. „*Studia Teologiczne*” 5-6:1987-1988 s. 75.

⁷⁰ Podział ten jest oparty na przekazach XVIII w. Na końcu akt synodalnych, za czasów pontyfikatu biskupa Zienkowicza, umieszczono wykaz parafii diecezji wileńskiej z wyszczególnieniem wsi do nich należących i z podaniem struktury organizacyjnej diecezji (*Synodus Dioecesis Vilnensis ab [...] Anno Dni MDCCXLIV*).

⁷¹ Królik. *Organizacja* s. 12, 15; S. Litak. *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.* Lublin 1980 s. 319-320 + mapa.

⁷² Litak. *Struktura* s. 270-271; *Polska XVI w.* Cz. 2 s. 223.

⁷³ *Polska XVI w.* Cz. 2 s. 229; Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim* s. 114.

głośny działacz i pisarz ariński. Od 1558 r. działał aktywnie na Podlasiu, jednak nie docierał w ojczyste strony⁷⁴. Z innych wyznań na tym terenie należy wymienić mahometańskich Tatarów, mieszkających koło Tykocina. Żydzi utworzyli duży kahał w Tykocinie ze względu na znaczną liczebność wyznawców judaizmu w tym mieście i ich zamożność. Spełniał on rolę okręgu kahalnego, do którego należało szereg przykahalików. Na terenie powiatu tykocińskiego były to gminy w Augustowie, Goniądzu, Jasionówce, Knyszynie i Rajgródzie. Z Tykocina był wysyłany delegat na sejm Żydów Korony⁷⁵.

4. Infrastruktura

Struktura urbanizacyjna na terenie powiatu była znacznie uboższa niż w pozostałych częściach ziem polskich. Najbardziej widoczne to było na przykładzie osad miejskich. W XVI w. naliczyliśmy na tym terenie 5 miast⁷⁶. W następnym stuleciu prawo miejskie otrzymała jeszcze jedna osada⁷⁷. Tak więc zagęszczenie nie było duże. Część miast powstała na bazie starych grodów obronnych. Goniądz, Rajgród i Tykocin od dawna stanowiły oparcie militarne dla wschodnich rubieży księstwa mazowieckiego. Tykocin był lokowany na prawie magdeburskim w 1425 r.⁷⁸ Na kolejne lokacje trzeba było czekać ponad sto lat⁷⁹. Pewne formy organizacji miejskiej istniały tu przed formalną lokacją, np. w Knyszynie urządował burmistrz i sądy miejskie 30 lat wcześniej, a Rajgród wytworzył własne prawo miejskie, zwane rajgrodzkim⁸⁰.

⁷⁴ *Polski słownik biograficzny*. T. 26. Wrocław 1981 s. 398-399; *Słownik biograficzny historii powszechnej do XVII stulecia*. Warszawa 1968 s. 364-365.

⁷⁵ A. Leszczyński. *Z dziejów Żydów Podlasia*. W: *Studia podlaskie*. T. 2. Białystok 1989 s. 13-14.

⁷⁶ A. Jabłonowski podaje, że było ich 6. Jednak nie mamy żadnych podstaw, aby Choroszcz, tak jak on to uczynił, zakwalifikować do powiatu tykocińskiego (*Polska XVI w.* Cz. 2 s. 53-54). W. Jarmolik. *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 r.* „*Przegląd Historyczny*” 73:1982 s. 23-46.

⁷⁷ Była to Jasionówka, która otrzymała prawo magdeburskie w 1642 r. od Władysława IV staraniem Grajewskich. Osadą miejską historycy nazywają także miejscowość Trzcianne, jednakże nie są w stanie określić ani daty lokacji, ani okresu funkcjonowania tam prawa miejskiego (*Miasta polskie w tysiącleciu*. T. 1. Wrocław 1965 s. 262, 289); W. Krysztalik. *Jasionówka – wieś powiatu sokólskiego*. Poznań 1934.

⁷⁸ *Polska XVI w.* Cz. 2 s. 63; *Miasta* s. 290.

⁷⁹ Prawo magdeburskie nadała Anna z Dowojnów Kiszczyna dla Goniądza w 1547 r. Rajgród otrzymał je w 1566 r. Augustów lokował w 1557 r. Zygmunt August na prawie magdeburskim, Knyszyn zaś – jedenaście lat później (*Polska XVI w.* Cz. 2 s. 64-65; *Miasta* s. 247, 259, 264, 278).

⁸⁰ *Miasta* s. 264, 278.

Miasta podlaskie nie były dużymi organizmami osadniczymi. W okresie największej świetności, czyli ok. 1580 r., Tykocin liczył 240 domów, Knyszyn – 279, Goniądz – 247, a Rajgród – 129⁸¹. Knyszyn przez szereg lat pełnił funkcję miasta stołecznego, a Tykocin sąsiadował z największą warownią Rzeczypospolitej⁸². Miasta te były bogato uposażone ziemią: od 73 włók w Rajgrodzie aż do 223 włók w Augustowie⁸³. Wynikiem tych nadań było szereg wsi miejskich, niekiedy oddalonych o kilka kilometrów od miasta. Najpowszechniejszym zajęciem mieszczan było rolnictwo – nie był to ewenement regionalny, w miastach polskich z rolnictwa żyło 2/3 mieszczan⁸⁴. Pozostała część ludności zajmowała się różnego rodzaju zawodami. Generalnie dominowały rzemiosła związane z przetwórstwem artykułów spożywczych. Piwowarzy w Goniądzu i rzeźnicy w Augustowie utworzyli własne cechy. W tych miastach oraz w Tykocinie istniała korporacja zrzeszająca rybaków⁸⁵. Niemal w każdym mieście znajdowało się kilka młynów wodnych. Nie było natomiast sukienników ze względu na niską cenę futer. Pozostałe rzemiosła występują jednostkowo, ze względu na małe potrzeby rynku lokalnego, np. funkcjonujące cegielnie w Knyszynie i Tykocinie⁸⁶.

Eksportowano głównie surowce. Przez porty rzeczne w Goniądzu i Tykocinie wysyłano do Gdańska zboże oraz półprodukty leśne: smołę, klepkę, wańczos, воск, futra itp.⁸⁷ Inne miasta również prowadziły ożywioną gospodarkę, korzystając z dogodnego połączenia szlakami handlowymi wiodącymi na Litwę. Mogą o tym świadczyć obszerne rynki miejskie, a także znaczna liczba karczem. W handlu prym wiodł Tykocin, nazywany miastem spichrzów. Jego mieszkańcy mieli kontakty z Rosją, Gdańskiem, Królewcem, Wrocławiem, Norymbergą, Lipskiem i Frankfurtem⁸⁸. Celowali w tym Ży-

⁸¹ Łanowe 1580 s. 563nn. Wykaz ten podaje przy Augustowie łączną liczbę domów i placów – 395 (zob. także: *Polska XVI w.* Cz. 1 s. 131-132).

⁸² Gwagnin tak go opisuje: „Miasto drewniane na równinie leży, zamek murowany, naturą i bezpieczeńścią miejsca obronny, basztami, przekopami i wałem wkoło otoczone i błotami zewsząd okrażone, że do niego przystępu znikąd nie masz, w działa i we wszelką strzelbę dobrze opatrzone” (*Z kroniki Sarmacji europejskiej*. Wyd. K. J. Turowski. Kraków 1860 s. 21).

⁸³ *Polska XVI w.* Cz. 1 s. 131-133.

⁸⁴ S. Herbst. *Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego*. Warszawa 1954 s. 30.

⁸⁵ Maroszek. *Rzemiosło* s. 122; *Miasta* s. 247, 259.

⁸⁶ Maroszek. *Rzemiosło* s. 163.

⁸⁷ J. Oleksicki. *Splaw zboża rzeką Narwią w XVI wieku*. W: *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI-XVIII w.* Warszawa 1981 s. 105-144; Wroczyńska. *Eksploracja* s. 145-171.

⁸⁸ A. Leszczyński. *Żydzi ziemi bielskiej od połowy XVII w. do 1795 r.* Wrocław 1980 s. 145; J. Jarmułowicz. *Tykocin – miasto dawnej ziemi bielskiej*. „Biblioteka Warszawska”. T. 4. Warszawa 1885 s. 165-188.

dzi, osiedlający się tu od 1522 r. Wśród nich znajdowali się dwaj złotnicy. Znaczne pożyczki Żydów tykocińskich i goniądzkich nie były rzadkością⁸⁹.

Rzemiosło wiejskie było nieliczne i występowało głównie na folwarkach. Nastawione było na potrzeby własne, ewentualnie na rynek lokalny. Najliczniejsi byli młynarze, rybacy i kowale. Jednak zdecydowany prym wiodła propinacja, gdyż trunki wytwarzali sami karczmarze.

5. Struktura własności

Struktura stanowa Podlasia w XVI w. odbiegała nieco od sytuacji w całej Rzeczypospolitej. Najliczniejsza była ludność chłopska, która stanowiła 54% społeczeństwa, kolejną warstwą była szlachta – 27%, potem ludność miejska – 18%, a na końcu duchowieństwo – ok. 1%⁹⁰. Układ ten nie musiał wpływać na strukturę własności, chociaż do pewnego stopnia ją warunkował. W sposób zasadniczy zmieniała się ona na pewnych etapach dziejów regionu⁹¹. Najbardziej interesujące proporcje ukształtowały się w końcu XVI w.⁹² Wówczas to 72% ziemi było w posiadaniu króla, 2% stanowiło własność kościelną, a 26% – prywatną.

Własność królewska była podzielona na starostwa grodowe i niegrodowe oraz leśnictwa. Obok tego wyodrębniono dzierżawy, tenuty i wójtostwa. W 1571 r. ukształtował się zasadniczy podział królewskiej. Wówczas ze starostwa knyszyńskiego, które powstało w 1536 r., wyodrębniło się starostwo augustowskie i leśnictwo knyszyńskie. Z włości goniądzko-rajgrodzkiej Radziwiłłów utworzono starostwa goniądzkie i rajgrodzkie oraz leśnictwo goniądzkie. Z włości tykocińskiej wyodrębniono leśnictwo tykocińskie. Na północnych rubieżach powiatu (koło Augustowa) funkcjonowała autonomicznie dzierżawa Krzywa. W efekcie mieliśmy pięć starostw, trzy leśnictwa i jedną dzierżawę. Na terenie tych okręgów leżało pięć miast (po jednym w każdym starostwie) oraz szereg folwarków, do których należały wsie zorganizowane w wójtostwa⁹³.

⁸⁹ Leszczyński. *Żydzi* s. 190; Tenże. *Żydowski ruch osadniczy na ziemi bielskiej do 1795 r.* „Biuletyn ŻIH” 1974 nr 4 s. 52.

⁹⁰ J. Ochmański. *Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI w.* „Acta Baltico-Slavica” 1:1964 s. 162.

⁹¹ Były okresy, kiedy cały teren powiatu znajdował się w rękach prywatnych. Zainteresowanych odsyłamy do początkowej partii niniejszego rozdziału.

⁹² Z tego okresu posiadamy najdokładniejsze źródła, dotyczące trzech rodzajów własności.

⁹³ Opis granic tych starostw, wraz z krótką ich charakterystyką, możemy znaleźć w pracy A. Jabłonowskiego (*Polska XVI w.* Cz. 2 s. 115-120). J. Topolski i J. Wiśniewski, wydając lustracje województwa podlaskiego, ukazali te dobra jednostkowo, okiem lustratora, J. Humnicki zaś przedstawił to plastycznie na dołączonej mapie.

Na czele każdego okręgu dóbr stał starosta, mianowany zazwyczaj dożywotnio przez króla⁹⁴.

Administracja królewskimi włościami przynosiła zarządom duże korzyści. Z zestawienia dotyczącego opodatkowania poszczególnych starostw (1578) wynika, że najbardziej intratne było starostwo knyszyńskie, potem tykocińskie i kolejno: augustowskie, goniądzkie oraz rajgrodzkie. Odpowiadało to oszacowanemu dochodowi, który podano w 1580 r.⁹⁵ W tym zestawieniu leśnictwa stanowiły niewielkie źródła dochodu, dlatego władca nadawał starostwa jako dowód wdzięczności, rzadziej w celu pozyskania danego człowieka⁹⁶. Trudno dokładnie obliczyć wartość pożytków starosty. Wiadomo jedynie, że administracja takich dóbr była nastawiona na maksymalny zysk⁹⁷. Co prawda, sytuacja na Podlasiu nie była tak krytyczna jak w innych dzielnicach Korony, tym niemniej bunt chłopów ze starostwa suraskiego odbił się mocnym echem w dziejach regionu⁹⁸.

Dobra kościelne na terenie powiatu nie przedstawiały się zbyt okazale. Biskupi łuccy i wileńscy nie posiadali tutaj żadnych posiadłości, jedynie niewielkie uposażenie miały parafie. Według spisu z 1575 r. wahały się one od 37 dymów plebana knyszyńskiego do 10 dymów – tykocińskiego⁹⁹. Sto lat później najzamożniejsze były parafie w Kalinówce (81 poddanych), Goniądzu (73) i Jasionówce (67), znacznie zaś od nich uboższe w Rajgrodzie i Trzciannym (po 18) oraz Tykocinie (17)¹⁰⁰. Plebani posiadali ponadto młyny i karczmy. Przykościelne szpitale miały zazwyczaj uposażenie jednolótkowe, jedynie w Goniądzu były 4 włóki¹⁰¹. Uposażenie duchownych innych obrządków było daleko skromniejsze. Popi ze wszystkich cerkwi na terenie powiatu mieli po 2 włóki, a w mieście po jednym placu. Imam

⁹⁴ Przestrzegano, aby nie łączyć starostw w jednym ręku, chociaż zdarzały się odstępstwa, np. starosta knyszyński jednocześnie administrował starostwem goniądzkim. Pierwszym starostą był Jan Zamoyski, kanclerz koronny (*Polska XVI w. Cz. 2 s. 108*).

⁹⁵ *Polska XVI w. Cz. 2 s. 121-122*.

⁹⁶ Starostwa knyszyńskie i tykocińskie nadał Henryk Walezy Janowi Zamoyskiemu, który wówczas miał już wiele do powiedzenia wśród polskiej szlachty. Zamoyski m.in. jeździł w 1573 r., w gronie posłów, do Paryża po króla Henryka. Starostwa te były poważnym nabytkiem Zamoyskiego (Jabłonowski. *Jan Zamoyski s. 124-128*; Maroszek. *Dobra s. 9*).

⁹⁷ Laszuk. *Organizacja s. 26nn*.

⁹⁸ B. Baranowski. *Z dziejów antyfeudalnych ruchów chłopskich na Podlasiu*. Warszawa 1953 s. 72-76.

⁹⁹ *Polska XVI w. Cz. 2 s. 124*. Tam też znajdziemy zestawienie uposażeń parafii województwa podlaskiego wg spisu z 1575 r.

¹⁰⁰ *Pogłówne 1673 s. 758-807*.

¹⁰¹ *Inwentarz s. g. 1571 s. 29*.

tatarski również nie należał do zamożnych – w Kruszynie miał tylko dwóch zagrodników¹⁰².

Dobra prywatne na terenie powiatu tykocińskiego były najbardziej mobilne. Głównie dotyczyło to wielkiej własności ziemskiej. W początkach funkcjonowania województwa podlaskiego zajmowała ona całe terytorium powiatu, później przeszła w ręce królewskie jako apanaże. Dobra prywatne natomiast w końcu XVI i na początku XVII w. stanowiły jedynie niewielką część tutejszych posiadłości ziemskich. Stan ten poprawił się w II połowie XVII w., kiedy Czarnieckiemu nadano starostwo tykocińskie. W ramach dóbr prywatnych własność drobnoszlachecka była najbardziej stabilna. Stanowiła ona w II połowie XVI w. 16% ziemi uprawnej i miała tendencję do powolnego i systematycznego powiększania się. W przeważającej części były to działki najbiedniejszej części stanu szlacheckiego, która sama niejednokrotnie obrabiała ziemię. Jego bogatsi przedstawiciele dzielili posiadaną wieś na kilka części, tworząc szereg folwarczaków. Byli to ludzie mocno zrośnięci z tą ziemią, dlatego poświęcimy im najwięcej miejsca.

¹⁰² *Pogłówne 1673 s. 881*.

OSADNICTWO SZLACHECKIE DO KOŃCA XVII W.

1. Rozprzestrzenianie się własności szlacheckiej

Teren późniejszego powiatu tykocińskiego był mało atrakcyjny dla osadnictwa szlacheckiego. Zalesiona i zabagniona ziemia była traktowana przez władców jako teren sporny. W XV w. stanowiła przede wszystkim obszar penetracji ludzi trudniących się bartnictwem i łowiectwem. Planowe osadnictwo szlacheckie notujemy na południe od rzeki Narew (na terenie parafii Kobylin i Tykocin). Książę Janusz Mazowiecki, pragnąc wzmocnić polski żywioł na wschodniej granicy, masowo ściągał tu w początkach XV w. szlachtę mazowiecką¹. W 1421 r. powstają: Kobylin i Sikory, trzy lata później Czajki, a pięć – Leśniewo. Lata czterdzieste były okresem największej liczby lokacji w tym stuleciu: Grabowo, Kłoski, Kropiwnica, Piszczaty, Milewo i Pajewo². Wówczas powstają załężki osadnictwa na prawym brzegu Narwi. Grupowało się ono w okolicach Goniądza. Wiemy, że w 1445 r. istniała tam osada Bajki, a w 1451 r. Cibarzewo³. Okres władania tą krainą przez księcia Witolda i jego następców wprowadził etniczne zróżnicowanie osadników. Osady drobnej szlachty mazowieckiej, bojarów oraz ludności chłopskiej ze wschodu przeni-

¹ W niniejszym rozdziale nie będziemy omawiać procesu zasiedlania tych ziem. Zostało to omówione wcześniej przez kilku historyków. Osadnictwem wczesnośredniowiecznym terenu powiatu tykocińskiego zajmowali się: R. Jakimowicz (*Wschodnia*), A. Kamiński (*Jaćwież; Pogranicze; Wizna; Z badań*) oraz S. Zajączkowski (*Najdawniejsze*). Procesem zasiedlania tych ziem zarówno w średniowieczu, jak i w czasach nowożytnych zajmował się A. Jabłonowski (*Polska XVI w. Cz. 2 s. 172-197*), Z. Głoger (*Dawna*) oraz J. Wiśniewski (*Dobra dowspużdzkie Raczkowiczów. „Rocznik Białostocki 4:1964 s. 447-458; Domniemane ślady osad jaćwieskich w puszczach pojaćwieskich. „Rocznik Białostocki” 1:1961 s. 223-226; Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim; Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim; Kilka uwag; Osadnictwo*).

² Głoger. *Dawna*; Wiśniewski. *Osadnictwo* s. 18-19.

³ J. Wiśniewski przypuszcza, że załężki tego osadnictwa zaczęły się po 1410 r. (*Osadnictwo* s. 19).

kały się wzajemnie. Książęta litewscy honorowali przywileje poprzedników i nadawali nowe włości ludności polskiej, tym niemniej sprowadzali w dużej liczbie, sobie bliską, ludność ruską. Gasztołdowie, którzy otrzymali Tykocin z okolicznymi włościami w 1433 r., wykupowali np. wsie szlachty mazowieckiej, osiedlając tam ludność litewską i ruską⁴.

W II połowie XV w. mamy kilka skupisk osad zasiedlonych przez mazowiecką szlachtę, są to: enklawa wokół Kobyłina, znaczna okolica szlachecka na wysokości Goniądza (13 wsi) oraz kilka siedlisk wysuniętych na wschód. Tam znajdowały się także wsie bojarskie (m.in. Moniuszki i Czokołdy). W tym okresie pojawiły się pierwsze osady na prawym brzegu Biebrzy. Na grądach zabagnionych rzek Łęku i Biebrzy założono Toczydłowo, Szymany, Pieńczykowo i Ciszewo⁵.

Początek XVI w. przyniósł znaczne zmiany własnościowe. Obok istniejącej już włości Gasztołda wyrosła druga fortuna, znacznie większa. Tereny zawarte między Łękiem, Biebrzą i Brzozową Aleksander Jagiellończyk przekazał na rzecz kniazia Glińskiego. Gdy ten uciekł do Moskwy, Zygmunt Stary scedował je na Mikołaja Radziwiłła. Nowi właściciele przyjęli zasadę kompleksowego zasiedlania przydzielonych ziem. Osadnicy zajmowali pozostałe pustki oraz zagospodarowywali przyznane im połacie lasu. W tym procesie szlachta odegrała znaczną rolę. Wielu osadników przenosiło się tu z sąsiedniego Mazowsza, tworząc duże skupiska osad. Miało to miejsce na grądzie Czarne Las. Osadzając tam szlachtę, Radziwiłł zabezpieczał zachodnią granicę swoich dóbr od Krzyżaków. Szlachta ta w znacznym stopniu organizowała akcję osiedleńczą, dzięki czemu otrzymywała uposażenie wójtowskie. Ponadto pracując czynnie w administracji radziwiłłowskiego „państwa”, otrzymywała specjalne nadania. Dzięki temu do 1529 r. założono 30 wsi i późniejsze miasto Knyszyn⁶.

⁴ Kuźmińska. *Olbracht* s. 135-171; Wiśniewski. *Rozwój* s. 125; Tenże. *Osadnictwo* s. 20-21.

⁵ Założyciel dwóch ostatnich wsi był nieznanego pochodzenia. Prawdopodobnie był to Tata-ryzn, gdyż w XVI w. miejscowości te miały drugą nazwę – Tatary (Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim* s. 216).

⁶ Kilka lat później specjalna komisja, na czele z Aleksandrem Chodkiewiczem, lustrowała całe rajgrodzko-goniądzkie „państwo” Radziwiłła. Jednak nie sporządzono wykazu wszystkich osad. Komisja ta, powołana w związku z oskarżeniem Mikołaja Radziwiłła o zagarnięcie puszczy książęcych starostwa grodzieńskiego, skupiła się głównie na określeniu starych i nowych granic jego posiadłości. W raporcie możemy znaleźć jedynie określenie arealu, który należał do danego kompleksu dóbr, oraz zestawienie folwarków. Nazwy osad pojawiają się wówczas, gdy opodal przebiegała granica dóbr gospodarskich. Teren przywłaszczony przez Radziwiłła opisano ze zdwojoną starannością. Wymieniano każdą osadę, z osobna określając obszar ziemi przygotowanej do osadzenia. Za granicą włości kontrolerzy naliczyli ponad tysiąc włók, 27 osad z szeregiem folwarków, młynów i foluszy (*Archeograficzeskij sbornik*. T. 1 s. 20-29).

Pierwsze wykazy szlachty pojawiły się już na początku funkcjonowania województwa podlaskiego. W popisie pospolitego ruszenia chorągwi ziemi bielskiej wymienia się szlachtę z parafii kobylińskiej. Jej współbracia z terenów zanarwiańskich byli zmuszeni występować w szeregach wojsk swojego pana⁷. Zestawienie szlachty parafii kobylińskiej pokazuje, że teren ten był już dobrze zasiedlony; naliczyliśmy 33 osady szlacheckie, zamieszkałe przez rodziny, których liczba często przekraczała dziesięć. Odnotowujemy także rozproszenie większych osad w wyniku powstania szeregu przysiółków, np. Stypułki i Piszczaty składały się z trzech jednostek osadniczych, a Sikory – z sześciu.

Wykazy większej liczby osad szlacheckich przynoszą popisy wojska z lat sześćdziesiątych. Co prawda, ewidencja ta nie była wykonana tak perfekcyjnie jak w 1528 r., lecz przynosiła szereg nowych informacji. Na jej podstawie wynotowaliśmy 76 miejscowości, z których szlachta stawiała się na wojnę. Z tego 52 osady leżały na terenach prawobrzeżnej Narwi. Był to wynik rozgraniczenia dóbr radziwiłłowskich oraz przekazania włości tykocińskiej królowi, a także przywrócenia przywilejów szlacheckich osadnikom sprzed 1501 r. Wobec tego najwięcej osad znajdowało się na terenie parafii Tykocin (11) i Trzcianna (12), a znacznie mniej w trzech dalszych: Dolistowie, Goniądzu i Rajgrodzie. Pojedyncze osady szlacheckie znajdowały się na terenie parafii Dobrzyniewo i Knyszyn. Wsie te tworzyły całe okolice szlacheckiego osadnictwa. Największa i najbardziej zwarta znajdowała się na pograniczu parafii Trzcianna i Goniądz. Od tego skupiska oddalone były wsie: Bajki, Szorce i Wiszowate (par. Trzcianna), leżące na południu, oraz Białosuknie i Rutkowskie (par. Goniądz) z kierunku wschodniego. Tworzyły one najdalej wysunięte enklawy tego skupiska. Wsie z pozostałych parafii leżały w pewnym oddaleniu od siebie, tworząc luźniejsze skupiska. Jeszcze inaczej sytuacja wyglądała w parafiach Knyszyn, Dobrzyniewo i Rajgród. W dwóch pierwszych osadnictwo należało do jednodworczego, w parafii rajgrodzkiej zaś wsie tworzyły skupiska 2-3 wioskowe, blisko sąsiadujące ze sobą.

Zestawienie to może być mało wiarygodne ze względu na niedokładności spisu z 1567 r., nie mówiąc już o mankamentach przekazu sporządzonego dwa lata wcześniej⁸. W 1569 r. mamy do czynienia z inną formą ewidencji: po przyłączeniu Podlasia do Korony szlachta miała obowiązek złożenia przysięgi

⁷ Poczty wystawione przez Gasztołda i Radziwiłła należały do najliczniejszych na Litwie. W wykazie z 1528 r. wdowa po Mikołaju, Elżbieta Sakowicz, z dóbr litewskich i podlaskich wystawiła poczet z 260 koni, a Albrecht Gasztołd z 466 koni (*Russkaja istoriczeskaja biblioteka*. T. 33). Pomimo bardzo szczegółowej ewidencji wojska, nie wymieniano składu chorągwi prywatnych.

⁸ Wiele słów krytyki w stosunku do tych źródeł przekazał H. Łowmiański. Zarzucił on popisowi z 1567 r. znaczne luki terytorialne (*Popisy wojska* s. 157-167).

wierności nowej ojczyźnie. Od dziesięcioleci szlachta ta domagała się polskich praw i wolności, dlatego wykaz nazwisk jest niezwykle długi i nie musimy tu brać pod uwagę absencji, spowodowanej niechęcią podporządkowania się poleceniu króla. Mankamentem materiału jest mało precyzyjny zapis przynależności szlachty do danej wsi czy nawet parafii. Obok imion i nazwisk pisarz niekiedy podawał miejsce, skąd dany szlachcic pochodził. Konfrontując powyższy wykaz ze spisem pospolitego ruszenia nie znaleźliśmy znaczniejszych rozbieżności⁹.

Dopiero lata 80. XVI w. pozwalają stworzyć rzeczywistą panoramę osadnictwa szlacheckiego na terenie powiatu. Złożyło się na to szereg przyczyn: po pierwsze, z tego okresu zachowały się wykazy podatkowe, dokładnie określające własność szlachecką, a dziesięć lat wcześniej cały kompleks dóbr radziwiłłowskich przeszedł w posiadanie królewskie, w związku z tym lustracje królewskie oraz spisy inwentarza pojawiały się dość często. Po drugie, proces zasiedlania tego terenu był wtedy już zasadniczo zakończony¹⁰, dlatego mozaika własności szlacheckiej i królewskiej wydaje się najbardziej wiarygodna w ostatniej fazie XVI stulecia.

Badając stan zasiedlenia powiatu tykocińskiego przez szlachtę, należy wprowadzić dwie kategorie własności: dobra dziedziczne oraz dzierżawione. W przypadku pierwszej kategorii – siedziby szlacheckie generalnie grupowały się w miejscach, z których zgłaszano się na wojnę w 1565 i 1567 r. Okolice te jedynie zagaściły się w wyniku wyzwolenia szlachty spod uzależnienia od Radziwiłłów w 1571 r., kiedy to reszta „państwa” rajgrodzko-goniądzkiego przeszła we władanie króla. Najbardziej widoczny przyrost siedzib uwiadamiał się w parafii rajgrodzkiej, pas ziemi przy granicy pruskiej był gęściej zasiedlany przez szlachtę. Tereny na wschód od tego skupiska prezentują osadnictwo bardziej rozproszone i podobne do występującego w parafii dolistowskiej i tykocińskiej. Tuż przy granicy wschodniej znalazła się grupa osad, które położone były w pewnym oddaleniu od siebie. To teren parafii Kalinówka i Jasionówka. Przemieszane z wsiami należącymi do dóbr królewskich, znacznie różniły się od pogranicza zachodniego, czyli terenu parafii Goniądz i Trzcianna, nie mówiąc już o okolicach rzeki Śliny (par. Kobylin), gdzie dominacja osad szlacheckich była największa. Spoglądając na tabelę 6 możemy zauważyć, że znakomita większość jednostek osadniczych szlachty tykocińskiej przypada na parafię Kobylin. Była to niemal trzecia część siedlisk dziedzicznych. Większość z nich stanowiły przysiółki, gdyż pierwotne gniazda osadnicze liczą jedynie 20 osad.

⁹ Dodano m.in. wieś Pienczykowo z parafii Rajgród (O. Halecki. *Przyłączenie Podlasia, Wołyń i Kijowszczyzny do Korony w 1569 r.* Kraków 1915 s. 236-264).

¹⁰ Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim* s. 120.

TABELA 6

Osady szlacheckie na terenie powiatu tykocińskiego wg rejestrów z XVI i XVII w.

Lp.	Parafia	Liczba wsi		
		ok. 1580	ok. 1630	ok. 1676
1	Bargłów	2	4	6
2	Dobrzyniewo	3	4	5
3	Dolistowo	6	6	6
4	Goniądz	9	10	13
5	Jasionówka	5	4	5
6	Kalinówka	5	5	5
7	Knyszyn	2	2	2
8	Kobylin	42	44	47
9	Rajgród	27	27	26
10	Trzcianna	19	21	20
11	Tykocin	15	14	15
Razem		135	141	150

Tylko niektóre z nich (Leśniewo, Makowo, Pogorzałka) funkcjonowały jako samodzielne jednostki osadnicze. Pozostałe dzieliły się na dwie, trzy i więcej części, dochodząc – jak to było w przypadku wsi Sikory – aż do sześciu filii pierwotnego gniazda. W tym powiecie był to niewątpliwie ewenement. Może dlatego miało to miejsce, że przez cały wiek XVI parafia ta należała do powiatu brańskiego. Z dużą siecią przysiółków nie różniła się niczym od parafii sąsiednich, gdyż dokoła niej znajdowaliśmy wsie podobne. Można powiedzieć, że panowała tu taka „moda”. Granicę jej stanowiła parafia tykocińska, czyli że tendencja ta nie przekraczała Narwi i Supraśli. Tam powstawały podziały z odrębnym nazewnictwem (zob: mapka 1). Z reguły były one dwuczęściowe. Mamy np. Bajki i Bajki-Zalesie, Kramkówkę Wielką i Małą, a z części Szolistowa powstawała Szelistówka. Osada szlachecka, wyodrębniona z gruntów należących do dóbr królewskich, również zaznaczała swoją odrębność. Powstałe w taki sposób dwa kompleksy wólk, wydzielone z areалу Krosiówki, nosiły nazwy: Lipówka i Górskie.

W XVII w. własność szlachecka powiększyła się nieznacznie. W skali powiatu naliczyliśmy 16 nowych osad¹¹. Zasadniczo powstawały one w wyniku zreorganizowania przynależności gruntów ornych do poszczególnych siedlisk. Tak było w przypadku wymienianych już osad Lipówka i Górskie. Inne były

¹¹ W XVII w. nie zarejestrowaliśmy osady Głęboki Stok (własność Pęskiego), leżącej w par. Knyszyn. Uznaliśmy, że przestała funkcjonować w tym stuleciu jako odrębna jednostka osadnicza.

wynikiem zmiany statusu prawnego ich właścicieli (z własności bojarskiej na szlachecką), np. Bukowa i Leńców. Jeszcze innym sposobem powstania nowych miejsc osiedlenia szlachty było tworzenie się przysiółków. W parafii Kobylin przybyło ich np. pięć. Zasadniczo mamy tu do czynienia z osadami funkcjonującymi oddzielnie, tym niemniej istnieje szereg osad, gdzie własność królewska sąsiadowała ze szlachecką. W XVI w. na terenie powiatu tykocińskiego było 20 takich wiosek. Majątki te powstawały w drodze nadań lub zamiany, dlatego działu szlacheckie swym arealem znacznie ustępują królewskim. Jedynie w trzech wypadkach mamy do czynienia z innym układem własności ziemi: we wsi Kobylino Podśędkowięta i Makowo (par. Kobylin) własność królewska wynosiła około 20% całego arealu gruntów¹².

Inną formą posiadania ziemi przez szlachtę były dzierżawy królewskich ziem. Dzieliły się one na kilka kategorii. Najpowszechniejszą formą dzierżawienia ziemi było uposażenie wójtowskie. Zasadzcy dostawali od swojego zwierzchnika, za wykonaną pracę osadniczą i poniesione nakłady, oprócz różnych przywilejów, wynikających ze sprawowania swych funkcji, określony obszar ziemi. Jego wielkość była zróżnicowana: zasadniczo wynosiła od 2 do 9 włók¹³. Na naszym terenie najczęściej spotykanym uposażeniem wójta były 2 włóki, chociaż zdarzały się przypadki nadziałów 3, 8 i 9 włók¹⁴. Szlachta miała taką ziemię w 11 wsiach w XVI w., a w następnym stuleciu w 10.

Drugą formą była dzierżawa okresowa. Polityka monarchy względem swych dóbr polegała na tym, aby otrzymywać z nich jak największe dochody. Dlatego obok rent zasadniczych ze starostw król wypuszczał w dzierżawę poszczególne wsie, a nawet ich części, z których dzierżawcy uiszczali czynsz¹⁵. O ile w XVI w. naliczyliśmy dzierżawy w 15 osadach, o tyle w następnym stuleciu było ich aż w 34 (zob. tabela 7). Najwięcej dzierżaw było w parafii Bargłów, Trzcianna i Tykocin. W XVII w. na tym terenie w 5-7 osadach była dzierżawiona ziemia.

¹² W Kobylinie królewszczyzna wynosiła 6,75 włóki, a w Makowie 2 włóki (*Lustracje 1570-1576 s. 99*).

¹³ Odpowiadało to zasadom panującym w Koronie. Gospodarstwo sołtysie w królewskich Prus Królewskich kształtowało się w granicach 1-10 włók (W. Rusiński. *Uwarstwienie ludności wiejskiej w królewskich Prusach w drugiej połowie XVII wieku*. „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych” 6:1937 s. 98).

¹⁴ Trzy włóki miał wójt Tomasz Kamieński: jedną w Krypinie, a dwie w Rudzie (*Inwentarz s.k. 1569 s. 11*). Osiem włók wolnych wójtowskich miał Wlewski w Jaświłach, a obok tego wójt jaświłski Marcin Karciewicz dalsze 2 włóki. Ta sytuacja zarejestrowana w latach 70. XVI w. przetrwała do końca następnego stulecia (*Inwentarz starostwa knyszyńskiego 1569 s. 29; Lustracje 1602 s. 13; Inwentarz s.k. 1645 s. 88; Lustracje 1664 s. 593*). W Zubolach 9 włók miał Krzysztof Niewiadomski, wójt knyszyński (*Lustracje 1664 s. 597*).

¹⁵ Szczególnie w takiej formie poprawy dochodów celował Zygmunt III. Dawał on szlachcie 3-6-letnie arendy, ustalając sumę czynszu (Pałucki. *Drogi s. 170*).

TABELA 7

Dzierżawy szlacheckie w dobrach królewskich na terenie powiatu tykocińskiego w XVI i XVII w.

Lp.	Parafia	Liczba wsi, w których były dzierżawy			
		liczba wsi w XVI w.		liczba wsi w XVII w.	
		wójtostwo	inne dzierżawy	wójtostwo	inne dzierżawy
1	Bargłów	2	3	1	7
2	Dobrzyniewo	2	–	–	1
3	Dolistowo	1	–	3	2
4	Goniądz	–	2	–	4
5	Jasionówka	1	–	–	1
6	Kalinówka	1	1	1	3
7	Knyszyn	2	–	3	2
8	Kobylin	–	–	–	–
9	Rajgród	–	2	–	3
10	Trzcianna	1	4	2	6
11	Tykocin	1	3	–	5
Razem		11	15	10	34

Zauważmy, że był to teren rozległych królewskich ziem, chociaż tam nie zawsze utrzymywała się taka zasada. Na przykład w parafii Knyszyn tylko w dwóch wsiach zanotowaliśmy dzierżawy, a na terenie parafii Dobrzyniewo – jedną. Inne uzasadnienie wydaje się bardziej logiczne: parafie o dużej liczbie dzierżaw były gęsto zasiedlone przez szlachtę. To ona była najczęściej notowana na kartach lustracji i w inwentarzach poszczególnych starostw. Obok miejscowej szlachty dzierżawcami bywali zarządcy dóbr królewskich. Najczęściej spotykani byli wójtowie. Obok nadziału z urzędu dzierżawili oni ziemię królewską. W XVI w. najczęściej wymienianym wójtem wśród dzierżawców był Sieklucki. Oprócz 3 włók wójtowskich w Czokołdach miał Solistówkę, Wólkę i Krasowo¹⁶. Zaścianek, Kosówkę, Wólkę, Piekutowo i Pruskę dzierżawił Dulski, starosta rajgrodzki i augustowski¹⁷. W Laskowcu nad Narwią natomiast ziemię dzierżawił podstarości wiski, a w Siekierkach podstarości tykociński¹⁸.

¹⁶ *Inwentarz s.g. 1571 s. 45-46; Inwentarz s.k. 1573 s. 55-56.*

¹⁷ *Lustracje 1616 s. 48nn.*

¹⁸ *Podymne 1629 s. 21.*

2. Sytuacja prawna szlachty

Najstarsze nadania szlacheckie na terenie powiatu tykocińskiego odbywały się na zasadach prawa lennego. Książęta mazowieccy przekazywali ziemię szlachcie w zamian za służbę rycerską. Miała ona iść na wojnę lub odbywać straż w zamkach¹⁹. Osadzając ją na wschodnich i północnych rubieżach księstwa, niejednokrotnie na spornym pograniczu z sąsiednim państwem, władcy wzmacniali swoje panowanie, jednocześnie zabezpieczając granice przed najazdem wroga²⁰. Książę litewski Witold, po ostatecznym opanowaniu tych ziem, chcąc pozyskać mieszkańców, potwierdził wcześniejsze przywileje. I on i jego następcy osadzali na podobnych warunkach napływającą falę ludności. Z biegiem lat sytuacja prawna drobnej szlachty ulegała znacznym modyfikacjom. Proces ten zaczął się w połowie XV w., kiedy Gasztołd dostał włość tykocińską. Możliwość litewski nie aprobował polskiego prawa, sprowadzani przez niego bojarzy byli więc osadzani na prawie litewskim. To samo prawo narzucił szlachcie mazowieckiej. Władza administracyjna, sądowicza i wojskowa pana lennego rozciągała się na wszystkich poddanych²¹, a niezadowolonej szlachcie pozostawała droga emigracji. Możliwości ku temu tworzyły się na terenach nadbiebrzańskich. Właściciele tych dóbr: Gliński, a potem Radziwiłł, chętnie przyjmowali zbuntowaną szlachtę, szczególnie tę, która miała swoje dobra w pasie przygranicznym włości tykocińskiej²². Z czasem także Radziwiłłowie zaprowadzili dogodniejsze dla siebie prawo litewskie.

Przez całe stulecie szlachta tykocińska domagała się respektowania przywilejów stanowych. Było to widoczne szczególnie po rozciągnięciu prawa polskiego na ich współbraci z sąsiednich powiatów, zabezpieczającego obywatelom Korony szerokie przywileje. W 1501 r. na mocy ukazu królewskiego na szlachtę ziemi bielskiej rozciągnięto prawo koronne²³. Najbardziej przedsiębiorcza okazała się tu szlachta goniądzka, pamiętająca wolności, jakimi cieszyła się przed laty. Szczególnym ciężarem był dla niej przywilej królewski dany Mikołajowi Radziwiłłowi w 1513 r., który uzależniał od niego wszystkich mieszkańców włości rajgrodzko-goniądzkiej. Przyjeżdżającemu na Litwę królowi szlachta słała liczne skargi. Przypominała monarsze, że wcześniejszy przy-

wilej dany Radziwiłłowi w 1509 r. nie obejmował najstarszych mieszkańców tej ziemi, którzy otrzymywali przywileje od poprzednich władców²⁴. Szlachcie najbardziej doskwierał pobierany czynsz oraz uczestnictwo w łowach. W skargach donoszono, że Mikołaj zabierał od nich złoto i pieniądze. Pozostałe obowiązki zostały określone jako „liczne krzywdy i uciski”²⁵.

Na sprzyjający obrót sprawy złożyło się szereg zdarzeń, nie przewidzianych przez szlachtę. Drugą dekadę szesnastego stulecia charakteryzował narastający konflikt Gasztołda z Radziwiłłem, przeplatany licznymi najazdami, w których okoliczna szlachta brała czynny udział. Drugim elementem było zagarnięcie lasów starostwa bielskiego i zagospodarowanie ich przez Mikołaja, o czym Albrecht Gasztołd skwapliwie doniósł królowi. Trzecim komponentem była postawa królowej Bony i jej niechęć wobec rosnącej pozycji magnaterii. Akcja rewindykacyjna rozpoczęła się w 1522 r., czyli zaraz po śmierci Mikołaja Radziwiłła. Pierwszym etapem było pozyskanie szlachty goniądzkiej. W grudniu 1522 r. król rozkazuje, aby wojewodzina wileńska z synami nie czyniła krzywd i ucisków, a więc, żeby nie brano pieniędzy od szlachty goniądzkiej i nie przymuszano jej do uczestnictwa w łowach²⁶. Siedem lat później oficjalny wyrok królewski głosił, że wszystkie rody, których przodkowie otrzymali przywileje od księcia Witolda, króla Kazimierza Jagiellończyka i Aleksandra, nie będą nikomu poddane²⁷. Królewska komisja na czele z Aleksandrem Chodkiewiczem, ustalając nowe granice włości rajgrodzko-goniądzkiej sprawiła, że przedstawiciele dwudziestu jeden rodów wraz ze swoimi majątkami znaleźli się po stronie królewskiej²⁸.

Takiej łaski nie doświadczali wnioskodawcy mieszkający w dobrach gasztołdowych. Widząc sukcesy swoich sąsiadów, w 1532 r. szlachta spod Tykocina rozpoczęła starania o wyzwolenie spod opieki Olbrachta. Poczyniła nawet próby wykupienia się spod jego „jarzma”²⁹. Z prac uwłaczających stanowi szlacheckiemu, do których przymuszał Gasztołd, wymieniono grodzenie płotów, rąbanie drzew i noszenie wody³⁰. Wszelkie wysiłki wyzwolenia spełzły na niczym. Sytuacji prawnej szlachty tykocińskiej nie odmieniło przekazanie tych

²⁴ W. Pocięcha. *Królowa Bona*. T. 3. Poznań 1958 s. 76.

²⁵ *Archeograficzeskij sbornik*. T. 1 s. 9. Skarga ta wpłynęła do króla w 1521 r.

²⁶ Tamże s. 10.

²⁷ Tamże s. 12. Wydawcy tych dokumentów nie podali daty ogłoszenia wyroku. Określili je ogólną datą – po 1522 r.

²⁸ Szczegółowy wykaz tej szlachty znajduje się w dokumencie z 1536 r., wyznaczającym nowe granice posiadłości radziwiłłowskich (*Archeograficzeskij sbornik*. T. 1 s. 23-24). Dodajmy, że w kształcie tego sprawozdania miała udział nasza szlachta. Przed komisją królewską uwypuklała wszystkie nadużycia swoich chleboborców, niekiedy je wyolbrzymiając.

²⁹ Pocięcha. *Królowa*. T. 3 s. 98.

³⁰ Baranowski. *Sprawa* s. 250.

¹⁹ *Polska XVI w.* Cz. 3 s. 45.

²⁰ Smoleński. *Szkice* s. 28.

²¹ Ignacy Tadeusz Baranowski nazywa ten proces tworzeniem poddańczej, niewolniczej szlachty (*Sprawa* s. 248).

²² W taki sposób pod opiekę Radziwiłła przeszedł cały ród Bajków z posiadaną ziemią. W późniejszym czasie Gasztołd procesował się z Radziwiłłem o tę wieś.

²³ Było to nadanie prawa polskiego z pewnymi ograniczeniami. Dopiero przywilej Zygmunta Augusta w 1547 r. rozciągnął je w całej pełni na szlachtę bielską (*Volumina legum* s. 608; *Polska XVI w.* Cz. 2 s. 41).

włości w posiadanie królewskie i utworzenie tu starostwa tykocińskiego (1542). Król przejmując te dobra, wchodził w prawa poprzednich właścicieli, nie starając się ich w niczym odmienić³¹. Szlachta przeszła więc pod administracyjną, sądową i wojskową władzę starostów. Wysiłki czynione w celu zmiany tego stanu, nie przynosiły żadnego rezultatu. Nawet w czasie sejmu grodzieńskiego (1568) i, uwiecznionego unią, lubelskiego król nie zmienił swego stanowiska³².

W 1571 r. w podobnej sytuacji była szlachta najpóźniej osiedlająca się w okolicach Rajgrodu i Goniądza (w poł. XVI w.), nie mamy bowiem informacji, aby król przejmując te ziemie zmienił jej status prawny³³. Na zjeździe kapturowym szlachty województwa podlaskiego w Brańsku w 1587 r. (po śmierci Stefana Batorego) szlachta z okolic Tykocina, Rajgrodu i Goniądza skarżyła się, że obciążają ją obowiązkiem „de servitis” i groziła konfederacją, jeżeli ten stan nie będzie zmieniony³⁴. Największe zarzuty były kierowane pod adresem starosty tykocińskiego, Łukasza Górnickiego. Ten, czując powagę chwili, próbował tłumaczyć się przed okoliczną szlachtą. Dzięki temu przed 1587 r. powstał wspaniały dokument, charakteryzujący sytuację prawną szlachty interesującego nas regionu³⁵.

Górnicki na podstawie funkcjonującego prawa rozróżnia trzy grupy szlachty. Do pierwszej zalicza szlachtę wolną, osiadłą na własnym gruncie. Z przywilejów i obowiązków należących do niej wymienia prawo udziału w sejmach i sejmikach, sądzenia się na sejmikach ziemskich, dziedziczenia dóbr „de iure militari”, co było podstawą do stawiania się na pospolite ruszenie pod chorągwią powiatową. Szlachtę wolną, ale bez ziemi (tzw. gołotę), zaliczył do drugiej grupy. Co prawda, nie była ona zobowiązana do pospolitego ruszenia, ale też nie miała prawa udziału w zgromadzeniach ustawodawczych i była pozywana przed starostę grodzkiego. Trzecia grupa to szlachta siedząca na gruncie królewskim, nazywana przez autora szlachtą niewolną. Do niej należały tylko obowiązki: powinności zamkowych, sądzenia przed sądem starościńskim, jeżdżenia z listami czy „służenia wojny” pod chorągwią starosty³⁶.

Apele i prośby szlachty zakwalifikowanej przez Górnickiego do ostatniej grupy znalazły w końcu zrozumienie. Mocą uchwały sejmowej z 1588 r. została

³¹ Tamże s. 249.

³² Tamże s. 250-251.

³³ Szereg rodów do 1551 r. toczyło proces z Radziwiłłami o poddaństwo. Nie znamy jednak ich końcowego rezultatu. Zapewne skala uzależnienia nie była tak duża, skoro lustracje królewskich z lat siedemdziesiątych wymieniają tylko szlachtę tykocińską, która znajdowała się pod jurysdykcją starosty (*Lustracje 1570* s. 98-99).

³⁴ Baranowski. *Sprawa* s. 252-253.

³⁵ Kozicki. *Nieznane* s. 5-6, 40-43.

³⁶ Tamże s. 40.

oswobodzona ta jej część, która posiadała tu dobra dziedziczne przed unią lubelską³⁷. Na tej podstawie wraz z resztą szlachty powiatu mogła ona wspólnie odbywać roki ziemskie w Tykocinie.

Okres 1501-1588 charakteryzuje się ustawiczną walką szlachty o polskie prawa i przywileje stanowe. Drogą sądową, a także innymi środkami, doprowadziła ona w końcu do zrównania swojej pozycji z resztą szlachty koronnej. Zadowolęczała to jedynie swojemu uporowi i konsekwencji. Dzięki tej walce, do której przyłączyli się osiedleni tu bojarzy, polskie prawo rozciągnęło się również na pewną ich część. Wiele rodów szlachty litewskiej i ruskiej, której nie objął przywilej z 1588 r., dalej starało się o uzyskanie pełnych praw obywatelskich.

Lata 90. XVI w. i następne stulecia to okres stabilności osadniczej. Po przejściu dużej grupy szlachty do klasy uprzywilejowanej, w następnych dziesięcioleciach przesunięcia takie odbywały się sporadycznie. Najbardziej pokrzywdzeni czuli się bojarzy Leńczewscy ze starostwa knyszyńskiego. Ich protoplasta, Leniec Samotyja, otrzymał przywilej od Radziwiłła na dobra Sokołdkę w 1529 r.³⁸ Zachodzące zmiany nie zmieniły jednak ich statusu. Po przejściu dóbr knyszyńskich pod protektorat królewski bojarzy ci zostali zaliczeni do szlachty służebnej, a w lustracjach wyliczano ich jako osoczników³⁹. Przekonani o swojej krzywdzie, wyłamywali się spod posłuszeństwa. Przekazy z 1602 r. mówią, że „zaszły pozwy” między leśniczym knyszyńskim a wioską⁴⁰. Wkrótce jednak – w 1610 r. – legitymowali się dekretem trybunałskim wystawionym w Lublinie, który zachowywał ich przy prawie dziedzicznym⁴¹. Spośród osoczników i bojarów także Chrańbowie i Kobuzie w II połowie XVII w. są określani jako nobiles. Takich rodzin w sumie było kilka. W tym wypadku nie mamy tak dużo informacji jak o Leńczewskich. Prawdopodobnie większość z nich dostała przywileje za zasługi wojenne⁴².

Wśród szlachty siedzącej na gruntach królewskich dominowali dzierżawcy⁴³. Prawo obrabiania ziemi królewskiej było nadawane w różny sposób,

³⁷ Baranowski. *Sprawa* s. 253.

³⁸ Kapica Milewski. *Herbarz*.

³⁹ Głównym ich zadaniem było pilnowanie puszczy pańskich i uczestnictwo w polowaniach (Z. Głogier. *Encyklopedia staropolska*. T. 3. Warszawa 1900 s. 310).

⁴⁰ *Lustracje 1602* s. 41.

⁴¹ *Lustracje 1616* s. 95.

⁴² Bojarzy i osocznicy umyślnie chodzili na wojnę, chociaż do tego nie byli zobowiązani. Przedkładanie kwitów wojskowych, wydawanych przez chorążego powiatowego jako dowód wolnego szlachectwa, było w XVII w. na terenie Podlasia dość często praktykowane (Kozicki. *Nieznane* s. 41).

⁴³ Znaczącą pozycję mieli tu wójtowie. Zasady nadziału ziemi sołtysiej, przywileje i obowiązki były wielokrotnie omawiane w kontekście ogólnym. Teren powiatu tykocińskiego nie wyróżniał się w tym względzie od reszty Korony.

dominowała dzierżawa okresowa. Za Zygmunta III praktykowano np. wypuszczanie ziemi w dzierżawę na okres 3-6 lat⁴⁴. Były także dzierżawy dożywotnie. Każdorazowe operacje, polegające na przedłużeniu dzierżawy lub przekazaniu jej swojemu następcy, bez względu na to na rzecz kogo było czynione (syna, krewnego czy obcego), musiało mieć potwierdzenie z kancelarii królewskiej. W czasie lustracji lub przy sporządzaniu inwentarza królewskich ziem każdorazowy dzierżawca musiał okazać urzędnikowi skarbowemu otrzymany dokument.

Ziemia była wypuszczana za czynsz, dzierżawca rzadko był zobowiązany dodatkowo odrabiać pańszczyznę. We wsi Bagno, należącej do folwarku szpawskiego, 2 włóki miał pisarz prowontowy Paweł Ziemiński, z tego arealu miał płacić czynsz i wykonywać robotę. Podobnie było w Sikorowiznie (część Kosówki, par. Rajgród). Tam Jakub Borawski – zgodnie z przywilejem królewskim – miał 3 włóki, z których 3 jego zagrodników miało odrabiać pańszczyznę. W Zaścianku, wsi należącej do miasta Augustowa, którą w znacznej części dzierżał starosta augustowski Marcin Dulski, rozdział powinności był następujący: z 4 włók osiadłych płacił czynsz, a z 6 włók, które dzierżawca sam uprawiał, pańszczyznę odrabiali 6 zagrodników⁴⁵.

Następną kategorią dzierżaw była ziemia wolna od opłat, zazwyczaj określana jako wolne włóki. Szlachta wchodziła w ich posiadanie drogą własnej pracy. Otrzymywała kawałek ziemi do „rozrobienia” (czyli zagospodarowania), na który nakładano okres wolnizny. We wspomnianej już wsi Bagno w 1569 r. Mieczutowicz dostał 2 włóki do „rozrobienia”, na które nałożono wolniznę. Czterdzieści lat później z tego kawałka ziemi płacono czynsz i odrabiano pańszczyznę⁴⁶. We wsi Rutki Jan Zrobek w 1616 r., za zgodą króla, otrzymał znaczny kawałek ziemi do zagospodarowania. Z tych 5 włók powstała późniejsza wieś Lipówka, na którą nadano mu prawo dziedziczne⁴⁷. Wolnych włók, które trzymała szlachta, było bardzo dużo. Niekiedy lustrator dziwił się, że dzierżawca określa tak ziemię, nie mając na to odpowiedniego dokumentu. Zapewne była to droga do otrzymania dóbr na własność.

Największą dzierżawą tego typu było wójtostwo tajeńskie. Pierwotnie administrował nim chłop Boląkiewicz, którego potomkowie po uszlachceniu nazywali się Boląkowscy. Ostatni wójt z tego rodu dostał w 1639 r. wójtostwo w dożywocie. Sukcesja przeszła na Denhoffów w formie dzierżawy, a ci, skupując okoliczne ziemie z prywatnych rąk, znacznie zaokrąglili majątek⁴⁸.

⁴⁴ Pałucki. *Drogi* s. 170.

⁴⁵ *Lustracje 1602* s. 27; *Lustracje 1616* s. 43-45.

⁴⁶ *Inwentarz 1569* s. 13; *Lustracje 1602* s. 27.

⁴⁷ *Lustracje 1616* s. 47-48; Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim* s. 142.

⁴⁸ Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim* s. 144.

Wielka liczba wolnych włók była w rękach bojarów i osoczników. W Piwo-warach (starostwo goniądzkie) była jedna taka włoka, a w Obrubnikach (starostwo knyszyńskie) aż 6⁴⁹. Osocznicy mieli zazwyczaj jedną lub dwie wolne włóki. Zarówno jedni, jak i drudzy za posiadaną ziemię wykonywali określone posługi. Zakres obowiązków bojarów putnych pokrywał się z omówionymi powyżej powinnościami szlachty niewolnej. Osocznicy zazwyczaj mieli obowiązek pilnowania lasów starościńskich.

Niekiedy ziemię nadawano na specjalnych prawach. Do takich osadników należeli Tatarzy. Siedemnastowieczne inwentarze podkreślają, że ziemia, którą posiadają, jest wolna od wszelkich powinności – osadzano ich za służbę wojkową. Tak było w Długole, gdzie Tatarzy mieli 3 włóki, i w Zastoczu, gdzie siedzieli na 2 włókach⁵⁰. Ta specjalna łaska nie była czymś nowym. W poprzednim stuleciu Tatarzy także byli przyjmowani na specjalnych prawach. Łukasz Górnicki w swoim piśmie z naciskiem akcentuje, że Tatarzy zawsze byli traktowani jako wolna szlachta⁵¹.

Najliczniejsze grono szlachty siedzącej na gruncie królewskim to drobni dzierżawcy, uposażani w ziemię na zasadzie osadników ciągłych. Byli to członkowie najbiedniejszej warstwy, dla której nie starczało już miejsca w przeludnionej osadzie rodzinnej. W ich świadomości osiedlenie takie nie było wielką ujmą. Podobnie jak bogaty dzierżawca z gruntu królewskiego odpowiadał przed sądem starosty i musiał płacić czynsz, bądź odrabiać pańszczyznę, tak i drobny, pół- lub ćwierćwłokowy, dzierżawca miał podobne obowiązki. Nie zabierano mu praw szlacheckich, a jedynie je zawieszano⁵², dlatego w XVII w. notujemy wielką rzeszę szlachty zasiedlającej wioski starościńskie. Wykazy pogłównego z lat siedemdziesiątych niemal w każdej osadzie wymieniają nazwiska rodowe właścicieli ziemskich ze wsi nie opodal położonych.

3. Nazewnictwo osad szlacheckich

Szczególne znaczenie w procesie osiedleńczym miała nazwa siedliska. Stanowiła ona wskazówkę orientacyjną w kwestii własności. Najbardziej popularne w polskim nazewnictwie były określenia topograficzne. Ten proces pojawił się w czasie wielkiej kolonizacji ziem polskich w XII i XIII w. Podobnie było w akcji osiedleńczej północnego i wschodniego Mazowsza w XIV

⁴⁹ *Lustracje 1616* s. 74, 82.

⁵⁰ *Lustracje 1664* s. 593. Obie wsie leżały w starostwie knyszyńskim. Te nadania nie były dziedziczne, gdyż nie były wymieniane jako majątki szlacheckie.

⁵¹ Kozicki. *Nieznane* s. 6.

⁵² Tamże s. 41.

i XV stuleciu. Analogiczne zasady panowały na ziemiach Podlasia⁵³. Jednak w tym względzie Mazowsze i Podlasie miało swoją specyfikę. Szlachta, która stanowiła znaczny procent nowych osadników, miała zwyczaj przenoszenia starych nazw rodowych na nowe miejsce osiedlenia. Nie było to trudne w przypadku osadnictwa na nowym korzeniu. W przypadku natomiast osiedlania się w miejscu o ustalonej już nazwie tworzone termin dwuczłonowy. Najbardziej spektakularnym przykładem jest Czarny Las koło Rajgrodu. Otrzymałszy od Radziwiłła ziemię w olszynowym lesie (Czarny Las), szlachta nazywała swoje nadziały dwuczłonowo. W taki sposób w połowie XVI stulecia przy granicy pruskiej odnotowano następujące osady: Kołaki-Czarny Las, Karwowo-Czarny Las, Przestrzele-Czarny Las i Rydzewo-Czarny Las⁵⁴. Z czasem drugi człon stał się zbędny i uległ likwidacji⁵⁵. Te praktyki trwały także w następnym stuleciu. Franciszek Górski, zajmując część areału Krosiówki, nazwał je Krosiewo Górskie, w niedługim czasie zrezygnował z jednego i operował tylko drugim członem nazwy⁵⁶. Nie była to zasada, tym niemniej takie zjawisko spotykamy bardzo często. Jan Sławski czy Jerzy Zielepucha nie starali się utożsamiać z jedną z posiadanych osad, ani też zmieniać jej nazwy, zapewne dlatego, że mieli swoje dobra w kilku miejscach i nie widzieli potrzeby wnoszenia zmian do nazewnictwa. W przypadku nadań jednowioskowych praktyka ta była powszechna. Importowano nazwę do tworzonego siedliska, bądź też utożsamiano się z nazwą nowego gniazda, w którym zakładano gałąź rodową.

Odpowiadało to zasadom tworzenia nazewnictwa gniazdowego. Reguła przenoszenia nazw na nowe miejsce świadczy o żywej tradycji rodowej. W. Taszycki za nazwy rodowe przyjmował takie, które w najstarszym okresie rozwoju nazwy osobowej mieszkańcy używali wspólnie jako członkowie tego samego rodu lub też nazwę, jaką ich określano⁵⁷. Nie wiemy, czy utożsamiał on z tym określeniem nazwy osad rodowych, zwanych gniazdowymi. H. Górnowicz w dwóch pracach na temat rodowych nazw miejscowych również nie używa takiego określenia⁵⁸. Zapewne uważali oni określenie „gniazdowe” za jednoznaczne z nazwą „rodowe”. Szczególnie widoczne jest to w szkicu Górnowicza na temat podlaskich nazw rodowych.

⁵³ Zob. m.in.: Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim*; Halicka. *Nazwy*.

⁵⁴ Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim* s. 220-221.

⁵⁵ W rejestrach łanowego (1577-1580) pisarze już go nie używali. Pojawia się jedynie w rejestrze z 1591 r., ale zapewne odnosiło się to do wsi królewskiej o tej nazwie, leżącej w starostwie rajgrodzkiem (*Polska XVI w.* Cz. 1 s. 157).

⁵⁶ Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim* s. 123.

⁵⁷ W. Taszycki. *Słowiańskie nazwy miejscowe*. Kraków 1946.

⁵⁸ H. Górnowicz. *Studia nad rodowymi nazwami miejscowymi w języku polskim*. Gdańsk 1968; Tenże. *Rodowe* s. 5-69.

Termin, którego nie używali onomastycy, jest znany historykom. Gniazdowość, do której chętnie nawiązywano w opracowaniach naukowych XIX i XX w., była związana z ustrojem rodowym społeczeństwa, w tym szlachty jako stanu⁵⁹. J. Adamus twierdzi, że ustrój rodowy szlachty nie ma nic wspólnego z pierwotnym ustrojem społeczeństwa polskiego⁶⁰. Według opinii J. Bardacha ród gniazdowy to prawdziwa patronimia, złożona z małych rodzin posiadających własność ziemską⁶¹. Wiąż rodowa, związek krwi, nie zawsze był utożsamiany z rodem heraldycznym, znacznie częściej z gniazdem. M. Handelsman, H. Łowmiański i K. Tymieniecki przez ród gniazdowy rozumieli gałąź jakiegoś rodu osiadłego w dziedzicznej miejscowości, zwanej gniazdem⁶². Stroną ideologiczną patronimii było posiadanie tego samego nazwiska⁶³. Wszystkie elementy zebrał znacznie wcześniej od cytowanych autorów Z. Gloger podczas badań nad szlachtą ziemi bielskiej. Według jego słów: „Każdą wieś lub dzielnicę, z której miało powstać nazwisko zamieszkującej ją szlachty, lub która wzięła nazwę od osiadłego w niej i żyjącego przez wieki rodu, będziemy słusznie nazywać za gniazdo oddzielnego rodu szlacheckiego”⁶⁴. Kryteria, podobne do glogerowskich, były znane autorom prac poświęconych gniazdom ziemi dobrzyńskiej czy rawskiej⁶⁵.

4. Wielkość osad szlacheckich

Osady szlacheckie na terenie powiatu tykocińskiego były różnej wielkości. Na taki stan rzeczy wpłynęło szereg czynników. Do pierwszej grupy przyczyn należy zaliczyć naturalne położenie osady, które determinowało zarówno jej kształt, jak i wielkość jednostki osadniczej. Do innych elementów należy wielkość nadania, powiększanie go drogą zagospodarowywania nieużytków lub dokupywania ziemi od sąsiadów, a także pomniejszanie w wyniku rozpadu areału na mniejsze osady. Możliwości zmiany wielkości osad w czasie mogły

⁵⁹ Bibliografię dyskusji wokół gniazdowości rodów, jak i osad możemy znaleźć w szkicu S. Russockiego (*Mazowieckie rody gniazdowe. Kilka uwag w sprawie jej genezy i charakteru*. „Przegląd Historyczny” 52:1961 s. 2).

⁶⁰ J. Adamus. *Polska teoria rodowa*. Łódź 1958 s. 160.

⁶¹ J. Bardach. *Uwagi o „rodowym” ustroju społecznym i prawie bliźszości w Polsce średniowiecznej*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 4:1952 s. 422.

⁶² Russocki. *Mazowieckie* s. 3.

⁶³ Bardach. *Uwagi* s. 423.

⁶⁴ Gloger. *Dawna* s. 10. Podobne kryteria przyjmuje A. Jabłonowski (*Polska XVI w.* Cz. 3 s. 55).

⁶⁵ Biliński. *Szlachta*; Wittyg. *Rozsiedlenie* s. 257-293.

być także uzależnione od niszczących czynników: zabudowy (pożary, huragany, powodzie), ludności zamieszkującej daną osadę (np. zarazy). W charakterystyce osad szlacheckich pod względem areалу, zabudowy i zaludnienia, musimy przyjąć pewien moment, najbardziej reprezentatywny dla całego terenu. Z tego więc względu każda z trzech odsłon będzie dotyczyła innego czasu. Takie postępowanie determinują dostępne źródła. Wielokrotność występowania przekazów źródłowych w niewielkich odstępach czasu pozwoli zbudować w miarę wiarygodny obraz rzeczywistości. Analiza areálu będzie dotyczyła przełomu lat 70. i 80. XVI w., zabudowy lat 60. XVII w., a mieszkańców – siódmej dekady tego stulecia.

a) *Areál*

Nadania ziemi pochodzące od książąt mazowieckich i litewskich możnowładców bywały różnej wielkości, najczęściej wynosiły 10 włók⁶⁶. Różnice wielkości zależały od czasu lokacji lub od pierwotnej formy danej osady (odrębne włóki wójtowskie, osocznickie itp.)⁶⁷.

Osadnictwo w trzeciej ćwierci XVI stulecia, w tym również szlacheckie, jest już na tym terenie ustabilizowane. Wsie zostały pomierzone w trakcie akcji pomiaru włócznej⁶⁸. Dobra szlacheckie, zasiedlone jeszcze w XV w., były uporządkowane znacznie wcześniej, niż wyszło zarządzenie dla dóbr królewskich na Podlasiu⁶⁹. Nowo lokowane osady były już urządzane w myśl panującego ładu na całym terenie, dlatego uniwersał podatkowy, zwany powszechnie łanowym, przyjął na Podlasiu włókę za jednostkę opodatkowania.

Włoka, jako miara typowo mazowiecka, była tam rozpowszechniona już w XIV w., skąd przeszła wraz z osadnikami na pogranicze podlaskie⁷⁰. Wielkością odpowiadała włóce chełmińskiej, która składała się z 30 morgów, co

⁶⁶ Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim* s. 220-227.

⁶⁷ Książęta mazowieccy w początku XV w. nadawali areál dochodzący do 40 włók (Smoleński. *Szkice* s. 18-25).

⁶⁸ Wprowadzono ją mocą „Ustawy włócznej”. Na terenie ziemi bielskiej akcja ta rozpoczęła się przed 1540 r. Przeprowadzono ją szybko, chociaż nie zawsze starannie. Pod czujnym okiem królowej Bony, która osobiście była zainteresowana wielkością królewskich dóbr, niektóre dobra przemierzono kilkakrotnie. Wzorem dóbr monarszych podobne akcje przeprowadzano w dobrach możnowładczych. W 1563 r. miała się ona ku końcowi. Miejscowa szlachta była zatrudniona jako mierniczy (Polska XVI w. Cz. 2 s. 83-85; Wiśniewski. *Osadnictwo* s. 33-35; L. Kolanowski. *Pomiary włóczne*. Wilno 1927 s. 10).

⁶⁹ Wiśniewski. *Osadnictwo* s. 33.

⁷⁰ Pełne informacje na temat tej jednostki powierzchni można znaleźć w pracy J. Szewczyk (Włoka. *Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi*. Warszawa 1968 s. 86).

prawnie usankcjonowała konstytucja sejmowa z 1576 r.⁷¹ W księgach podskarbińskich można znaleźć komentarz: „Włoka ma mieć w sobie morgów 30, morg ma być prętów 30. pręt łokci 7,5, sznur prętów 10 uln. 75. Włoka – na 3 pola, w każdym polu po morg 10, na ogród i siedlisko morg 3; na każdym morgu posieje się, gdy nie masz impedimentum żadnego, krak. korcy 4, a gdy są imped., łąki, woda, tedy korcy 3”⁷².

Z zestawienia wszystkich rejestrów łanowego z przełomu lat 70-80. XVI w. wynika, że spośród 135 osad, które zakwalifikowaliśmy jako dziedziczne, największa liczba (27 wsi, czyli 20%) należała do grupy o areale zawierającym się w przedziale od 6 do 9 włók. Pod względem areálu na terenie powiatu najbliższe były osady do 12 włók – 70% całości (zob. tabela 8). Osady te miały nie mniejszy areál niż 12 włók⁷³.

Daje to dość optymistyczny obraz, skoro w województwie krakowskim średnia wielkość osady kształtowała się w granicach 4-6 łanów⁷⁴.

Wielkość osady zależała w dużej mierze od daty jej założenia oraz od jej charakteru. Wsie należące do wielkiej i średniej własności były zazwyczaj rozległe. Jeżeli chcielibyśmy obliczyć średnią, to na jedną wieś przypadałoby ponad 26 włók⁷⁵. Największymi wioskami drobnej szlachty były osady najstarsze. Ta prawda potwierdzała się wszędzie bez względu na parafię. Osady o powierzchni większej niż 21 włók to Białosuknie i Kramkówka (par. Goniądz), Kobylin-Podseńdковіeta (par. Kobylin), Toczydłowo (par. Rajgród), Bajki i Wiszowate (par. Trzcianna) oraz Żendziany (par. Tykocin). Wszystkie te osady mają metryki sięgające połowy lub końca XV w. Nawet wsie rozpa-

⁷¹ Szewczyk. *Włoka* s. 69-73; E. Stamm. *Miary powierzchni w dawnej Polsce*. W: *Rozprawy Wydziału Filozoficzno-Historycznego PAU*. T. 65 nr 2. Warszawa 1939 s. 11, 14. Jedna włoka tej miary liczyła 90 sznurów lub 900 prętów. Na 1 włókę wchodziło 167 762 metry kwadratowe, czyli około 16,8 hektara.

⁷² *Źródła dziejowe*. T. 9. Cz. 2. Warszawa 1881 s. 300.

⁷³ Pomimo że do naszego zestawienia braliśmy największy areál wioskowy, notowany na przestrzeni 5 lat, to i tak mamy wrażenie, że dane te stanowią dolną granicę wielkości. Należy mieć na względzie łąki i pastwiska, a następnie areál ziemi folwarcznej oraz działki zagrodnicze. Automatyczne doliczenie areálu folwarcznego w postaci prawie 80% nadziału chłopskiego mija się z celem. A. Wyczański obliczył, że folwark w 44% składał się z areálu folwarcznego, a w 56% z uposażenia chłopskiego w ziemię (*Studia* s. 113). Tutaj system folwarczny nie był tak silnie rozwinięty, a chłopcy w większości siedzieli na ziemi za czynsz osadny. Podobnie było z zagrodnikami. Większość nie miała nawet przepisowej liczby 3 morg, gdyż często określano ją jako bezrolną. Tym niemniej za każdym razem możemy mieć do czynienia z jednym lub z kilkoma folwarkami w jednej wsi oraz z uposażeniem zagrodników w ziemię. Dlatego określenie „nie mniejsza niż” wydaje się nam najbardziej adekwatne.

⁷⁴ *Rejestr poborowy województwa krakowskiego*. Wstęp s. LI.

⁷⁵ Taki wynik otrzymaliśmy, biorąc pod uwagę majątek J. Kurzenieckiego (własność kilkuwioskowa). Uwzględniając ziemię przygotowaną do zasadzenia, wielkość ta przekroczyłaby 30 włók.

TABELA 8

Areal wsi szlacheckich powiatu tykocińskiego w II połowie XVI w.

Lp.	Parafia	Powierzchnia we włókach											nie ustalona	Razem
		0-3	3-6	6-9	9-12	12-15	15-18	18-21	21-24	24-27	27-30	powyżej 30		
1	Bargłów	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2
2	Dobrzyniewo	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	3
3	Dolistowo	1	-	2	-	1	2	-	-	-	-	-	-	6
4	Goniadz	-	4	1	1	-	-	-	2	-	-	-	1	9
5	Jasionówka	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	5
6	Kalinówka	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	2	5
7	Knyszyn	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
8	Kobylin	4	8	13	7	4	3	2	-	1	-	-	-	42
9	Rajgród	5	6	3	8	-	3	1	-	-	-	1	-	27
10	Trzcianna	2	1	3	4	3	2	-	-	2	-	-	2	19
11	Tykocin	5	5	3	-	-	-	1	1	-	-	-	-	15
	Razem	20	24	27	24	10	10	4	3	3	-	1	9	135

dające się na szereg przysiółków, jak to miało miejsce w parafii Kobylin, zachowały „przyswoite” granice wielkości. Najwięcej osad szlacheckich w tej parafii grupowało się w przedziale od 3 do 12 włók. Osady pojedyncze zazwyczaj były kilkunastowlókowe, dlatego też na wielkość wiosek wpływał nie fakt rozpadu, ale pierwotny nadział. Uposażenia wójtowskie, które z czasem stały się dziedziczne, oraz drobne nadania możnowładcze sprawiły, że wsie z parafii Rajgród i Tykocin, czyli zasadzane w głównej mierze przez Gasztołda i Radziwiłła, należą do małych i bardzo małych (do 6 włók). W parafii Rajgród stanowiły one 40% wszystkich osad, a w parafii Tykocin aż 73%. Dla porównania dodajmy, że w parafii Kobylin procent ten wynosił 28. Nie było więc żadnego uwarunkowania topograficznego. Duże wsie były porozrzucane na terenie całego powiatu bez względu na nasilenie osadnictwa szlacheckiego (zob. mapa 1).

Jeśli weźmiemy pod uwagę wielkość osad, to dobra możnowładcze, a później królewskie, prezentują się znacznie korzystniej. Widać to w starostwie knyszyńskim, gdzie wsie dochodziły do 100 włók (Dobrzyniewo 100 włók, Długoleka 80 włók). Dużo też było arealów 50-40-włokowych, mniejsze zaś (poniżej 10 włók) należały do rzadkości.

b) Zabudowa

Drugim elementem charakterystyki osad szlacheckich powiatu tykocińskiego jest analiza ich układu przestrzennego. Podstawa źródłowa w tej materii jest bardzo uboga, a forma zapisu niezwykle zmatowiona. Okres powstania rejestru podymnego, czyli rok 1661, ukazuje przede wszystkim straty wojenne w stanie zabudowy. Znacznie większym jego mankamentem jest podawanie zabudowy kilku wsi łącznie. Jednakże brak innego spisu o tym samym zakresie materiałowym zmusza nas do przyjęcia owego rejestru za podstawę rozważań. W razie potrzeby opieramy się na źródłach późniejszych.

Czynione łącznie zapisy pojawiały się bardzo często. Najwięcej ich znaleźliśmy na terenie parafii Jasionowo, Kalinowo, Dolistowo i Kobylin. W tej ostatniej łączne zapisy sięgnęły 60% stanu jednostek osadniczych. Z pozostałych danych wynika, że przeciętna wieś w parafii Kobylin rzadko liczyła więcej niż 20 gospodarstw. Najliczniejszy był przedział od 6 do 10 domostw (zob. tabela 9). Liczne przysiółki tej parafii już w XVI w. nie należały do małych – jedno- i dwudworczych, a wielkością odpowiadały samodzielnym wsiom innych parafii. Podobną sytuację znaleźliśmy na przeciwnym krańcu powiatu – w parafii Rajgród.

Tam wsie znajdujące się w przedziale 6-10 gospodarstw stanowiły 57%. W obu tych parafiach mamy do czynienia z wsiami drobnoszlacheckimi o niewielkiej liczbie poddanych. Do tej samej grupy zaliczyliśmy wsie

TABELA 9

Wielkość zabudowy we wsiach szlacheckich powiatu tykocińskiego wg rejestru podymnego z 1661 r.

Lp.	Parafia	Liczba właścicieli we wsi										wielkość nie ustalona	razem
		1-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	31-35	36-40	41-45			
1	Bargłów	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	3
2	Dobrzyniewo	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2
3	Dolistowo	-	-	1	-	2	-	-	-	1	2	2	6
4	Goniądz	3	4	-	2	1	1	-	-	-	1	1	12
5	Kalinówka Jasionówka	-	-	1	1	-	-	-	-	-	8	10	10
6	Knyszyn	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
7	Kobylin	-	7	4	1	-	-	-	-	-	23	35	35
8	Rajgród	3	12	3	2	1	-	-	-	-	4	25	25
9	Trzecianna	-	3	3	3	2	2	-	1	1	-	15	15
10	Tykocin	8	4	3	2	-	-	-	-	-	-	17	17
Razem		15	31	19	11	6	3	-	1	2	39	127	127

z przedziału od 11 do 15 gospodarstw. Ich zabudowa była uzależniona od nadziału ziemi. Naturalnym procesem była ochrona wsi przed rozrostem bardzo drobnych gospodarstw. W najniższym przedziale (do 5 domostw) dominowała parafia tykocińska, stanowił on ponad 50% zabudowy powiatu. Potwierdza to naszą teorię, że wsie, do których należało kilka włók ziemi, nie mogły mieć kilkudziesięciu czy choćby tylko kilkunastu właścicieli⁷⁶. We wsiach dużych i bardzo dużych, takich jak Mikicino, napotkaliśmy 2 domy szlacheckie i 42 poddanych, w Bajkach zaś – 20 domów szlachty i 21 poddanych. Na wielkość zabudowy wpływał też areal gruntów uprawnych – w pierwszym przypadku liczył on 15 włók osiadłych, w drugim zaś – 10 włók szlacheckich i 4,5 włóki osiadłej⁷⁷. Rzadko zdarzało się, aby wieś o gęstej zabudowie była dzielona na części stanowe: połowę zamieszkałą przez szlachtę i drugą przez poddanych kmieci. Najciekawszym przykładem jest tu wspomniana wieś Bajki. W układzie wsi – liczącej ponad 9 domów drobnej szlachty i tyleż samo kmieci – znaleźliśmy tylko 4 siedliska (zob. tabela 10). Wsi drobnoszlacheckich było 26. Generalnie zaliczyliśmy je do osad małych i średnich. Tylko jedna wieś była bardzo duża.

Z analogiczną sytuacją spotykamy się w przypadku wsi kmiecych, gdzie jednocześnie mógł istnieć folwark z dworem. Nie zawsze musiały to być duże organizmy gospodarcze. Widać to w konfrontacji z rejestrem pogłównego, sporządzonym w 1663 r. We wsi Wilamówka (par. Trzecianna) widzimy zapis 3 rodzin szlacheckich, w 1661 r. zaś rejestr podawał jedynie 14 dymów chłopskich. Podobnie było w Pęskich (par. Knyszyn)⁷⁸. W większej wsi Mikicinie (par. Dolistowo), liczącej w 1661 r. tylko 2 dymy szlacheckie, faktycznie mieszkało 14 rodzin posesjonatów, z czego niemal każdy miał mały dworek. Jeżeli przyjrzelibyśmy się każdej wsi z osobna, to okazałoby się, że w tej samej wsi mamy do czynienia z dużymi folwarkami, do których należało nawet i 90 poddanych, średnimi – z 34-42 osobami, a także z małymi – o 12-14 duszach, a nierzadko tylko z jedną rodziną chłopską⁷⁹. Spora była liczba drobnych, bezkmięcych majątków, opierających się na pracy zagrodników i najemnej czeladzi.

⁷⁶ Popowlany, liczące 5 gospodarstw, miały 9 włók, Radule, mające podobną zabudowę, miały 6 włók i nieco ziemi folwarcznej, a Siekierki z 2 domami miały przypisane 1,5 włóki nadziału chłopskiego (*Łanowe 1580* s. 630-631; *Podymne 1661* s. 860).

⁷⁷ Daje to średnią ćwierćwłokowego uposażenia chłopskiego i półwłokową działkę drobnoszlachecką. Nie odbiegało to od standardów epoki (*Łanowe 1580* s. 621, 625; *Podymne 1661* s. 861-862).

⁷⁸ *Podymne 1661* s. 862-863; *Pogłowne 1663* s. 704, 741.

⁷⁹ Osada Czokołdy Zalesie (par. Trzecianna) w 1663 r. była zamieszkała przez 5 właścicieli, podymne zaś wlicza tam jedynie 6 domostw chłopskich (*Podymne 1661* s. 862; *Pogłowne 1663* s. 702).

TABELA 10

Zabudowa drobnoszlachecka i kmiecia we wsiach szlacheckich powiatu tykocińskiego wg rejestru podrymego z 1661 r.

Liczba do- mów szl. Liczba domów kmiecych we wsi	0	1-3	4-6	7-9	10-12	13-15	16-18	19-21	22-24	25-27	28-30	31-33	34-36	37-39	Wsie razem
0	-	3	5	5	3	3	2	2	2	-	-	-	-	1	26
1-3	1	3	6	2	2	-	1	-	-	1	-	-	-	-	16
4-6	8	2	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13
7-9	3	2	3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	9
10-12	2	1	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	6
13-15	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
16-18	2	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
19-21	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2
22-24	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
25-27	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28-30	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ponad 31	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Wsie razem	20	14	17	9	6	5	4	3	2	1	-	-	-	1	82

Układ przestrzenny wsi możemy zrekonstruować, opierając się na XVIII-XIX-wiecznych mapach. Zdarzały się szkice kartograficzne niektórych majątków z okresu staropolskiego, jednak ze względu na bardzo uproszczoną formę wykonania są dla nas prawie nieprzydatne⁸⁰. Dopiero mapa Textora z przełomu XVIII i XIX w. wnosi wiele informacji, stając się punktem odniesienia do naszej analizy. Kreslona dla potrzeb wojskowych, eksponowała elementy topograficzne, a także kształty wsi i ich położenie⁸¹. Niemieccy kartografowie nanosili geometryczny zarys osad z zachowaniem przerw między zespołami zagród. Oglądając tę mapę, można wysnuć wniosek, że wsie szlacheckie i królewskie powiatu tykocińskiego różniły się tylko wielkością zabudowy, nie istniał bowiem jakiś kształt specyficzny dla jednej czy drugiej grupy osadniczej. Zapewne wpływ na to miała akcja włóczna z połowy XVI w., unifikująca ziemię uprawną i zabudowę. Dominowała wówczas zasada, że wieś składa się z kilku skupisk chałup, więcej lub mniej oddalonych od siebie. W przypadku dużych wsi można było doliczyć się wielu takich części. Jedynie we wsi Sobieszczki zauważyliśmy zwartą zabudowę. Zazwyczaj jednak wieś dzieliła się na dwie części, których granicą była przebiegająca pośrodku droga.

Najpopularniejszymi typami osad były ulicówki i wsie wielodrożne, nie zauważyliśmy owalnic i okolic. Ostatecznie część z nich, tak jak Dzieciółowo-Taruse (par. Dolistowo), można zaliczyć do tej grupy, chociaż nie były to kształty klasyczne. Osady szlacheckie bardzo często były zakładane w pobliżu cieków wodnych. W takich przypadkach zabudowania jednej osady znajdowały się zasadniczo po jednej albo po drugiej stronie rzeki. Podobnie było przy zbiornikach wodnych. Nie zauważyliśmy wsi położonej bezpośrednio nad brzegiem jeziora. W parafii Kobylin rzuca się w oczy gęste otoczenie zabudowaniami rzeki Śliny. Tutaj także dominowała zasada położenia jednego przysiółka po prawej stronie, po lewej zaś siedliska odrębnego nazewniczo. Najbardziej spektakularnym tego przykładem jest szereg przysiółków wsi Wnory i Piszczaty.

Szlachta niechętnie osiedlała się przy głównych drogach. Pośród wszystkich wsi szlacheckich znaleźliśmy tylko 2 z zabudową usytuowaną po obu stronach głównego szlaku. Pierwsza z nich to Wiszowate, leżące przy trasie wiodącej z Tykocina do Goniądza, druga wieś szlachecka Pomiany leżała przy drodze z Bargłowa do Augustowa. Praktycznie tylko pierwsza z nich usytuowana była przy ważnej trasie przecinającej powiat. Pozostałe wsie usadowiono w pewnym oddaleniu od uczęszczanych szlaków, tworząc sieć własnych, lokal-

⁸⁰ Najwięcej ich powstało w XVI w. w związku z rozgraniczeniem dóbr radziwiłłowskich od królewskich (S. Aleksandrowicz. *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI w.* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 14:1966 s. 112; J. Gołaski. *Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław 1969 s. 103-104).

⁸¹ Lankamer. *Mapa* s. 187, 196.

nych dróg i ścieżek. Niewielka część osad tylko skrajem dotykała głównej drogi. Takie usytuowanie miało prawdopodobnie znaczenie obronne, zwarta zabudowa i mała liczba rozciągniętych wsi może potwierdzać to przypuszczenie. Tworzenie lokalnych dróg też miało swój sens, gdyż świadczyło o poczuciu prywatności. Jeszcze w XX w. wsie drobnej szlachty mazowieckiej były zabezpieczane ryglowaniem wjazdu⁸². Na płaskim terenie trudno było wymyśleć inny sposób.

Układ domów był uzależniony od zamożności właścicieli. Najczęściej wpływała na to wielkość zabudowy. Zasadniczo nie mogliśmy wyróżnić osadniczego oddzielenia małego folwarku od wsi zamieszkałej przez kmieci. Większe organizmy tego rodzaju leżały na uboczu osady, ale bez większego dystansu od reszty zabudowań. Dotyczyło to jednak grupy szlachty częściowej. Bogatsza część sytuowała swoje dwory w większym oddaleniu. Zabudowa pozostająca w ręku drobnej szlachty, która opierała funkcjonowanie swoich gospodarstw na pracy kilku poddanych lub czeladzi, była wkomponowana w ogólny kompleks zabudowań wsi⁸³.

Typowy dla drobnoszlacheckiego zaścianka był schemat pięcioizbowego domu z odrębnym trójdzielnym, osiowym układem pomieszczeń, zaakcentowanym przez ganeczek lub podcienie wnekowe⁸⁴. Zabudowania gospodarcze, mające według zaleceń ustawy włócznej znajdować się obok, otaczano płotem z wrotami. Szlachta uboższa miała zabudowania podobne do kmiecych, chociaż nieco obszerniejsze⁸⁵. Budynek dla inwentarza mógł znajdować się pod jednym dachem. Osobno stała stodoła, niekiedy mało różniąca się od brogu⁸⁶. Domy umieszczano szczytem do drogi, choć nie wszędzie było to praktykowane. Taka dowolność, częsta we wsiach szlacheckich, należała do rzadkości w osadach chłopskich.

c) Mieszkańcy

Dla uzyskania pełnego obrazu osad szlacheckich należy również poddać analizie ich zaludnienie. O ile w odniesieniu do poprzednich elementów cha-

⁸² Biernacka. *Wsie* s. 20.

⁸³ Sąd ten można oprzeć na analizie mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego (Warszawa 1930, pas 33 36, słup 35 36). Konfrontując kształty wsi zaznaczonych na tej mapie z mapą Textora nie znaleźliśmy większych zmian.

⁸⁴ I. Tłoczek. *Budownictwo drewniane*. Wrocław 1980 s. 85.

⁸⁵ T. Lalik. *Zagroda na Mazowszu w XV wieku*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 5:1957 s. 494-500.

⁸⁶ Lalik. *Zagroda* s. 495. Zabudowania wznoszono dość prymitywne. Według spisów z 1808 r. część chałup była bez komina (H. Grossman. *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności z 1808 i 1810 roku*. „Kwartalnik Statystyczny” 2:1925 s. 21).

rakterystyki siedlisk sytuacja była w miarę prosta, gdyż posługiwaliśmy się danymi, które uznawaliśmy za najbliższe w stosunku do prawdy, o tyle tutaj musieliśmy je niejako stworzyć. Dlatego na wstępie podajmy kilka słów komentarza.

Rejestry pogłównego powstały po 1662 r., czyli po wojnie szwedzkiej, która na tych ziemiach miała bardzo burzliwy przebieg. Z powodu zniszczeń wojennych wyniki tych spisów są bardzo kontrowersyjne pod względem wiarygodności⁸⁷. Wobec tego musieliśmy zastosować odpowiednie przeliczniki. Rejestry pogłównego podawały liczbę opodatkowanych rodzin szlacheckich, dlatego opierając się na najbardziej wiarygodnych danych z okresu 1663-1676, dokonaliśmy odpowiednich przeliczeń. Co prawda, M. Koczarska charakteryzując rodziny szlacheckie ustaliła, że średnio składały się one z 7 osób⁸⁸, jednak dla potrzeb niniejszego opracowania oparliśmy się na przelicznikach ustalonych dla *Atlasu Historycznego Polski*: 5 osób na rodzinę szlachecką. To wydaje się bardziej wyważone. Tego wariantu nie mogliśmy jednak zastosować w stosunku do poddanych. Co prawda, zdarzało się podawanie liczby rodzin chłopskich w poszczególnych majątkach, ale informacje takie były bardzo rzadkie. Wynioskowaliśmy z nich, że w skład rodziny wchodził rodzice danego kmiecia, a także jego czeladź, dlatego zastosowaliśmy tu jedynie przelicznik, który doszacowuje dzieci do lat 10⁸⁹. Czeladź była podawana według danych znajdujących się w aktach skarbowych.

Uwzględniając wszystkie wymienione elementy, mogliśmy stworzyć obraz zaludnienia wsi szlacheckich w II połowie XVII w.⁹⁰ Okazało się, że spośród 150 osad największa ich liczba grupowała się w przedziale do 50 mieszkańców, czyli – w przyjętej przez nas hierarchii – jako wsie bardzo małe⁹¹. Generalnie rzecz biorąc, większość wsi należała właśnie do małych osad, które stanowiły 77%. Wsie duże i bardzo duże stanowiły tylko 3%. Reszta należała do siedlisk o średniej wielkości zaludnienia.

⁸⁷ Dokładną krytykę źródeł podatkowych z tego okresu podaję w pierwszym rozdziale pracy (zob. s. 27nn.).

⁸⁸ Koczarska. *Rodzina* s. 122.

⁸⁹ I. Gieysztor twierdzi, że dzieci do lat 10 stanowiły 30% społeczeństwa (*Wstęp* s. 196).

⁹⁰ Okres powojenny jest dość specyficzny dla określania stanu zaludnienia. Tym niemniej w naszym przypadku możemy być spokojni, gdyż największe spustoszenia powstały w dobrach królewskich. Ubytki ludności w domenie szlacheckiej, szczególnie w jej uboższej części, były proporcjonalnie znacznie mniejsze. Dlatego znaczne zmiany w okresie powojennym powstały w starostwach. W dobrach szlacheckich przyrównanie ludności zasadniczo opierał się na przyroście naturalnym (Wiśniewski. *Osadnictwo* s. 49-55).

⁹¹ Przyjmując klasyfikację wielkości za *Atlasem Historycznym Polski*, który za wsie duże przyjmował osady liczące ponad 200 mieszkańców, możemy stworzyć kilka grup wielkości. Wsiami bardzo dużymi nazwiemy te, które przekraczały 300 mieszkańców, średnimi – powyżej 100 mieszkańców, małymi – do tej wysokości, a bardzo małymi – nie przekraczające 50 osób.

TABELA 11

Zaludnienie wsi szlacheckich powiatu tykocińskiego w II połowie XVII w.*

Lp.	Parafia	Liczba mieszkańców we wsi											pow. 300	nieokr.	razem
		1-25	26-50	51-75	76-100	101-125	126-150	151-175	176-200	201-225	226-250	251-275	276-300		
1	Augustów	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	Bargłów	1	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
3	Dobrzyniewo	1	-	1	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	5
4	Dolistowo	1	-	-	-	-	2	-	1	-	-	-	1	-	6
5	Goniądz	3	1	2	3	2	1	-	1	-	-	-	-	-	13
6	Jasionówka	-	2	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	5
7	Kalinówka	-	-	2	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	5
8	Knyszyn	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2
9	Kobylin	2	18	12	10	2	3	-	-	-	-	-	-	-	47
10	Rajgród	6	9	6	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	26
11	Trzcianna	1	3	3	4	1	2	3	1	-	2	-	-	-	20
12	Tykocin	2	3	2	3	2	-	1	-	-	-	-	-	2	15
	Razem	17	41	30	26	10	9	7	4	-	2	-	1	1	150

* Bez majątku Stefana Branickiego.

Wytworzył się łatwo dostrzegalny układ: wsie małe i bardzo małe gromadziły się w czterech parafiach o największym zagęszczeniu drobnej szlachty. W parafiach Kobylin, Rajgród, Trzcianna i Tykocin znajdowało się aż 77% wsi małych, w tym – 76% nie przekraczało 50 mieszkańców. Po odjęciu czeladzi, jako ludności o największym stopniu mobilności, udział małych skupisk powiększyłby się jeszcze bardziej. W tych parafiach największy współczynnik wsi małych i bardzo małych charakteryzował regiony o skrajnym położeniu: na północy, bądź na południu. W parafii Rajgród udział wsi małych wynosił 96% (w tym 60% bardzo małych), w parafii Kobylin zaś sięgał 89% (w tym 48% bardzo małych). Możemy z całą pewnością stwierdzić, że najmniejsze osady znajdowały się na terenie parafii Rajgród. Co prawda, w liczbach bezwzględnych przewyższa ją parafia Kobylin, tym niemniej, jeśli chodzi o osady do 25 mieszkańców, liczy ona trzykrotnie mniej jednostek osadniczych niż parafia Rajgród (zob. tabela 11).

Na te stosunki liczbowe nie mogły wpłynąć wsie będące w części własnością monarszą. Głównie stanowiły one małe dobra. Na 20 wsi o łączonej własności udział części szlacheckiej w 11 przypadkach kwalifikował je do wsi małych, przy czym było sporo i bardzo małych. Zależało to w dużej mierze od procentowego udziału danej własności w jednostce osadniczej: gdy część królewska była niewielka, rosła liczba mieszkańców po stronie szlacheckiej. Na ogół należały one do wsi bardzo dużych, dużych i średnich.

Wsi bardzo dużych i dużych dałoby się wyliczyć zaledwie kilka. Z grupy osad liczących ponad 300 mieszkańców można wymienić tylko wieś Mikicino (par. Dolistowo). Do wsi dużych należały też Dolistowo (par. Dolistowo), Bajki i Szorce (par. Trzcianna). Wszystkie one były wsiami częstkowymi. Duża własność ziemską nie posiadała wówczas najludniejszych osad. Stefan Czarniecki otrzymawszy starostwo tykocińskie, zastał je w opłakanym stanie, niemal żadna z należących doń wsi nie przekraczała 100 mieszkańców. Przeważnie mieściły się one w grupie osad bardzo małych, tylko wieś o nazwie Złotoria liczyła wraz z folwarkiem 120 mieszkańców⁹². W nieco lepszej kondycji były kilkuwioskowe fortunki na terenie parafii Jasionówka i Kalinówka, lecz i one mieściły się w dolnej strefie zaludnienia⁹³.

5. Wsie gniazdowe

W strukturze osadniczej szlachty powiatu tykocińskiego wsie gniazdowe należały do osad szlachty drobnej, głównie zagrodowej, rzadziej częstkowej.

⁹² *Pogłównie 1674* s. 939-940; *Pogłównie 1676* s. 845-848.

⁹³ Jedynie trzy wsie przekraczały liczbę stu mieszkańców: Brzozowa, Kamionka i Kalinówka. Nawet nowo powstałe miasteczko Jasionówka nie liczyło 80 osób (*Pogłównie 1673* s. 775-777).

Osiadając na dziedzicznych włościach, strzegła ich ona pilnie, utożsamiając się z nimi poprzez nazewnictwo.

W historii zasiedlania tego terenu osadnicy, zaliczani przez nas do szlachty gniazdowej, należeli do pionierów. Otrzymywali oni przywileje już na początku XV w. na terenach położonych wzdłuż rzeki Śliny, a niewiele później w okolicach Tykocina i Goniądza, dlatego za każdym razem nasza analiza dotyczyła w znacznym stopniu szlachty gniazdowej. Gniazda w dominującej liczbie powstały do połowy XVI w., czyli do końca głównej fali szlacheckiego osadnictwa. Późniejsze wsie tego typu były tworzone przez przybyszów w minimalnym stopniu. Inne pojawiały się na liście wolnej szlachty drogą przechodzenia starych osadników ze statusu bojarstwa typu litewskiego do grupy szlachty cieszącej się przywilejami koronnymi.

Droga do otrzymania lub przywrócenia pełni swobód szlacheckich była niezwykle długa. Gniazdowi pomimo zdominowania ich przez Gasztołda i Radziwiłła, którzy sprowadzili osadników do poziomu putnego bojarstwa, nie zapomnieli o przywilejach stanowych. Dlatego apelami do króla, włączaniem się do sporów między możnowładcami, drogą udania się pod opiekę innego pana lennego czy nawet stosowaniem krzywoprzysięstwa i zdrady doprowadzili w końcu do uzyskania pełni praw obywatelskich. Odbył się to w kilku etapach, a końcowy akord starań przypadł na 1588 r. Pozostali otrzymywali pojedynczo przywileje, pozwalające na to, aby jako pełnoprawni obywatele – wraz z resztą braci szlacheckiej – mogli uczestniczyć w sejmikach ziemskich. Pełne prawa szlacheckie otrzymywali zarówno potomkowie szlachty koronnej, jak i bojarzy pochodzenia litewskiego i ruskiego. Dla tych ostatnich był to etap przyswajania polskiej kultury. W XVII w. cała szlachta gniazdowa nie tylko prawnie, ale i emocjonalnie była już związana z państwem polskim.

Osady gniazdowe grupowały się głównie przy zachodniej granicy powiatu. Na rubieżach wschodnich znajdowaliśmy tylko nieliczne tego typu siedliska, nie tworzące większych skupisk (zob. mapa 2). Miały one specyfikę nazewnictwa. Nowo powstałe na terenie powiatu osady były określane nazwą pierwotnego gniazda, skąd pochodzili osadnicy. W dużej mierze był to import nazw w formie podstawowej, chociaż znajdowaliśmy także różne modyfikacje. Dotyczyło to głównie osadników przybywających z zachodu. Przybysze ze wschodu, osadzani na surowym korzeniu, nadawali osadzie nazwę od pierwotnego zasadźcy. I tak wieś Czokołdy została nazwana od bojara imieniem Czokołda, Leńce od osadnika Leńca Samoty, Moniuszki od protoplasty, który zwał się Moniuszko. Było to typowe dla osad miejscowych typu rodowego. Osiedlając się w miejscach posiadających już nazwę, dodawano drugi człon rodowy. W taki sposób powstało Dzieciołowo-Taruse, Wola Piotrowska, Kulikówka-Szacily i szereg innych. Z upływem lat nazewnictwo tego typu zostało zaakceptowane, bądź przeszło transformację poprzez zachowanie pierwszego członu i zmia-

nę nazwiska właścicieli danej osady, bądź zachowania go przy wyeksponowaniu drugiego członu nazwy. Nazewnictwo gniazd zależało w znacznej mierze od zasadźcy, dlatego dominująca ich liczba zachowała cechy nazewnictwa rodowego. Szczególnie widoczne to było przy tworzeniu przysiółków na terenie parafii Kobylin. Drugi człon nazwy był zasadniczo osobowy, wyróżnik przysiółka natomiast w znacznej mierze zależał od jego protoplasty, tak jak i wcześniejsza nazwa osady macierzystej. Dlatego „dodatki” w formie Tomkowiecia, Janowiecia, Patry czy Pawły były na porządku dziennym. Niekiedy na nazwie ważyła funkcja pełniona przez twórcę danego przysiółka, jak to było w przypadku osady Kobyliń-Podsędkowiecia. Znacznie rzadziej nazwa wywodziła się od usytuowania wsi, bądź pełnionej funkcji, jak to miało miejsce w osadzie Wnory Wypychy czy Kobyliń Kościelne.

Tworzenie przysiółków było typowe dla Mazowsza i terenów Podlasia, leżących na lewym brzegu Narwi. Pod tym względem parafia Kobylin, przyłączona do powiatu tykocińskiego w połowie XVII w., znacznie różniła się od pozostałych parafii regionu, wykazując cechy typowe dla terenów położonych między Narwią a Bugiem. Tworzenie się wianuszków satelitów wioski, niekiedy dochodzących do ośmiu, zależało od czynników obiektywnych. Takie rozczłonkowanie miało miejsce w łonie osad o największych nadaniach, sięgających 40, 50 i więcej włók. Przy tak rozległym terenie spadkobiercy, sytuując się najbliżej swojej działki tworzyli mniejsze organizmy osadnicze. W nazewnictwie wykazywały one więc z osadą macierzystą, co było typowe w społeczeństwie o tradycjach rodowych. Osady o mniej rozległym areale gruntów uprawnych zachowywały swoją jednostkową strukturę osadniczą. Przy ewentualnych podziałach osad na północ od Narwi ważne było położenie drugiej części wsi lub czas powstania działu.

Osady gniazdowe obejmowały zarówno wsie o rozległym areale, niekiedy przekraczającym 20 włók, jak i bardzo małym, na którym mogły utrzymać się tylko dwie rodziny. W skali całego powiatu dominująca była liczba osad gniazdowych (64%), mieszczących się w przedziale od 3 do 12 włók. Tutaj podział na poszczególne klasy był niemal równy (zob. tabela 12). Wielkości tych grup stanowiły wielokrotność pozostałych. Potwierdza to teorię, że najwięcej wsi gniazdowych powstało w wyniku nadań oscylujących wokół 10 włók. Nadania możnowładcze, za dobrze przeprowadzoną akcją osadniczą, były nieco mniejsze. Osad bardzo małych – do 3 włók – było znacznie mniej. Głównie były to przysiółki z parafii kobylińskiej. Małe osady samotnicze o charakterze gniazdowym pojawiały się niezmiernie rzadko. Wsi powyżej 12 włók było dość dużo, jednak większość ich nie przekraczała 20 włók. Wsie gniazdowe gospodarujące na areale powyżej 21 włók, który możemy zaliczyć do dużego, znajdowały się na terenie parafii zachodnich. Po dwie takie wsie znalazły się w parafii Goniądz (Białosuknie i Kramkówka – klasa 21-24 włóki) oraz Trzcianna (Bajki i Wiszowate – klasa 24-27 włók). Pozostałe

TABELA 12

Areal wsi gniazdowych powiatu tykocińskiego wg rejestru z 1580 r.

Parafia	Liczba wsi o podanym we włókach areale											nie ustalona	razem
	0-3	3-6	6-9	9-12	12-15	15-18	18-21	21-24	24-27	27-30	powyżej 30		
Bargłów	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dobrzyniewo	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2
Dolistowo	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Goniądz	1	4	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	8
Jasionówka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kalinówka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Knyszyn	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Kobylin	7	9	7	5	-	2	1	1	1	-	-	7	40
Rajgród	1	4	1	5	-	4	-	1	-	-	-	1	17
Trzcianna	-	-	1	5	4	-	-	-	2	-	-	2	14
Tykocin	3	2	2	-	-	-	1	1	-	-	-	-	9
Razem	13	19	12	17	5	6	3	5	3	-	-	11	94

parafie: Kobylin, Rajgród i Tykocin, notowały po jednej osadzie o rozległym areale gruntów uprawnych. Osady te należały do najstarszych na terenie powiatu tykocińskiego⁹⁴.

W zasadzie wielkość areatu powinna regulować stopień zaludnienia. Ta ekonomiczna prawidłowość znalazła swoje odzwierciedlenie na przykładzie interesujących nas osad. Dominująca liczba wsi została zaliczona do małych, czyli nie przekraczających 100 osób (wliczając w to mieszkańców sezonowych, jakimi była czeladź najemna). Niemal połowa z nich to osady bardzo małe. Największa liczba osad grupowała się w przedziale od 26 do 50 i od 51 do 75 mieszkańców. Osady duże, czyli przekraczające 200 osób, były tylko dwie. Obie znajdowały się na terenie parafii Trzcianna. Wsie Bajki i Szorce należały do kategorii wsi częściowych, gdzie liczba poddanych i czeladzi przewyższała mieszkańców, zakwalifikowanych do grupy „nobiles obojga płci”. Areal należący do tych osad był na tyle duży, żeby każdej rodzinie, bez względu na stan, przypadła odpowiednia ilość ziemi. Gorzej mogło być we wsiach, gdzie dominowała szlachta zagrodowa. Osady te notowały najwyższą liczbę rodzin szlacheckich. Biorąc pod uwagę wsie, które miały powyżej 15 właścicieli na terenie parafii Dolistowo, Goniądz, Kobylin, Trzcianna i Tykocin, możemy powiedzieć, że żadna z nich nie miała średniej własności mniejszej niż pół włóki, przypadającej na jedną rodzinę szlachecką⁹⁵. Średni natomiast nadział chłopski w XVII w. wynosił ćwierć włóki. Różnica była zasadnicza, choć nie przekraczała minimum egzystencjalnego. Trudno więc pogląd o przeludnieniu wsi drobnoszlacheckich uznać za trafny. Generalnie biorąc, osady szlacheckie w XVI i XVII w. swoją wielkością nie przekraczały dopuszczalnych norm ekonomicznych.

⁹⁴ Nie liczymy tu wsi o najstarszym rodowodzie, a znajdujących się w parafii Kobylin. Jednak rozpadły się one na szereg przysiółków, które liczyliśmy jako oddzielne jednostki osadnicze.

⁹⁵ Do takiego sądu doszliśmy, porównując liczbę rodzin szlacheckich mieszkających w danej wsi z arealem (wg źródeł XVI-wiecznych) należącym do niej. Jedynym wyjątkiem jest wieś Rutkowskie (par. Goniądz), gdzie na 22 rodziny szlachty, które posiadały 24 osoby poddanych, wykazy XVI-wieczne pokazywały areal 5,5 włóki. Jest to wybitny przykład zaniżenia arealu opodatkowanego. Dlatego w konfrontacji areal – mieszkańcy nie możemy tej wsi brać pod uwagę.

STRUKTURA WŁASNOŚCI SZLACHECKIEJ

1. Wielka własność

W pierwszej połowie XVI w. terytorium powiatu tykocińskiego było w posiadaniu dwóch możnowładczych rodów: Gasztołdów i Radziwiłłów. Mikołaj II Radziwiłł podzielił posiadaną tu ziemię na cztery kompleksy, zwane włościami, w ramach których funkcjonowało 10 wójtostw. Dobra goniądzkie liczyły 387,5 włóki, rajgrodzkie – 313,5, knyszyńskie – 277, a waniewskie – 186 włók¹. Ponadto na terenie jego „państwa” znajdowały się 2 bogato uposażone w ziemię miasta (Goniądz i Rajgród) oraz jeden zamek (koło Goniądza), pełniący funkcję centrum dóbr podlaskich. Goniądzko-rajgrodzkie państwo miało specjalny zarząd, składający się z marszałka, krajczego, skarbnika oraz administratorów poszczególnych wójtostw. Okoliczna szlachta funkcjonowała jako kadra urzędnicza oraz siła zbrojna feudała. Drugi z możnowładców, Olbracht Gasztołd, władał miastem Tykocin, uposażonym w ziemię, oraz 18 wsiami, do których należało nie mniej niż 490 włók². Ziemie te sukcesywnie przechodziły we władanie króla. Przeprowadzona bardzo starannie lustracja dóbr radziwiłłowskich, wykazała duże nadużycia. Spadkobiercy Mikołaja chcąc ratować swój prestiż, zapisali włość knyszyńską, część goniądzkiej i waniewskiej na rzecz królewicza Zygmunta. Wyrokiem monarchy z 1536 r. te właśnie tereny

¹ *Archeograficzeskij sbornik*. T. 1 s. 31-32; Malczewska. *Latyfundium* s. 94-101. Włość goniądzka składała się z wójtostwa kalinowskiego i moniuszkowskiego. W ramach włości goniądzkiej funkcjonowały wójtostwa: Woźna, Zabiele, Dolistowo, Horodnicze oraz dwór Szpakowo, knyszyńskiej zaś – wójtostwo o tej samej nazwie, i długoleckie. Kompleks waniewski to trzy wójtostwa. Z tego dobrzyniewskie (98 włók) i boguszewskie (98 włók) znajdowały się na terenie późniejszego powiatu tykocińskiego.

² Informacje te podajemy według danych trzydzieści lat późniejszych: z inwentarza starostwa tykocińskiego z 1570 r. (*Lustracje 1570-1576* s. 89nn.). W końcowych latach panowania Gasztołda teren włości tykocińskiej był już dostatecznie zasiedlony. Możemy dane te oprzeć na późniejszych przekazach źródłowych.

przeszły we władanie królewskie jako apanaże Jagiellonów. Powiększyły się one kilka lat później po bezpotomnej śmierci Stanisława Gasztołda syna Olbrachta, która nastąpiła w 1542 r.³ Następne scedowanie dóbr możnowładczych na tym terenie miało miejsce w 1571 r., kiedy wnuczka założyciela „państwa rajgrodzko-goniądzkiego” przekazała je w administrację królewską⁴.

W wyniku tych zabiegów wyrosła nowa fortuna – Jagiellonów. W końcowym okresie życia Zygmunta Augusta wynosiła ona na terenie powiatu tykocińskiego 2416 włók, nie licząc lasów, łąk i nieużytków. Do tego dochodziła infrastruktura obiektów przetwórstwa spożywczego – majątek był więc duży. Został podzielony na 5 starostw i 2 leśnictw, na czele których stali administratorzy, pełniący funkcję starostów niegrodowych. Centrum tych włości był Knyszyn, gdzie znajdował się obszerny dwór myśliwski króla, w którym – jak wiemy – ostatni Jagiellon chętnie przebywał⁵. Po jego śmierci majątek, powiększony przez inne starostwa sąsiednich ziem Podlasia, odziedziczyła siostra Zygmunta, Anna Jagiellonka. Nie były długo jej własnością, gdyż po ślubie ze Stefanem Batorym zmuszono Annę do zrzeczenia się ich na rzecz dóbr stołowych króla.

W drugiej połowie XVII w. wyrasta ponownie duża fortuna szlachecka. Uchwałą Sejmu Rzeczypospolitej nadano – jak wiadomo – Stefanowi Czarnieckiemu za zasługi wojenne starostwo tykocińskie. Dziedziczką była córka hetmana, a w jej imieniu całością administrował jej mąż, Stefan Mikołaj Branicz⁶. W czasie nadania majątek ten był okazały, lecz znacznie zniszczony. Na terenie powiatu tykocińskiego składał się on z miasta i 3 folwarków, do których należały 24 wsie⁷. W poszczególnych osadach mieszkało wtedy po kilku lub kilkunastu poddanych, wsie ludniejsze należały do wyjątków. Dopiero planowa gospodarka nowego właściciela, który przeniósł swą siedzibę z Małopolski do pobliskiego Białegostoku, przyniosła pozytywne efekty⁸.

³ Kuźmińska. *Olbracht* s. 43. Olbracht Marcinowicz Gasztołd, ojciec Stanisława, zmarł w 1539 r.

⁴ Zob. *Inwentarz s.g. 1571*.

⁵ Król był w Knyszynie 19 razy (Maroszek. *Knyszyński* s. 3-4).

⁶ Laszuk. *Duża* s. 42.

⁷ Laszuk. *Duża* s. 42. Dobra białostockie wraz ze starostwem tykocińskim dawały w sumie 30 wsi. Według najdokładniejszej lustracji z I połowy XVII w. starostwo tykocińskie wraz z 3 wsiami wójtostwa Mazury (powiat brański) i włókami miejskimi liczyło 469 włók (*Lustracje 1616* s. 99-115). W tym czasie starosta tykociński K. Wiesiołowski znacznie je powiększył, m.in. o włość białostocką (pow. suraski), liczącą ponad 100 włók (T. Wasilewski. *Kształtowanie się białostockiego ośrodka miejskiego w XVII i XVIII w.* W: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*. T. 4. Białystok 1985 s. 30-34).

⁸ Prowadził on szeroko zakrojoną akcję osadniczą. Jednocześnie powiększył swój majątek drogą przejmowania dóbr zastawionych, tak jak to było w 1698 r. z kluczem zabłudowskim, leżącym na pograniczu Podlasia i woj. trockiego (Wasilewski. *Kształtowanie* s. 33).

2. Średnia własność

Struktura własności na terenie powiatu zasadniczo zmieniła się pod koniec XVI w. Odtąd dominowała tu własność królewska, administrowana przez starostów, a dobra szlacheckie nie wyglądały tak okazale jak poprzednio. Największą fortunę tworzyło kilka wsi, znajdujących się w jednych rękach. Na majątek Jerzego Kurzenieckiego, przylegający do wschodniej ściany powiatu (par. Jasionówka), składał się klucz 5 wsi z kmieciami osadzonymi na 133 włókach⁹. Mniejszych, jedno- lub dwuwioskowych, majątków było kilka. Andrzej Strubicz w Grabowie, Kamionce (par. Bargłów) i Brzezinach (par. Tykocin) posiadał łącznie 25,75 włók osiadłych¹⁰. Podobnej wielkości były dobra Hanny Lewickiej w Dolistowie i Mikicinie¹¹. Wieś Dolistowo dzielił z panią Lewicką Marcin Grajewski. Jego części w tej wsi oraz w Smogorówce, Stajnej i Woznej Wsi wynosiły łącznie 16 włók osiadłych¹². Warto tu jeszcze wymienić majątek starosty grodzkiego J. Karpia w Brzozowej wielkości 13,25 włók¹³ oraz podobnej wielkości włość Wołłowicza, wojskiego smoleńskiego, w Kamionce¹⁴. Do tej listy należałoby dodać J. Janczewskiego, który w II połowie XVII w. posiadał tu 2 wsie, Pisanek mającego części w 3 wsiach, i Niewiarowskiego z udziałami kilkuwłokowymi w 7 wsiach¹⁵. Na tym terenie osiedlił się także Pers – Banbenabek, rotmistrz Czarnieckiego, który dostał udziały w hetmańskich dobrach: Łazach, Słomiance, Szafrankach i Cieszymach¹⁶.

⁹ Łanowe 1580 s. 627. 24 włók były puste. Rejestr z 1577 r. mówi, że posiadał on 149,5 włók osiadłych (*Łanowe 1577* s. 276). Nie wspomina jednak o ziemi przygotowanej do zasiedlenia.

¹⁰ W Grabowie chłopci siedzieli na 9,75 włók, w Kamionce na 11,5, a w Brzezinach na 4,5 (*Łanowe 1580* s. 618). Wykaz z 1581 r. znacznie zaniża te dane. W Grabowie było 4,5 włók osiadłych, a w Kamionce 7,25. Spis ten podaje, że Strubicz był jednocześnie sukcesorem fortuny jasionowskiej (*Rekognicjarz 1581* s. 101,122). Nie wiemy, jak tam został on zapisany, skoro w spisie z 1591 r. dziedzicem fortuny jasionowskiej jest nadal starościc piński (*Polska XVI w.* Cz. 1 s. 154).

¹¹ W Dolistowie miała ona 14 włók osiadłych (*Łanowe 1577* s. 284). W Mikicinie, wraz z M. Pęskim, władała chłopami na 14,5 włókach (*Łanowe 1580* s. 621).

¹² Łanowe 1580 s. 618. Rejestr z 1577 r. wymienia, że w tych wsiach posiadał on majątek, lecz nie określa jego wielkości (*Łanowe 1577* s. 284).

¹³ *Rekognicjarz 1581* s. 121. Wykaz z 1577 r. pomniejsza ten majątek o 1,75 włók (*Łanowe 1577* s. 283).

¹⁴ Według rekognicjarza Wołłowicz w Kamionce miał 13 włók osiadłych (*Rekognicjarz 1581* s. 120). Spis z 1580 r. podaje, że majątek jego w tym miejscu wynosił 7,5 włók i był rozłożony na części znajdujące się w Kamionce, Grabówce i Sikorach (*Łanowe 1580* s. 622).

¹⁵ Laszuk. *Duża* s. 48.

¹⁶ Tamże s. 49.

3. Własność drobnoszlachecka

a) Działy wspólne (niedział, czestnictwo, kolokacja)

Pozostałe fortunki nie wyglądały imponująco. Powszechnie było władanie jedną wsią przez szereg właścicieli – w efekcie gospodarstwa te nie przekraczały kilku włók. Dominowała ziemia bezkmieca. Po odliczeniu majątków średniej wielkości stosunek ziemi będącej uposażeniem kmieci do szlacheckiej, czyli uprawianej własnoręcznie przez właścicieli, na terenie powiatu tykocińskiego wynosił 1:10.

Typ własności bezkmiecej był charakterystyczny dla okolic o największym zagęszczeniu drobnej szlachty¹⁷. Sytuacja z terenu powiatu tykocińskiego nie odbiegała od ukształtowanego wcześniej schematu¹⁸. W tabeli 13 możemy zauważyć kilka parafii o dominującym areale włók szlacheckich.

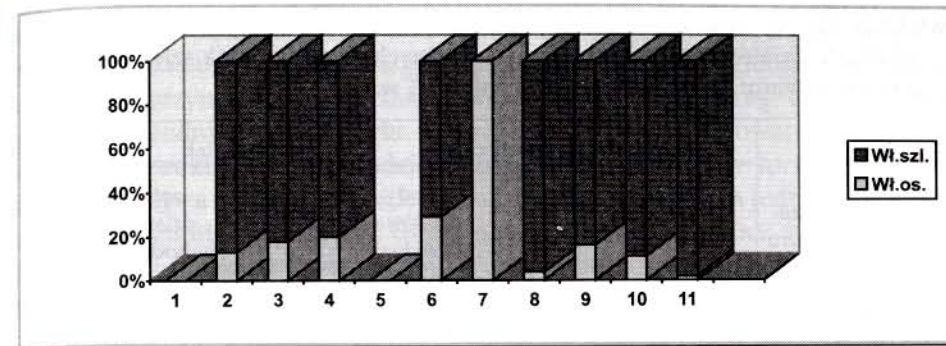
TABELA 13

Wzajemny stosunek areалу włók osiadłych i włók szlacheckich w dobrach drobnoszlacheckich powiatu tykocińskiego na podstawie rejestru łanowego z 1580 r.

Lp.	Parafia	Liczba włók			Odsetek	
		razem	wł. os.	wł. szl.	wł. os.	wł. szl.
1	Bargłów	–	–	–	–	–
2	Dobrzyniewo	23,0	3,0	20,0	13	87
3	Dolistowo	25,7	4,5	21,2	18	82
4	Goniądz	85,1	17,3	67,8	20	80
5	Jasionówka	–	–	–	–	–
6	Kalinówka	19,7	5,7	14,0	29	71
7	Knyszyn	4,5	4,5	–	100	–
8	Kobylin	320,0	11,5	308,5	4	96
9	Rajgród	184,7	30,2	154,5	16	84
10	Trzecianna	223,2	24,4	198,8	11	89
11	Tykocin	80,0	1,5	78,5	2	98
Razem		965,9	102,6	863,3	9	91

¹⁷ Okolica ta rozciągała się od wschodniej ściany Mazowsza po ziemię dobrzyńską na północy i łukowską na południu.

¹⁸ Z zestawienia A. Jabłonowskiego dla terenu Podlasia wynika, że sytuacja na terenie powiatu tykocińskiego była nieco lepsza od średniej, wyliczonej dla całego województwa. O ile w skali globalnej udział ziemi uprawianej własnoręcznie przez szlachtę wynosił 70%, o tyle na terenie powiatu tykocińskiego kształtował się w granicach 61%. Wyniki podobne do średniej wojewódzkiej znaleźliśmy na terenie powiatu brańskiego (67%) i drohickiego (72%), odbiegające zaś od przeciętnej – w powiecie suraskim (80%) i mielnickim (37%) (*Polska XVI w. Cz. 2 s. 145*).

Parafie rajgrodzka, trzcieńska, a także kobylińska tworzyły zachodnią ścianę powiatu, granicząc z wybitnie drobnoszlacheckimi powiatami Mazowsza: wiskim i łomżyńskim, toteż stwierdzenie o przetransportowaniu mazowieckiego typu własności drobnoszlacheckiej na zachodnie tereny sąsiedniego Podlasia jest ze wszech miar uzasadnione. Pozostałe parafie, leżące przy zachodniej ścianie powiatu (par. Goniądz i Tykocin), również notowały znaczący procent areалу bezkmiecego.

Ziemia ta miała swoją specyfikę: w każdym rejestrze znajdowaliśmy ogromną liczbę informacji o wspólnym gospodarowaniu. Powszechnie stosowane na kartach spisów sformułowanie: „z cześnikami”, było nie tylko globalną formą zapisu areálu opodatkowanego, ale odzwierciedlało stosunki własnościowe. Areál będący wspólną własnością, faktycznie przekraczał 4/5 powierzchni ziemi uprawianej własnoręcznie przez szlachtę (zob. tabela 14). Momentami udział ten dochodził nawet do 95%¹⁹. Najbardziej szczegółowy przekaz pobierania podatku – rejestr z 1580 r. – podaje, że wynosił on 83%. Powyższe dane potwierdza rekognicjarz z 1581 r. Tu zestaw kwitów pokazuje, że nie może być mowy o uproszczeniach skryby, które podejrzewał S. Rosłonec²⁰; szczegółowe wyliczenia w niektórych rejestrach podawały czasem dziesięciu współdziałalców.

Formę wspólnego władania ziemią Aleksander Jabłonowski określa mianem „uczestnictwa” lub „czestnictwa”. Wiązałoby się to z niepodzielnym władaniem ziemią przez całe grupy osób, niekoniecznie związanych węzłami rodzinnymi²¹. Okazuje się, że zjawisko to było popularne nie tylko na Podlasiu, istniało także na Mazowszu i poleskiej Owrucczyźnie²².

¹⁹ Dane z 1577 r. możemy poddać pewnej krytyce z powodu nieco zawyżonych wyników w tej kwestii. Pomimo to nie możemy ich odrzucić jako niedorzeczne. Mogły one przedstawiać faktyczny stan w trzeciej ćwierci XVI w.

²⁰ S. Rosłonec. *Samorzutne scalanie gruntów mazowieckiej i podlaskiej szlachty zagrodowej*. Warszawa 1928 s. 92.

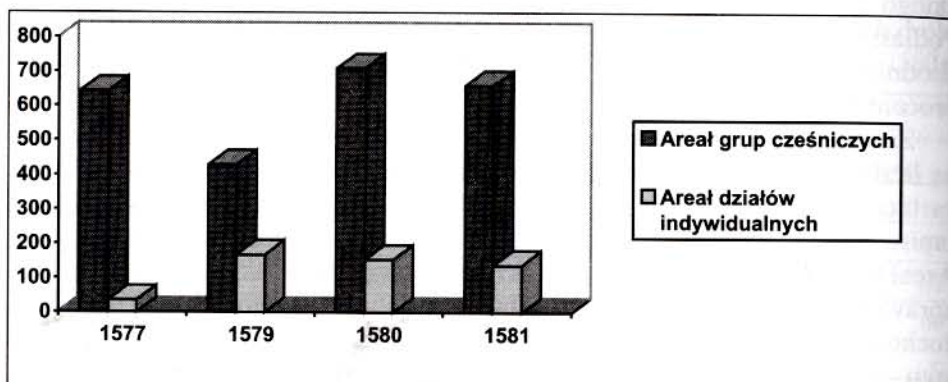
²¹ *Polska XVI w. Cz. 3 s. 61*.

²² Tamże. Na Owrucczyźnie nazywały się one siabrostwami.

TABELA 14

Wielkość działów cześniczych i indywidualnych w areale włók szlacheckich na terenie powiatu tykocińskiego w II poł. XVI w.

Data sporządzenia rejestru	Liczba włók szlacheckich			Odsetek	
	razem	areal grup cześniczych	areal działów indywidualnych	areal grup cześniczych	areal działów indywidualnych
1577	676,9	642,2	34,7	95	5
1579	595,6	428,4	167,2	72	28
1580	863,3	710,0	153,3	82	18
1581	797,5	659,9	137,6	83	17

Było to charakterystyczne dla okolic drobnoszlacheckich. Wspólną własność tworzyły grupy będące przedłużeniem dawnych wspólnot. Takie ślady dawnej organizacji rodowej znajdował O. Balcer w niedziałach z XV i XVI w.²³ „Instytucja” ta charakteryzowała się wspólną własnością i odpowiedzialnością majątkową niedzielnych oraz brakiem swobody dysponowania majątkiem przez jednostkę²⁴. Krąg niedzielnych obejmował najbliższych krewnych, sięgając drugiego stopnia w linii prostej i bocznej²⁵. Osoby obce były w tym „związku” niepożądane. Nie można było do klasycznego niedziału wejść np. drogą wżenienia się. Do takiej grupy natomiast były włączane ko-

²³ K. Tymieniecki. *Plemiona i gniazda*. W: *Pisma wybrane*. Warszawa 1956 s. 332.

²⁴ B. Waldo. *Niedział rodzinny w polskim prawie ziemskim do końca XV w.* Wrocław 1967 s. 7.

²⁵ Waldo. *Niedział* s. 35; S. Russocki. *Formy władania ziemią w dawnym prawie ziemskim Mazowsza*. Warszawa 1961 s. 89.

biety w stanie wolnym. Osoby z zewnątrz, np. na Mazowszu, mogły uczestniczyć w niedziale drogą wspólnego kupna ziemi²⁶. Oprócz elementów ekonomicznych, przynależność do takiej wspólnoty niosła szereg uwarunkowań prawnych. Jednym z nich była odpowiedzialność majątkowa: wszyscy byli jednakowo traktowani w układzie wierzyciel-dłużnik czy w sprawach kryminalnych²⁷. Żywa była zasada: jeden za wszystkich, wszyscy za jednego. Starostą takiego kręgu nie musiała być osoba najstarsza wiekiem, lecz z odpowiednią pozycją – jej funkcją było reprezentowanie wspólnoty na zewnątrz. Zarządzanie majątkiem było wspólne. W rozpadzie niedziału zachowana była linia pokrewieństwa: majątek dzielono według szczepów, a potem według głów. Każdy na własne żądanie mógł odejść z niedziału, otrzymując należną mu część majątku. Powrót był niemożliwy²⁸.

Na terenie powiatu tykocińskiego funkcjonowały niedziały rodzinne i rodowe. Wspólnoty mniejsze obejmowały np. rodzica z dziećmi lub braci²⁹. Pojawiały się informacje, że mamy także do czynienia ze wspólnotą stryjów z synowcami³⁰. Najczęściej jednak poborca, opisując daną grupę, określał jej wielkość, wymieniając z imienia współdziałowców z dodaniem, że istnieli jeszcze nie wymienieni. I tak w Dobkach (par. Tykocin) na jednej włóce siedzieli: Stanisław syn Piotra, Wawrzyniec syn Marcina i Paweł syn Stefana z cześnikami swymi³¹. W takim wypadku można było snuć przypuszczenia na temat możliwości pokrewieństwa oraz czy mamy tu do czynienia z klasycznym niedziałem.

Zdarzały się odstępstwa od przyjętego klasycznego schematu. Z ciekawszych informacji na ten temat możemy wymienić uczestniczenie w niedziale kobiet, z zaznaczeniem ich stanu cywilnego. W Pomianach (par. Rajgród) wspólny dział był we władaniu Stanisława Kownackiego, Barbary, żony zmarłego Augustyna, i Jana Toczydłowskiego³². W Białosukniach (par. Goniądz)

²⁶ Waldo. *Niedział* s. 41.

²⁷ Waldo. *Niedział* s. 100-114; Russocki. *Formy* s. 92.

²⁸ Waldo. *Niedział* s. 144, 156; Russocki. *Formy* s. 94.

²⁹ Niekiedy mamy pełną informację, że jest to brat rodzony. Np. w Wiszowatych (par. Trzcianna) Szczęśny Wiszowaty z Abramem i braćmi rodzonymi miał 5 włók szlacheckich (*Łanowe* 1577 s. 281). Innym razem podawano, że do niedziału wchodził jeden lub więcej braci stryjecznych. Z dóbr w Pieńczykowie (par. Rajgród) A. Peńczykowski i bracia z Ciszewa płacili za 30 włók szlacheckich (*Łanowe* 1577 s. 287-288).

³⁰ W Wiszowatych Grzegorz syn Pawła ze stryjami dziedziczył 5,5 włók szlacheckiej (*Łanowe* 1580 s. 626).

³¹ *Podymne* 1629 s. 21. Stopnie pokrewieństwa ojca z synem bardzo często określano słowem „olim”, co znaczyło, że ojciec już nie żył. Dawało to dalsze informacje na temat układów w danej wspólnotcie.

³² *Łanowe* 1577 s. 287.

1,25 włóki szlacheckiej posiadał Piotr Rutkowski z matką i bratem Krzysztofem³³. Działkę 3,12 włóki szlacheckiej, znajdującą się w Bagienkach (par. Tykocin), opłacił Andrzej Bagiński wraz z Mikołajem Bagińskim, Józefem i wdową³⁴. Z przytoczonych przykładów wynika, że mamy do czynienia z różną skalą odstępstw: w Białosukniach był układ rodzinny, chociaż kobieta – żona lub wdowa – nie mogła być pełnoprawnym członkiem niedziału³⁵, w Bagienkach natomiast więzi rodzinne mogły być luźniejsze. W Białosukniach, jeżeli były jakieś związki krwi, to na pewno nie po mieczu – Barbara mogła być siostrą jednego z dwóch wymienionych mężczyzn. Ekspozowanie tych kobiet na listach podatkowych nie było tylko formalnością, zapewne posiadały one liczącą się pozycję w grupie. Występowanie owdowiawych kobiet nie było ewenementem, przypadki przejmowania obowiązków współudziałowca po zmarłym mężu występowały na kartach wszystkich spisów podatkowych.

Nie jesteśmy w stanie wymienić wspólnie gospodarujących grup bez możliwości doszukania się więzów pokrewieństwa w linii prostej lub osób obcych, współdziedziczących z gronem krewniaków. Były one w każdej parafii i bez mała w każdej wsi. Enigmatyczny zapis w postaci „z cześnikami” był wszechobecny³⁶. Niekiedy oznaczał on osoby spokrewnione, innym razem całkiem obce. Przy zapisie, że cały areal wioskowy dziedziczyła jedna grupa cześników (a takich przypadków nie brakowało), możliwości mogły być różne³⁷. Wątpliwości były znacznie mniejsze przy szeregu współników o różnie brzmiących nazwiskach i z dopisem, że dział ten był w posiadaniu jeszcze innych cześników. W Kramkowie (par. Goniądz) np. dziedziczyli wspólnie S. Kramkowski i P. Milewski³⁸. W Hermanach i Niecieczach (par. Tykocin) zapisano łącznie M. Chrzastowskiego i G. Ciechańskiego. Maciej Chrzastowski w Niecieczach był jednocześnie współudziałowcem innej działki wraz z M. Niecieckim i pozostałymi cześnikami³⁹. W takich przypadkach trudno mówić o pokrewieństwie czy wspólnym kupnie ziemi. Nie przeczymy, że przypadki dziedziczenia czy wspólnego kupna mogły występować, ale wydaje się, że były sporadyczne.

³³ Łanowe 1579 s. 336.

³⁴ Łanowe 1580 s. 631.

³⁵ Waldo. Niedział s. 36.

³⁶ A. Jabłonowski nazywa ich uczestnikami (*Polska XVI w.* Cz. 3 s. 61). Źródło określa ich jako cześnicy. W tekście będziemy nazywać ich wymiennie.

³⁷ Jeżeli taki zapis pojawia się w kilku rejestrach, to musi wykluczać sumaryczny zapis poborcy. Te informacje pojawiły się przy Przestrzelach i Danowie (par. Rajgród), Jaworówce (par. Dobrzyniewo), Magnuszach (par. Trzcianna), Kropiwnicy Raciborach (par. Kobylino) i w innych osadach.

³⁸ Łanowe 1577 s. 280.

³⁹ Tamże s. 270.

W końcu XVI w. nazwisko szlacheckie stabilizowało się, zaczynając być dziedzicznym⁴⁰. Obawy całkowicie ustępują w przypadku listy z szeregiem nazwisk: w Pomianach, Łabętniku i Solnikach (par. Rajgród) działkę o powierzchni 10,5 włóki posiadali: Andrzej Zabielski, Wojciech Szorc, Jan Białucki, Mikołaj i Jakub Ossowsky oraz inni cześnicy⁴¹.

Innym przykładem odstępstwa od ustalonego modelu niedziału jest reprezentowanie wspólnoty na zewnątrz. Zasada ta nie musiała występować przy uiszczaniu podatku. Rejestry przeważnie notowały różnych płatników, wnoszących opłatę za tę samą działkę⁴². Mogli być nimi starostowie grup, nie brakowało też urzędników ziemskich i sądowych. Jak wynika z kwitów rekognicji, wiele osób potrafiło pisać i posiadało własną pieczęć herbową. Na brak szacunku do tego typu czynności wskazuje częste uiszczanie podatku w czyimś imieniu. Czynił to syn w imieniu ojca, brat w imieniu brata, ale najczęściej osoba obca, którą możemy zakwalifikować jako sąsiada czy znajomego⁴³.

Nie udało się precyzyjnie określić skali tworzenia działów przejściowych na terenie powiatu tykocińskiego według zasad prawa ziemskiego. Tym niemniej zaobserwowaliśmy pewne symptomy stosowania się do litery prawa. Wykaz z 1577 r. podaje, że we wsi Wiszowate (par. Trzcianna) były dwa niedziały: 18,75 włóki szlacheckiej – własność Sebastiana syna Marcina Wiszowatego, Jana syna Jakuba i Grzegorza Michałów, i drugi dział o wielkości 5 włók – Szczęsnego i Abrahama Wiszowatych oraz ich rodzonych braci⁴⁴. Dwa lata później było podobnie, tylko areal tych grup uległ zmianie – mianowicie 14,5 włóki było własnością Konstantego, Walentego, Sebastiana i Pawła z braćmi

⁴⁰ Zapis przy Toczydłowie w 1580 r. podaje, że Jakub Sulewski płacił za 2 włóki szlacheckie od siebie i „brata swego Sienickiego”, nie mógł dotyczyć pokrewieństwa w linii prostej (*Łanowe 1580* s. 617). Wszak Sulewscy i Sienicy przybyli do Toczydłowa z różnych wsi na Mazowszu, zostając przy swoich nazwiskach. Inaczej mogło być w przypadku Danowa. Tu Mikołaj Danowski używał zamiennie nazwiska, niekiedy powracając do pierwotnego – Żmijewski (*Wiśniewski. Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim* s. 217, 225). Na kartach rejestrów nazwiska nie pojawiały się tak licznie. Szczególnie widać to było w osadach gniazdowych. Tam niemal wszyscy nosili to samo nazwisko. Nie był to więc skuteczny środek identyfikacyjny. Pojawiają się elementy bardziej praktyczne: imię ojca czy przydomek. Te metody były praktykowane także w następnym stuleciu.

⁴¹ *Podymne 1629* s. 24.

⁴² Za dziesięciowłokowy dział we wsi Jaworówka (par. dobrzyniewska) w 1577 r. opłatę wnosili Wojciech, w 1579 r. Jan, a w 1580 r. Tomasz.

⁴³ Jan Wilamowski płacił w imieniu ojca i brata z Wilamówki, a z innej działki w imieniu brata Macieja. Kacper Wroczeński uiszczał podatek za Cibora Wroczeńskiego z Wroczeń (par. Dolistowo), zapewne krewniaka. Maciej Kołakowski ze swojego działu w Kołakach (par. Rajgród) oraz w imieniu Rydzewskich z sąsiedniej wsi (*Łanowe 1580* s. 616, 622, 626). Przy osadzie Kobylino Pieniążki jest napisane, że Jerzy Stypulek zapłacił od przyjaciela Marka Kobyleńskiego za ziemię, którą miał w tej osadzie oraz w sąsiednim Garbowie (Tamże s. 594). Podobnie było przy wsi Kuczyno Bogdańce (*Rekognicjarz 1581* s. 120).

⁴⁴ *Łanowe 1577* s. 281.

rodzonymi, przy czym dodatkowo Walenty posiadał indywidualnie 1 włókę osiadłą, o której wspomina wcześniejszy rejestr; drugi zaś dział o wielkości 10,25 włókę pozostawał we władaniu Marcina syna Laurentego, Marka i ich braci rodzonych, stryja i innych cześników⁴⁵. Rok 1580 przynosi duże zmiany: odnotowaliśmy wtedy cztery działy wspólne: 4,5 włókę szlacheckiej (plus 4 morgi) Wawrzyńca Wiszowatego i cześników; 5,5 włókę i 10 morg Szczęsnego Wiszowatego i cześników; 5,5 włókę Grzegorza syna Pawła i stryjów, a także trzy działy pojedyncze: 1 włókę osiadłą Walentego; 1,5 włókę szlacheckiej Macieja i tyle samo Sebastiana syna Marcina Wiszowatego⁴⁶. Rekognicjarz potwierdza dane z 1580 r. z jednym sprostowaniem, że Sebastian syn Marcina dziedziczył 1,5 włókę z cześnikami, a nie indywidualnie⁴⁷. Komasując działy z 1580 r. i porównując je z sytuacją w 1577 czy 1579 r., otrzymamy podobne wielkości areалу. Relacja z 1579 r. i spisane rok później wykazu najbardziej odpowiadają realiom rozpadu większych działów na mniejsze, przy jednoczesnym funkcjonowaniu działów indywidualnych. Pojawia się tylko jeden problem: rozpad w klasycznym niedziale na działy przejściowe powinien być podziałem na równe części w ramach szczepów i gałęzi, a podobnych sytuacji nie mogliśmy znaleźć. Dzielenie się większych grup na mniejsze było procesem naturalnym. Dlatego jako ciekawostki możemy wymienić odstępstwa od tej zasady, spotykane w niektórych osadach szlacheckich. W Jaworówce (par. Dobrzyniewo) czy Danowie (par. Rajgród) areal cześniczy wynosił niezmienione 10 włók szlacheckich. Nawet w latach 30. XVII w. nie zauważyliśmy tam większego rozczłonkowania ziemi⁴⁸.

Analizując niedziały szlachty tykocińskiej, zaobserwowaliśmy funkcjonowanie układu współuczestniczenia w niedziale z równoczesnym posiadaniem działki indywidualnej. Podawaliśmy przykłady takiej sytuacji, omawiając działy przejściowe wsi Wiszowate. Tego typu wsie nie pojawiały się często, gdyż podobny układ znaleźliśmy tylko w Stypułkach (par. Kobylin). Tam Jerzy Stypułkowski z ojcem, braćmi i innymi cześnikami miał 10 włók szlacheckich. Jednocześnie dokupił 2 włókę w Dziemieniewiźnie, ale tylko w swoim imieniu⁴⁹.

Omówione przykłady funkcjonowania niedziału w drobnoszlacheckich okolicach powiatu tykocińskiego, pozwalają na sformułowanie twierdzenia, że jego klasyczna forma nie zdominowała wprawdzie terenu, ale stanowiła znaczny udział. Zapewne stosunki te zmieniłyby się po rozszyfrowaniu formy

⁴⁵ Łanowe 1579 s. 338.

⁴⁶ Łanowe 1580 s. 625.

⁴⁷ Rekognicjarz 1581 s. 115-116.

⁴⁸ Podymne 1629 s. 21, 24; Podymne 1635 s. 40.

⁴⁹ Łanowe 1580 s. 598.

zapisu „z cześnikami”. Czy zawsze były to osoby obce względem siebie? Jeżeli szlachta nie była blisko spokrewniona z rejestrowanymi płatnikami, to zapewne pozostawała z nimi w innych relacjach w zakresie szeroko pojętego rodu. Tego typu grupy można nazwać zmodyfikowanym kręgiem niedzielnych lub (jak to uczynił Jabłonowski) cześników. Mogły się w nich znajdować osoby „niekoniecznie nawet ściślej związane węzłami rodzinnymi”⁵⁰. W jurysdykcji nie poświęcano wiele uwagi temu zjawisku. Dopiero studia monograficzne prawników zakwalifikowały czestnictwo do kategorii chlebojedzcy i określili jej pozycję jako zbliżoną do niedziału rodowego⁵¹.

W przypadku areálu będącego nadziałem kmiecym, obszary działów wspólnych były znacznie zróżnicowane. Generalnie stanowił on trzecią część areálu w kategorii włók osiadłych. Co prawda, według rejestru z 1577 r. udział ten wynosił aż 71%, ale w następnych spisach – powstałych kilka lat później – oscyluje w granicach 26-37% (zob. tabela 15)⁵². Tutaj, podobnie jak w areale bezkmiącym, mieliśmy do czynienia z niedziałem klasycznym. Formuła „z ojcem” lub „z synem”, „bratem” czy „braćmi” lub „stryjem” przewijała się dość często. Przykładów uczestnictwa było jednak więcej. W Szorcach (par. Trzcianna) 10,25 włókę dziedziczyło kilka osób: Hieronim syn Jana, Andrzej Zambrowski, Wawrzyńcowa i Mikołajowa Szorc oraz Stanisław syn Walentego. We wsi Żendziany (par. Tykocin) 7 włók posiadali: Maciej syn Jana, Piotr syn Stanisława, Wojciech syn Jakuba, Maciej Wydzierowski oraz bracia i cześnicy⁵³.

TABELA 15

Wielkość działów cześniczych i indywidualnych w areale włók osiadłych, będących własnością drobnej szlachty powiatu tykocińskiego w II połowie XVI w.

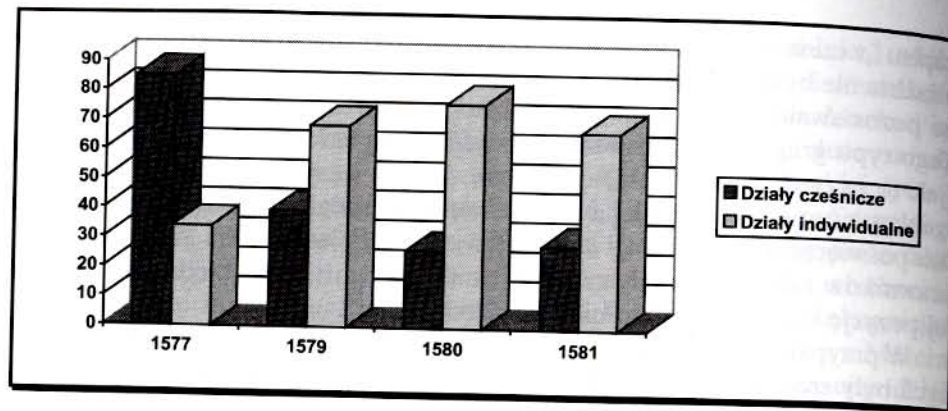
Rok sporządzenia rejestru	Liczba włók osiadłych			Odsetek	
	razem	działy cześnicze	działy indywidualne	działy cześnicze	działy indywidualne
1577	119,0	85,0	34,0	71	29
1579	107,9	39,4	68,5	37	63
1580	102,6	26,3	76,3	26	74
1581	95,4	28,3	67,1	30	70

⁵⁰ Polska XVI w. Cz. 3 s. 61.

⁵¹ K. Dunin. *Dawne mazowieckie prawo*. Warszawa 1980 s. 168; J. Bardach. *Własność niedzielna w statutach litewskich*. W: *Studia historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*. Warszawa 1958 s. 112; Russoc ki. *Formy* s. 90-96.

⁵² Różnice przedstawione w tabeli 15 nie musiały być wynikiem niedoskonałości spisu. Malejący udział procentowy działów cześniczych mógł być wykładnią zachodzącego procesu usamodzielniania się gospodarstw szlachty cząstkowej.

⁵³ Łanowe 1577 s. 271.

Proces znacznego kurczenia się własności wspólnej w obu opisywanych kategoriach, uwidocznił dzięki konfrontacji rejestrów z 1577 i 1580 r., może skłaniać do twierdzenia o nasilaniu się pod koniec XVI w. procesu tworzenia działów indywidualnych. Mogłoby to doprowadzić do zaniku wspólnego władania ziemią w następnym stuleciu. Tymczasem proces ten postępował w sposób niejednorodny. O ile w przeciągu pięćdziesięciu lat (ósma dekada XVI i trzecia XVII w.) w kategorii włości osiadłych obszar własności wspólnej zmniejszył się prawie dwukrotnie (z 30% do 17%), o tyle w areale bezkmiemym powiększył się on, osiągając wielkość ponad 90%. Czyż mielibyśmy do czynienia z procesem wtórnym? Zapewne nie było to wynikiem uogólniających zapisów podatkowych. Struktura własności w rejestrach z 1629 r. i o 6 lat późniejszym nie zmieniła się: obok własności wspólnej zapisy te przedstawiały działki indywidualne, a klasyczne niedziały oraz działki cześnicze były w podobnej proporcji jak w XVI w. Jedną z istotnych różnic było tylko liczniejsze wyliczanie współdziałowców „po nazwisku”⁵⁴.

Po „potopie szwedzkim”, który zniszczył gospodarkę szlachecką, wspólna własność funkcjonowała jednak nadal. Rejestry pogłównego zasadniczo wymieniają niedziały rodzinne, co wiązało się z formą zapisu. Bardzo często mogliśmy więc czytać, że z ojcem mieszkał syn lub córka wraz ze współmałżonkiem, że z synem gospodarzył ojciec lub matka, albo też, że wspólnie mieszkali dwaj żonaci bracia. Takie informacje były na kartach każdego spisu. W niektórych rejestrach zdarzały się informacje o wspólnym zamieszkiwaniu rodzin o odmiennych nazwiskach. Rejestr z 1676 r. wymienia kilka grup zapisanych łącznie we wsi Wiszowate (par. Trzecianna). Ich wielkość

⁵⁴ Dla przykładu podajmy, że w jednym z działów we wsi Nieciecze (par. Tykocin) obok ogólnego stwierdzenia „z cześnikami” pisarz wylicza Pawła i Adama synów Jana, Marcina, Wojciecha, Jana i Adama, z jednej włóki w Dobkach zaś (par. jw.) Stanisława syna Piotra, Wawrzyńca syna Marcina, Pawła syna Stanisława i innych cześników (*Podymne 1629* s. 21).

była różna: od 2 do 12 rodzin⁵⁵. Wieś ta należała do osad gniazdowych. Barbara Waldo twierdzi, że niedziały rozpadły się pod koniec średniowiecza i w XVI w. funkcjonowały tylko w szczątkowej formie⁵⁶. Taka własność na terenie Podlasia, podobnie jak i w formie grup cześniczych, była niezmiernie popularna także w późniejszym okresie. Na ten stan rzeczy wpłynęło masowe występowanie szlachty gniazdowej, dziedziczącej głównie ziemie bezkmiem. Związki rodowe, silne powiązanie z miejscem urodzenia oraz duży przyrost naturalny dyktowały niejako tryb postępowania: rozdrabnianie ziemi było niewłaściwe ze względów ekonomicznych, innym elementem sprzyjającym były skutki zasiedzenia. Tym niemniej proces likwidowania wspólnej własności systematycznie postępował. Z czasem doprowadziło to do karykaturalnego rozdrobnienia własności szlacheckiej, charakterystycznego dla XIX w.⁵⁷

Aleksander Jabłonowski wspomina o istnieniu na tym terenie jeszcze jednej formy wspólnego władania ziemią: kolokacji⁵⁸. Miała ona dotyczyć własności ziemskiej w osadach o wólkach osiadłych, ewentualnie miesza-nych, gdzie jej współwłaściciele mogli „należć do różnych nawet rodów, nie związanych ze sobą żadnymi węzłami uczestnictwa”⁵⁹. Już pod koniec średniowiecza prawo Księstwa Mazowieckiego wspomina o przypadkach funkcjonowania kolokacji⁶⁰. Posiadała ona dwa znaczenia. Jedno dotyczyło arealu wioskowego, podzielonego na części i należące do różnych właścicieli. Drugie mówi o prawie kolejności wierzycieli przy upadłości majątku dłużnika⁶¹. Nigdzie nie wspomina się, że termin ten może dotyczyć działów wspólnych. Dla-

⁵⁵ W pierwszej grupie był Marcin Wiszowaty z żoną, synem i kucharką oraz Wojciech Wiszowaty z żoną i chłopcem. Średniej wielkości były trzy grupy: Szymon, Bartosz, Andrzej Wiszowaci z żonami oraz Szymonowa wdowa i Piotrowa wdowa; Jan, Piotr, Bartosz, Wawrzyniec Wiszowaci z żonami i Nieciecki z żoną; Władysław, Wojciech, Łukasz Jaromiejczyk i Stanisław Wiszowaci z żonami. Najliczniejsza grupa miała następujący skład: Kobyliński, Wroczeński, Wojciech Szczęśniak, Jan Pawleniuk, Pogorzelski, Maciej i Jakub, Tomasz, Wojciech, Grzegorz, Walenty Wiszowaci z żonami (*Pogłównie 1676-II Rata* s. 713).

⁵⁶ Waldo. *Niedziały* s. 168.

⁵⁷ Było to przedmiotem licznych kpin. Takie powiedzenia jak: fortun sześć, ale nie ma co jeść; czyja kosa pierwsza, tego łąka szersza; jak pies usiadzie na jego dziedzictwie, to już ogon musi położyć na drugim (Głogier. *Dawna* s. 2), funkcjonują do dziś jako charakterystyka zamożności drobnego szlachcika. Dlatego szlachta ta, pomna na tradycje wspólnego gospodarowania przez przodków, samorzutnie podjęła (w II połowie XIX w.) akcję scalania gruntów, przeciwdziałając nadmiernej szachownicy gruntów.

⁵⁸ Ten termin podajemy we współczesnej formie zapisu.

⁵⁹ *Polska XVI w.* Cz. 3 s. 64.

⁶⁰ *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV-XVI w.* T. 1 s. 570; T. 2 s. 234. W: *Pomniki prawa wydane przez Warszawskie Archiwum Główne*. T. 5. Warszawa 1918.

⁶¹ *Słownik wyrazów obcych PWN*. Warszawa 1979 s. 366.

tego dziedziczny wspólnie areal wólk osiadłych należałoby zaliczyć do niedziału lub jego rozszerzonej formy, tj. uczestnictwa, jak to uczyniliśmy powyżej, mianem kolokacji zaś objąć szereg działek pojedynczych, istniejących w jednej wsi⁶².

b) Działy pojedyncze

Działy pojedyncze, zakwalifikowane przez nas do majątków drobnej szlachty, nie charakteryzowały się zbyt dużą rozpiętością wielkości. W obu kategoriach własności ziemi działły te kształtowały się identycznie i wynosiły od 1/8 do 6 wólk⁶³. Majątków indywidualnych nie naliczyliśmy wiele. Najwięcej – bo 112 – wymienia spis z 1580 r. Z tego 38 działów przypadało na kategorię wólk osiadłych, a 74 majątki na areal bezkmiący.

Do ustalenia średniej wielkości pojedynczego działu w obu kategoriach ziemi możemy zastosować średnią arytmetyczną lub średnią ważoną. Zastosujemy dwa warianty obliczeń, co pozwoli lepiej scharakteryzować te majątki. Według pierwszej metody – średnia wielkość majątku indywidualnie zarządzanego przez szlachcica, nie posiadającego poddanych w trzeciej kwartcie XVI w., wynosiła 2,4 wólki. Zestawienia dokonane na podstawie rejestru z 1580 r. przedstawiają ciekawy wynik: okazuje się, że średnia ta jest niewiele mniejsza i osiąga wielkość 2,0 wólki. Wyliczenia w drugiej kategorii własności pokazały, że wielkości były podobne: w 1577 r. średnia wielkość majątku wynosiła 1,7 wólki osiadłej, w 1580 r. zaś powiększyła się do 1,9 wólki. Najbardziej rozpowszechniony był nadział chłopski, wynoszący 0,5 wólki. Wobec tego możemy powiedzieć, że na jeden folwarczek szlachty częściowej przypadały średnio 4 rodziny chłopskie.

Uzyskane wyniki z terenu powiatu tykocińskiego prezentowały się podobnie lub korzystniej w porównaniu z sąsiednimi terenami. Przeciętna wielkość drobnoszlacheckiego gospodarstwa w województwie płockim (powiaty: płocki, sierpecki i bielski) wynosiła 1,3 łana⁶⁴. Na terenie ziemi liwskiej średnie gospodarstwo tego typu nie przekraczało 0,5 łana⁶⁵. W ziemi

⁶² Podobnie rozumował J. Korzeniowski, pisząc o takiej formie własności w jednej ze swych powieści (*Kolokacja*. Warszawa 1882).

⁶³ Dane te przedstawiamy na podstawie wykazu z 1580 r., gdyż jest najbardziej reprezentatywny dla powiatu tykocińskiego. Największy dział z grupy majątków drobnych, będący własnością jednego szlachcica, znaleźliśmy w Krosiewie (par. Rajgród), gdzie Wojciech Karwowski miał 5,5 wólki osiadłej i 0,5 wólki pustej oraz dwa ogrody zagrodników. Majątek wynoszący 6 wólk szlacheckich miał Marek Kobyleński w Kobylinie Pieniążki (*Łanowe 1580* s. 594, 617).

⁶⁴ Rośliniec. *Samorzutne* s. 58.

⁶⁵ A. Żaboklicka. *Zmiany w strukturze drobnej własności szlacheckiej na przykładzie ziemi liwskiej*. „Przegląd Historyczny” 49:1958 z. 2 s. 251.

łomżyńskiej kształtowało się ono w granicach 1,5-2,0 łany⁶⁶. Stanisław Russocki, starając się ustalić średnią wielkość gospodarstwa szlacheckiego na terenie Mazowsza, stwierdził, że do połowy XVI w. nie przekraczało ono 3 wólk⁶⁷.

Wyliczone dla powiatu tykocińskiego średnie pojedynczych działów nie odpowiadają średnim wielkościom folwarku w XVI w. Andrzej Wyczański, badając folwarki w trzech podstawowych dzielnicach Korony, ustalił, że na samowystarczalny organizm gospodarczy tego typu powinno przypadać około 4,5 łana nadziału chłopskiego⁶⁸. Otrzymane wyniki mogą sugerować, że na badanym przez nas terenie nie było ekonomicznych warunków, pozwalających na usamodzielnienie się. Takie możliwości miało tylko duże gospodarstwo, mające wiele rąk do pracy. Tymczasem region nasz miał swoją specyfikę. Zarówno w przypadku arealów wólk osiadłych, jak i szlacheckich, rozpowszechniona była forma wysługiwania się czeladzią. Ponadto w takich gospodarstwach pojawiali się komornicy i zagrodnicy. Dlatego stwierdzenie, że był to areal własnoręcznie uprawiany przez szlachtę, tylko w pewnym stopniu odpowiadało prawdzie. Patrząc na działły pojedyncze, zaszeregowane w określonych grupach obszarowych (zob. tabela 16), trudno byłoby uwierzyć, że ziemię o areale powyżej 1 wólki szlachcic obrabiał osobiście, a już zupełnie niemożliwe staje się to w wypadku arealów przekraczającego 2,5 wólki⁶⁹. Dlatego musimy zastosować inne zasady przy określaniu gospodarstw szlacheckich za samowystarczające, bez względu na ilość i kategorię wólk, jakie pozostawały w posiadaniu konkretnego szlachcica. Wyniki z zestawienia w kategorii wólk osiadłych nasuwają następujące pytanie: po co była potrzebna pomoc w gospodarstwach mających jedną, ewentualnie dwie rodziny kmieci, a wiadomo, że takich nie brakowało (zob. tabela 16)⁷⁰. Zdarzało się np., że jeden poddany mieszkał w jednej wsi, a drugi w innej, niekiedy znacznie oddalonej. Jednoczesne występowanie obu kategorii wólk w ramach jednego majątku też daje dużo do myślenia⁷¹. Tak było w przypadku posiadłości Marcina Szymanowskiego. W Pomianach i Szelistówce

⁶⁶ Rośliniec. *Samorzutne* s. 58.

⁶⁷ Russocki. *Formy* s. 25.

⁶⁸ A. Wyczański. *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce 1500-1580 r.* Warszawa 1960 s. 113.

⁶⁹ Była to jedna z liczniejszych klas w rejestrze z 1580 r.

⁷⁰ Wydaje się nam, że areal folwarczny w takich wypadkach nie mógł być wielokrotnością nadziału chłopskiego.

⁷¹ W 1580 r. naliczyliśmy 6 takich przypadków. Majątki te kształtowały się od 1 wólki szlacheckiej i 0,5 wólki osiadłej do 2 wólk szlacheckich i 3 wólk osiadłych. Takie sytuacje miały miejsce w Pomianach, Toczydłowie, Szymanach, Tworkach, Wólce, Radulach i Kapicach Cieszymach (*Łanowe 1580* s. 594, 616-617, 631).

TABELA 16

Wielkość indywidualnych majątków drobnej szlachty powiatu tykocińskiego w II połowie XVI w.

Data rejestru	Kategoria wólk	Liczba wólk									
		0-0,50	0,51-1,0	1,01-1,5	1,51-2,0	2,01-2,5	2,51-3,0	3,01-3,5	3,51-4,0	4,01-4,5	ponad 4,5
1577	Włóki szl.	1	6	2	1	-	1	1	1	1	2
	Włóki os.	2	7	3	2	1	1	-	1	2	-
	Włóki szl.	6	16	14	13	12	1	1	4	-	7
1580	Włóki os.	9	7	5	3	6	2	2	1	1	2
											razem
											16
											20
											74
											38

(par. Rajgród) miał on 1 włókę szlachecką i 3 zagrodników z rolą, w Szymanach zaś (par. Rajgród) 1 włókę szlachecką, 0,5 włóki osiadłej i 1 zagrodnika bez roli⁷². Występowanie dodatkowej siły roboczej w postaci zagrodników i komorników świadczy, że gospodarstwa szlacheckie nie musiały być małe.

Zasadniczo zagrodnicy wykonywali pańszczyznę pieszą. Wymieniani byli przy areale folwarcznym, chociaż zdarzały się przypadki występowania się ich pracą w areale wólk szlacheckich. O ile w dużych majątkach znaczenie tej kategorii mieszkańców nie było duże, o tyle w drobnej własności występowali dość licznie⁷³. We wsi szlachty częściowej Bajki (par. Trzcianna) Cherubin Bajkowski, mając 0,25 włóki osiadłej, posiadał dodatkowo 3 zagrodników z rolą i 1 bez roli. Jego krewniacy, Jan i Jakub, mający 0,5 włóki osiadłej, posiadali po 4 zagrodników⁷⁴. Bartosz Wlewski w Jaświłach (par. Dolistowo) miał 8 zagrodników rolnych, a w Rutkowskich (par. Goniądz) dalszych 3. Zapewne byli mu oni potrzebni do obróbki arealu folwarcznego, jaki posiadał, gdyż rejestry milczą na temat ziemi bezkmiecej tego właściciela⁷⁵. Trudno więc stwierdzić ogólnie, że wszystkie gospodarstwa drobnoszlacheckie były biedne, częściowe zaś – bogatsze. W większych majątkach ziemia – bez posługiwania się pracą pańszczyźnianą – była uprawiana przez siłę najemną. Przy małym areale i w miejscach, gdzie występują chłopi, możemy przypuszczać, że dominowała gospodarka czynszowa lub pańszczyźniano-czynszowa⁷⁶. Podobnie mogło być w majątkach rozporządzających dwiema kategoriami ziemi. Wiek XVII przyniósł w okolicach drobnoszlacheckich duże zmiany w zakresie form własności. Nie dotyczyły one tworzenia się indywidualnych majątków, gdyż proces ten przebiegał powoli, chodziło o zmianę ziemi z drobnoszlacheckiej na kmieć. Wsie, które w XVI w. zaliczaliśmy do drobnoszlacheckich, ze względu na brak istniejących nadziałów kmiecych, w następnym stuleciu zmieniły swój status (zob. mapa 3). Tego typu proces wystąpił w 34 wsiach. Najbardziej był widoczny na terenie par. Kobylin (9 osad) i Rajgród (8 osad). Proces odwrotny miał rozmiary minimalne – wystąpił tylko w 2 osadach⁷⁷.

⁷² Tamże s. 617.

⁷³ W majątku Kurzenieckiego na 133 wólk osiadłych było 20 zagrodników i 6 komornic, czyli jedna osoba przypadała na 5 wólk. W majątku Wołłowicza 1 zagrodnik przypadał na 4 włóki, a w dobrach Strubicza na 26 wólk osiadłych.

⁷⁴ Łanowe 1580 s. 625.

⁷⁵ Tamże s. 618, 623.

⁷⁶ Takie praktyki były szeroko stosowane w królewskich państwach.

⁷⁷ W Stypułkach Koziołkach (par. Kobylin) w XVI w. była 1 włóka osiadła i 4 zagrodników rolnych, a w Karwowie (par. Rajgród) 4 włóki osiadłe i 1 zagrodnik. W Karwowie poddani byli notowani w I połowie XVII w.

Chęć posiadania poddanych nie przeszkadzała w tworzeniu małych organizmów gospodarczych, liczących 2-4 osoby, czyli 1-2 rodziny chłopskie. Wiele było jednak majątków liczących ponad 5 poddanych. Dla przykładu w Pienczykowie, Szelistówce i Radziejowie (par. Rajgród), gdzie w początkowej fazie były wyłącznie włóki szlacheckie, pięćdziesiąt lat później notujemy kolejno 12, 26 i 22 gospodarstwa kmieci⁷⁸. Równałoby się to włóciom nie mniejszym niż 3; 6,5; 5,5 włók osiadłych. Wykaz podymnego z tego terenu (1661) podaje podobne wielkości. Z 26 zarejestrowanych wsi w 25 znajdowały się zabudowania chłopskie. Jedynie w Toczydłowie, gdzie w 1635 r. naliczyliśmy 5 rodzin kmiecych, omawiane podymne wylicza same domy szlacheckie. Chłopów natomiast notujemy we wsi Barszcze. Przy 4 domach szlacheckich zapisane tam były 2 zagrody kmieci. W Danowie (par. Rajgród) z 2 poddanych zapisanych w latach 30. XVII stulecia, w drugiej połowie wieku liczba ich wzrosła do 10 dymów, czyli pięciokrotnie⁷⁹. Proces ten załamał się wskutek wojny ze Szwedami. W Kuligach (par. Rajgród) w 1661 r. było 6 dymów chłopskich. Piętnaście lat później spotkaliśmy tam tylko 1 komornika i 4 zagrodników⁸⁰. W Pienczykowie (par. Rajgród) w 1635 r. było 12 dymów poddanych. Podobnie 13 dymów naliczyliśmy w 1661 r., za to w 1674 r. były tam tylko 4 osoby poddane i 9 komorników⁸¹. W Szymanowie (par. Rajgród) z 17 gospodarstw poddanych w początku XVII w. w drugiej połowie stulecia liczba ta spadła do 4 komorników i 20 zagrodników⁸². Te przykłady nie były odosobnione. Zauważa się jednak charakterystyczny proces: w każdej wsi byli poddani, nawet jeśli były to bardzo małe mająteczki. Wykaz z 1663 r. pokazuje to z całą wyrazistością (zob. tabela 17). Połowa gospodarstw, przy których byli zapisani poddani, należała do małych organizmów gospodarczych. Bardzo często rejestr przy właścicielu wymieniał po 2 poddanych, co oznaczało, że władał on tylko jedną rodziną kmiecią. Z biegiem lat na terenie powiatu ten typ gospodarstw bardzo szybko się zwiększył. W 1676 r. naliczyliśmy ich 102 (zob. tabela 18). Nawet jeżeli wyłączylibyśmy dane z terenu parafii Rajgród (brak danych w rejestrze z 1663 r.), to i tak przyrost w ciągu 13 lat osiągnąłby 20%. Znacznie większy przyrost zanotowaliśmy w klasie do 24 poddanych (ok. 3 włóki osiadłe) – tutaj wynosił on ponad 100%.

⁷⁸ Łanowe 1635 s. 40. Najczęściej spotykanym był nadział 0,25 włóki.

⁷⁹ Podymne 1661 s. 864.

⁸⁰ Podymne 1661 s. 863, Pogłównie 1676 s. 821.

⁸¹ Podymne 1635 s. 40; Podymne 1661 s. 863; Pogłównie 1674 s. 917.

⁸² Podymne 1635 s. 40; Pogłównie 1674 s. 917; Pogłównie 1676 s. 819.

TABELA 17

Wielkość majątków szlacheckich z wyszczególnieniem gniazdowców na podstawie liczby poddanych na terenie powiatu tykocińskiego wg rejestru z 1663 r.

Lp.	Parafia	Liczba poddanych									
		dobra szlacheckie					dobra gniazdowe				
		1-12	13-24	25-36	>36	razem	1-12	13-24	25-36	>36	razem
1	Bargłów	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2	Dobrzyniewo	4	1	–	–	5	3	–	–	–	3
3	Dolistowo	5	5	1	9	20	1	–	–	1	2
4	Goniądz	14	2	–	2	18	2	1	–	–	3
5	Jasionówka	–	–	1	4	5	–	–	–	–	–
6	Kalinówka	2	–	1	3	6	–	–	–	–	–
7	Knyszyn	2	–	1	1	4	–	–	1	–	1
8	Kobylin	16	–	–	–	16	15	–	–	–	15
9	Rajgród	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?
10	Trzcianna	14	4	5	6	29	13	2	1	1	17
11	Tykocin	9	1	–	1	11	4	–	–	–	4
Razem		66	13	9	26	114	38	3	2	2	45

W dużym stopniu działało się to kosztem większych folwarków, których liczba zmniejszyła się ponad dwukrotnie. Obok tego funkcjonował system pozyskiwania chłopów z zewnątrz, nawet kosztem złagodzonego poddaństwa. Dość często w majątkach drobnej szlachty znajdowaliśmy kmieci luźnych lub wolnych, a także zbiegłych mieszczan. Motywacje mogły być różnego rodzaju. Obok pańszczyzny dominował czynsz, ale tego możemy się tylko domyślać. Bo jak wyjaśnić istnienie w Radziejewie Wojty (par. Rajgród) majątku pana Wojtowskiego, skoro zasadniczą część tej majątności z 5 poddanymi i 2 osobami czeladzi znadawała się w Szorcach (par. Trzcianna)⁸³.

⁸³ Pogłównie 1676 s. 841.

TABELA 18

Wielkość majątków szlacheckich z wyszczególnieniem gniazdowców na podstawie liczby poddanych na terenie powiatu tykocińskiego wg rejestru poglównego z 1676 r.

Lp.	Parafia	Liczba poddanych									
		dobra szlacheckie					dobra gniazdowe				
		1-12	13-24	25-36	>36	razem	1-12	13-24	25-36	>36	razem
1	Bargłów	–	1	–	–	1	–	–	–	–	–
2	Dobrzyniewo	3	–	1	–	4	1	–	–	–	1
3	Dolistowo	12	5	1	3	21	2	–	–	–	2
4	Goniądz	13	4	–	–	17	2	1	–	–	3
5	Jasionówka	–	3	1	2	6	–	–	–	–	–
6	Kalinówka	1	1	1	2	6	–	–	–	–	–
7	Knyszyn	1	1	–	1	3	–	1	–	–	1
8	Kobylin	9	2	–	–	11	8	2	–	–	10
9	Rajgród	23	3	–	–	26	12	1	–	–	13
10	Trzecianna	29	10	1	2	42	22	5	1	–	28
11	Tykocin	10	–	–	–	10	4	–	–	–	4
Razem		101	30	5	11	147	51	10	1	–	62

Trudno zapewne było 2 chłopom odrabiać pańszczyznę w oddalonym o wiele kilometrów majątku, a rozczłonkowanie dóbr jednego szlachcica bywało niekiedy znaczne. Konrad np. miał swój folwarczek z 6 poddanymi w Stoznowie (par. Dobrzyniewo), w Moniuszkach (par. Dolistowo) z jednym, a w Mikicinie (par. Dolistowo) dalszych 6 poddanych⁸⁴.

Elementem pomocniczym przy określaniu centralnej części majątku była informacja o dworze. Żłudne byłoby jednak oparcie się na tej informacji. Najdokładniejszy rejestr z 1676 r. wylicza 21 dworów na terenie całego powiatu. Co to sformułowanie miało oznaczać? Nie zawsze chodziło o główną siedzibę właściciela. W 4 dworach np. główną postacią był zarządca. W przeważającej części dwory te były połączone z folwarkiem. Do takiego stwierdzenia skłania wyliczenie przy każdym dworze czeladzi, wśród której nie zawsze dominowała służba domowa. Dwór nie musiał znajdować się we wsi w pobliżu zabudowań chłopskich, chociaż w przeważającej części tak było. Tylko w 4 przypadkach (ok. 20%) był oddalony od wsi. Uzyskane informacje pozwalają

⁸⁴ Tamże s. 838.

na stwierdzenie, że wyliczono tylko dwory okazalsze, które zrobiły na poborcy wrażenie, a ponieważ nie stanowiły elementu opodatkowania, zapisy o tych zabudowaniach nie musiały być sumienne. Z. Gloger przemierzając Podlasie, a szczególnie jego północną część, doszedł do wniosku, że pomiędzy Narwią a Biebrzą oraz miastami Tykocinem i Goniądem w połowie dziewiętnastego stulecia nie było ani jednej wioski czy folwarku, które nie posiadałyby starego, omszałego, ozdobnie pobudowanego z drewna dworku, ganku, spichrza czy lamusa⁸⁵. Dwory-rezydencje różnej wielkości jako obiekty mieszkalne szlachty nie były czymś rzadkim na tym terenie.

Dane o dworach, zaliczanych do okazalszych, mogą być pomocne przy zbudowaniu pojęcia rezydencji szlacheckiej. Dwór zazwyczaj łączył się ze służbą oraz – ewentualnie – z czeladzią. Służba zasadniczo rekrutowała się z plebejuszy, chociaż u najbogatszych służyli także i biedniejsi nobilitowani bracia. Służba nie przekraczała kilku osób, a najczęściej stanowiła ją jedna lub dwie osoby. Zazwyczaj dwór był połączony z folwarkiem. Pracowała tam czeladź: parobcy, dziewczki i pastuchy. Nie opodal dworu usytuowana była osada poddanych kmieci. Obiekty takie u biedniejszej części tykocińskiej szlachty przypominały ten model w pomniejszeniu, choć miały swój własny odcień: otóż we wsi najczęściej było kilka dworów. Co prawda, rejestry nie wykazywały, że mamy do czynienia z tego typu obiektami, lecz wyliczanie dużej liczby czeladzi, z wymienieniem funkcji, jak np. kucharz (niekiedy w podwójnej liczbie), czy niewiasta, pozwala domyślać się obszerniejszych obiektów mieszkalnych. Wśród czeladzi dominowały zasadniczo profesje, jak w wypadku dużych folwarków. Niektóre z nich, z powodu braku dostatecznej liczby chłopów pańszczyźnianych, występowały w większej liczbie. Dotyczyło to szczególnie parobków, dziewczek i chłopców.

4. Własność gniazdowa

Rody gniazdowe mają swoją wyraźnie określoną pozycję. Szlachta gniazdowa, dominująca liczebnie na terenie powiatu, była zepchnięta do kategorii drobnych posiadaczy ziemskich. Część z nich, ściśnięta w przeludnionych wsiach rodowych, szukała polepszenia swej pozycji ekonomicznej poza gniazdem. Takie zdanie jest dość powszechne w opracowaniach dotyczących tej grupy ludności. Mobilność gniazdowców zaznaczała się zarówno na terenie powiatu oraz województwa, jak i wschodniej części Rzeczypospolitej. Głównym tego powodem była sytuacja ekonomiczna szlachty w gniazdach rodowych.

W XVI w. zasadniczo ziemia była w nich uprawiana wspólnie. Jeżeli dla porównania weźmiemy areał działów pojedynczych, będących własnością

⁸⁵ Gloger. *Encyklopedia*. T. 2 s. 85.

gniazdowców w dobrach rodowych, okaże się, że w skali powiatu stanowił on niewielki ułamek – w trzeciej ćwierci stulecia było to 3%, w czwartej zaś 10%. O ile udział ten nie prezentuje się dobrze w makroskali przy rozróżnieniu kategorii posiadanej ziemi, o tyle w ramach arealu działów pojedynczych dają się zauważyć zasadnicze zmiany⁸⁶. Miały one miejsce w II połowie XVI w. Areal działów pojedynczych w ramach włók szlacheckich, które znajdowały się w gniazdach, stanowił ponad 60%. W kategorii włók osiadłych proporcje te kształtowały się odwrotnie (zob. tabela 19). W ramach ziemi własnoręcznie uprawianej przez właścicieli, jak również będącej nadziałem chłopskim, stosunek ten się nie powiększał, a nawet w początku XVII w. zanotowaliśmy znaczny spadek. Widzimy więc, że „moda” gospodarowania wspólnego wśród szlachty gniazdowej była niezwykle popularna.

Z dokonanych zestawień wynika, że w 39 wsiach gniazdowych, które w XVI w. funkcjonowały jako bezkmiecie, w XVII w. zanotowaliśmy poddanych. W 23 osadach zmiany były dziełem potomków pierwotnych właścicieli. W kolejnych 21 wsiach w XVI i XVII w. istniała ziemia wydzielona jako nadział chłopski. W efekcie 44 osady gniazdowe notowały osiedlonych chłopów, będących poddanymi gniazdowców. Do tego należałoby dodać 33 wsie i przysiółki gniazdowe, w których ziemia folwarczna należała do elementu napływowego⁸⁷.

TABELA 19

Udział działek pojedynczych szlachty gniazdowej w gniazdach rodowych wg rejestrów 1577 i 1580 r.

Data rejestru	Kategoria ziemi	Liczba włók		Udział procentowy
		razem	gniazdowców w gniazdach	
1577	włóki szl.	34,7	21,0	61
	włóki os.	34,0	12,2	36
	razem	68,7	33,2	48
1580	włóki szl.	153,3	96,9	63
	włóki os.	76,3	22,7	32
	razem	223,6	119,6	53

⁸⁶ Pewne rozróżnienie znaleźliśmy jedynie na podstawie rejestru z 1580 r. W kategorii włók osiadłych udział ten wynosił 6%, a w areale włók szlacheckich 11%.

⁸⁷ W 16 wsiach gniazdowych przekwalifikowanie tych osad na cząstkowe było dziełem elementu napływowego. Dane te oparliśmy na podstawie wszystkich rejestrów poglównego z II poł. XVII w.

W znacznej części byli to sąsiedzi z gniazd położonych nie opodal lub w sąsiedniej parafii, jedynie w trzeciej części imigranci przybyli z dalszych regionów Korony. Biorąc pod uwagę wszystkie interesujące nas działy, możemy dojść do wniosku, że gniazdowi posiadali głównie małe gospodarstwa folwarczne, składające się z jednej lub dwóch rodzin kmiecych. Dane zawarte w tabeli 20 potwierdzają tę teorię. Zestawienie sporządzone na podstawie spisu z 1674 r. ukazuje dominację gospodarstw folwarcznych, zaliczanych do bardzo małych. Częste występowanie zagrodników i komorników wskazuje na potrzebę pozyskiwania kolejnych rąk do pracy. Najbardziej jaskrawym przejawem były fakty osadzania na swoim gruncie osób zarejestrowanych jako „luźni”. Proces ten występował także na terenie zaludnionym przez szlachtę najuboższą.

TABELA 20

Wielkość majątków szlachty gniazdowej w swoich gniazdach (wg liczby poddanych) na terenie powiatu tykocińskiego w świetle rejestru poglównego z 1674 r.

Lp.	Parafia	Liczba poddanych							razem
		1-6	7-12	13-18	19-24	25-30	31-36	>36	
1	Bargłów	–	–	–	–	–	–	–	–
2	Dobrzyniewo	1	–	–	–	–	–	–	1
3	Dolistowo	1	–	–	–	–	–	–	1
4	Goniądz	1	1	–	–	–	–	–	2
5	Jasionówka	–	–	–	–	–	–	–	–
6	Kalinówka	–	–	–	–	–	–	–	–
7	Knyszyn	–	–	–	1	–	–	–	1
8	Kobylin	2	–	1	–	–	–	–	3
9	Rajgród	6	–	2	–	–	–	–	8
10	Trzcianna	6	4	2	1	–	–	–	13
11	Tykocin	1	–	–	–	–	–	–	1
Razem		18	5	5	2	–	–	–	30

Na podstawie rejestrów poglównego z lat 1663-1676 na terenie parafii kobylińskiej naliczyliśmy 22 osoby zapisane jako „luźny” lub „wolny”, a będące pod kuratelą szlachty⁸⁸. Zazwyczaj była to jedna lub dwie osoby.

⁸⁸ Do tego należy dodać chłopów zapisanych oddzielnie jako niezależni od szlachty. Zapisy takie występowały w kilku miejscach. Jednak tylko w jednym mamy pewność w kwestii występowania takiego zjawiska. We wsi Makowo we wszystkich rejestrach są oddzielnie zapisani jako niezależni od nikogo z określeniem „laborosi”. Byli to Mateusz Dziński i Maciej Żelazo (np. *Poglówne 1774* s. 943).

Tylko w jednym wypadku zapisano aż 4 osoby luźne. Było to w majątku Stefana Kobylińskiego, który w Grabowie Nowym posiadał 2 poddanych i 4 osoby luźne⁸⁹. Pęd do tworzenia areału folwarcznego był wielki, a drogi do tego celu jak widać były różne i nie zawsze polegały na osobistym uzależnianiu chłopów.

Jakie względy kierowały tym procesem? Trudno odrzucić elementy ekonomiczne. Poddani mogli być osadzeni na nadwyżkach gruntów ornych. Nawet jedna osoba lub jedna rodzina mogła być źródłem dodatkowych dochodów. Wykorzystywani jako pomoc przy pracach polowych poddani byli nieopłacaną siłą roboczą. Jednocześnie można było dodatkowo obciążyć ich czynszem, co dawało dopływ gotówki. Nie jest wykluczone, że część z nich osadzona była tylko na opłacie czynszu. Szczególnie mogło to dotyczyć chłopów wolnych. O potrzebie rąk do pracy bez potrzeby obciążeń finansowych, jakie wynikały przy zatrudnieniu najemnej czeladzi, niech świadczy fakt dużej liczby komorników i zagrodników. Nie wszędzie jednak praktykowana była ta najwygodniejsza forma utrzymywania poddanych. Na terenie parafii kobylińskiej w najdokładniejszym rejestrze z 1663 r. naliczyliśmy tylko 7 zagrodników i 5 komorników.

Drugim elementem był prestiż, wszak szlachtę posiadającą poddanych w społeczeństwie drobnoszlacheckim nazywano „pankami”⁹⁰. Mógł to być wstęp do powiększeń majątku drogą kupna, co zmieniałoby status przez zaliczenie do szlachty folwarcznej. Na opisywanym terenie zachodziły takie procesy. W trzech wsiach zaliczanych do drobnoszlacheckich zaobserwowaliśmy powstanie większych majątków. We wsi Rutkowskie (par. Goniądz), którą zamieszkiwały 24 rodziny szlacheckie, istniał majątek Wawrzyńca Rutkowskiego liczący 10 poddanych. Dodatkowo posiadał on komornika, parobka i kucharza⁹¹. We wsi tej jeszcze 2 rodziny miały po 2 komorników, a jedna (Niewiadomskiego) 6 chłopów luźnych. Nie opodał w Kuczynie (par. Trzciana), znacznie mniejszej wsi liczącej tylko 7 rodzin szlacheckich, Szczęsny Kuczyński posiadał 11 poddanych i dziewczę⁹². Pozostałe rodziny posiadały tylko po jednej osobie czeladzi. W okolicy natomiast wybitnie drobnoszlacheckiej we wsi Czajki (par. Kobylin) Franciszek Czajkowski w 1674 r. opłacił podatek za 17 poddanych, 2 komorników, 2 parobków, dziewczę, pastucha i bronowłoka. Pozostałych 14 rodzin tej wsi nie posiadało innej pomocy do uprawy ziemi poza kilkoma osobami czeladzi.

⁸⁹ *Pogłównie 1673* s. 801. Zapewne była to część jego majątku, jako że nie mamy informacji, że zamieszkiwał on tę wieś. Nie mamy jednak bliższych danych, aby określić dalszą część jego posiadłości.

⁹⁰ Gloger. *Dawna* s. 3.

⁹¹ *Pogłównie 1673* s. 768.

⁹² *Pogłównie 1663* s. 699.

W analizowanym okresie miał miejsce proces tworzenia się większych majątków drogą skupowania ziemi od drobnej szlachty. Świadczyć może o tym szereg większych majątków położonych we wsiach drobnoszlacheckich, których właściciele pochodzili z innego gniazda, bądź przybyli z zewnątrz. W XVIII w. Karwowsy i Rydzewscy prowadzili szeroką akcję powiększania dóbr drogą skupowania majątków drobnoszlacheckich⁹³. Na sąsiednim Mazowszu w podobny sposób tworzyła się między innymi duża fortuna Szczuków. W końcu XVII w. Stanisław Antoni Szczuka sukcesywnie skupował ziemię od swoich krewniaków, zaokrąglając dobra. W ten sposób skłonił do opuszczenia ojcowizny kilkaset osób, dając im w zamian godziwą rekompensatę⁹⁴.

⁹³ Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim* s. 223-225.

⁹⁴ Tenże. *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim* s. 262.

ROZDZIAŁ V

MIESZKAŃCY OSAD SZLACHECKICH

1. Szlachta

Zewnętrzna charakterystyka osiedli szlacheckich nie daje nam ich pełnego obrazu. Konieczna jest próba ukazania osad niejako od środka, czyli przedstawienie mieszkańców poszczególnych osiedli, zwrócenie uwagi na uwarstwienie i status społeczny. Dostępna baza źródłowa pozwala na analizowanie wielu elementów w kategoriach krótkiego i długiego „dystansu”.

„Najważniejszymi” mieszkańcami wsi, leżących w obrębie dóbr szlacheckich, byli ich właściciele. Posiadamy kilka spisów z XVI w., ujmujących tę kategorię społeczną. Najbardziej szczegółowy, z 1528 r., jest mało przydatny do naszych celów. Wymienia on tylko szlachtę z terenu parafii kobylińskiej. Dopiero popis z 1567 r. podaje informacje z terenu całego powiatu. Możemy tam znaleźć pełniejszy wykaz imienny szlachty wraz z charakterystyką ich własności¹.

Na podstawie danych mogliśmy zorientować się w zaludnieniu wsi szlacheckich przez ich właścicieli. Spośród wymienionych 52 osad szlacheckich z terenu powiatu 22 zostały opisane osobno, w pozostałych natomiast wsie łączono po dwie, trzy i więcej. W zestawieniu dokonany na podstawie przykładów pojedynczych wsi widzimy, że największą liczbę osad zamieszkiwało nie więcej niż 5 rodzin szlacheckich (zob. tabela 21).

¹ Jest to popis pospolitego ruszenia. Analiza tego źródła znajduje się w rozdziale pierwszym niniejszej pracy.

TABELA 21

Wsie zamieszkałe przez rodziny szlacheckie w dobrach ziemskich powiatu tykocińskiego wg popisu wojennego z 1567 r. (zapis pojedynczych wsi)

Parafia	Liczba rodzin szlacheckich we wsi							razem
	1-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	>30	
Dobrzyniewska	1	1	–	–	–	–	–	2
Dolistowska	1	–	2	–	–	–	–	3
Goniądzka	2	1	2	–	–	–	–	5
Kalinowska	1	–	–	–	–	–	–	1
Rajgrodzka	–	–	1	1	–	–	–	2
Trzcieńska	–	1	–	1	–	1	–	3
Tykocińska	4	–	1	1	–	–	–	6
Razem	9	3	6	3	–	1	–	22

Nie brakowało jednak wsi, gdzie mieszkało więcej niż 10 rodzin. Taka sytuacja wytworzyła się głównie w osadach o najstarszej metryce, np. w Wiszowatych (par. Trzcianna), gdzie zamieszkiwało wspólnie aż 30 rodzin szlacheckich². Prawdopodobnie sytuacja ta może być traktowana jako reprezentatywna dla całego powiatu. Wyników tych nie jesteśmy w stanie zweryfikować na podstawie innych XVI-wiecznych źródeł, gdyż posiadały one własną specyfikę. Jednak możliwa jest analiza porównawcza ze stanem istniejącym w II połowie XVII w. Okazało się, że na przestrzeni stu lat proporcje w zaludnieniu nie uległy poważniejszym zmianom – w około 40% osad mieszkało nie więcej niż 5 rodzin szlacheckich.

Aby dokładniej przyjrzeć się procesowi zaludniania wsi przez szlachtę na przestrzeni stu lat, wytypowaliśmy 22 osady wymienione w popisie z 1567 r. i skonfrontowaliśmy je ze stanem opisanym z lat 70. XVII w. W prawie połowie – 10 wsi – notowano ponad 10 rodzin. W pięciu z nich, w ciągu stulecia, notuje się wyraźne zwiększenie populacji szlacheckiej. W dwóch dalszych zauważyliśmy status quo ante, a w trzech – zmniejszenie liczby zamieszkujących tam rodzin szlacheckich (zob. tabela 22). W pozostałych wsiach proces ten przebiegał różnie. Zasadniczo jednak wsie powiększały się nieproporcjonalnie do przyrostu naturalnego. Tak było w 2 wsiach parafii Rajgród: Szymanach i Toczydłowie. Przez pierwsze lata istnienia tych osad obserwujemy żywiołowe zaludnianie wsi przez szlachtę, po czym następuje regres. Podobnie było w pozostałych osadach z analogiczną metryką powstania³.

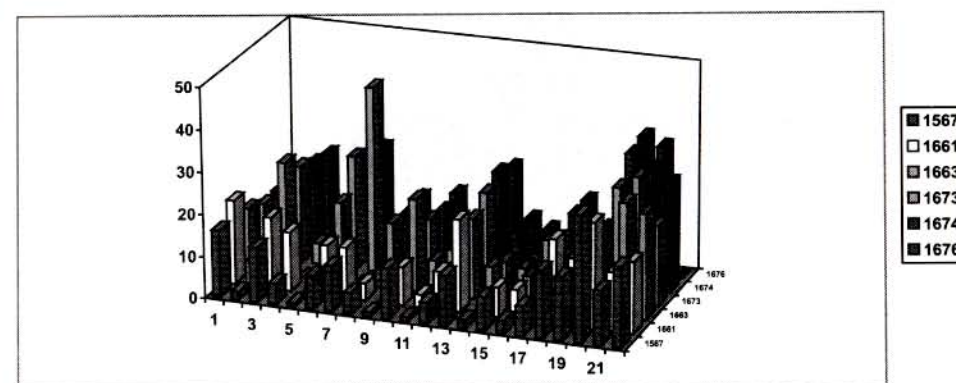
² Popis wojska 1567 s. 1167.

³ Wiśniewski. *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim* s. 216-217; Tenże. *Osadnictwo* s. 20-21. Na tym terenie była duża liczba urodzeń w rodzinach szlacheckich. Możemy to prześledzić na przykładzie parafii Trzcianna (zob. Kuko. *Funkcjonowanie* s. 199-208).

TABELA 22

Rodziny szlacheckie zamieszkujące niektóre wsie powiatu tykocińskiego w XVI i XVII w.

Lp.	Wieś	Parafia	Liczba rodzin					
			1567	1661	1663	1673	1674	1676
1	Bajki	Trzcianna	16	20	15	13	13	13
2	Białobrzegi	Tykocin	2	6	8	3	3	3
3	Białosuknie	Goniądz	13	17	27	23	21	20
4	Dobki	Tykocin	5	14	?	5	?	1
5	Dolistowo	Dolistowo	1	?	?	1	1	1
6	Jaworówka	Dobrzyniewo	8	12	19	27	23	23
7	Kruszyno	Tykocin	11	12	?	44	?	?
8	Kulikówka	Dobrzyniewo	5	4	?	12	11	12
9	Łazy	Tykocin	1	?	4	5	4	8
10	Moniuszki	Dolistowo	12	9	22	14	13	14
11	Mońki	Goniądz	1	3	8	6	6	8
12	Nieciecza	Tykocin	5	9	11	13	11	11
13	Rutkowskie	Goniądz	12	22	19	22	24	22
14	Sikory	Kalinówka	2	?	8	6	10	10
15	Sobieszczki	Goniądz	8	7	3	5	6	8
16	Świerzbienie	Goniądz	3	7	7	7	7	7
17	Szorce	Trzcianna	7	2	16	13	16	16
18	Szymany	Rajgród	16	20	?	10	8	10
19	Toczydłowo	Rajgród	15	16	?	7	10	10
20	Wiszowate	Trzcianna	30	25	?	27	32	33
21	Wroczenie	Dolistowo	13	14	27	30	29	31
22	Zajki	Tykocin	19	17	25	19	26	?

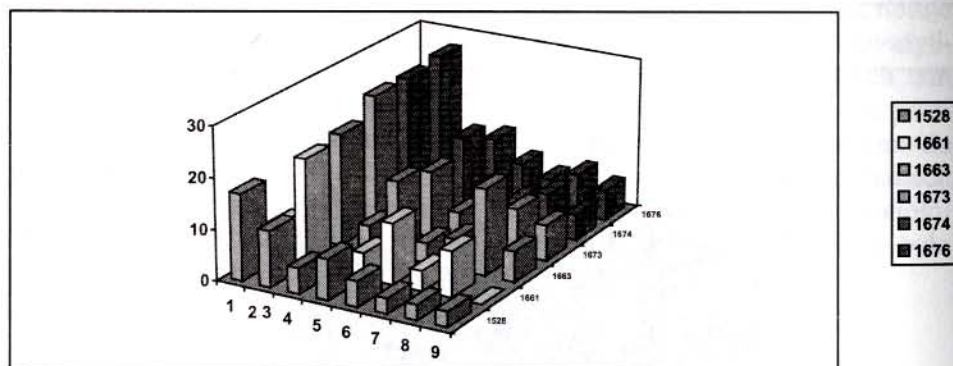
Drugim przykładem jest parafia Kobylin. Charakteryzowała ją – jak wiemy – odrębna struktura wsi-przysiółków. W tym przypadku mogliśmy materiał skonfrontować z wykazami z 1528 r. Na podstawie 9 wytypowanych osad okazało się, że na tym terenie proces przebiegał w analogiczny sposób jak na prawym brzegu Narwi. Wsie liczące na początku XVI w. dużą liczbę rodzin szlacheckich nie powiększały się już w następnym stuleciu. Widać to wyraźnie na przykładzie wsi Grabowo Nowe i Czajki (zob. tabela 23). W innych osadach przyrost nie jest duży, największy – notowany w Grabowie Starym, Pogorzałce i Leśniewie – w ciągu półtora stulecia wzrósł tylko dwukrotnie.

W każdej wsi notujemy duży ruch migracyjny. Dotyczył on także osad gniazdowych, które charakteryzowały się ochroną ojcowizny przed obcymi. W znanym już wykazie 22 osad tylko w jednej (Świerżbienie, par. Goniądz) ród gniazdowy powiększył znacznie swój stan liczebny⁴.

TABELA 23

Rodziny szlacheckie zamieszkujące niektóre wsie parafii kobylińskiej w XVI i XVII w.

Lp.	Wieś	Liczba rodzin					
		1528	1661	1663	1673	1674	1676
1	Czajki	17	7	16	16	16	16
2	Grabowo Nowe	11	21	8	8	11	10
3	Grabowo Stare	?		14	18	15	17
4	Kruszewo	5	?	5	8	8	7
5	Leśniewo	8	5	15	13	16	12
6	Makowo	5	12	4	6	8	8
7	Mojki	3	4	6	6	6	6
8	Pogorzałka	3	9	17	9	8	8
9	Sikory Tomk.	3	?	6	7	5	6

⁴ Poglówne 1663 s. 720; Poglówne 1673 s. 768; Poglówne 1674 s. 922; Poglówne 1676 s. 842.

Ponadto do liczby wsi o nie zmienionej strukturze rodowej możemy dołączyć Bajki⁵. W pozostałych notowaliśmy zmiany dochodzące nawet do 7 rodzin, a działo się to w okresie czterech lat (1673-1676)⁶. Biorąc pod uwagę rejestry sporządzone w najmniejszym przedziale czasowym – tj. w przedziale roku (1673-1674) – jedynie w 4 osadach nie zarejestrowaliśmy zmian⁷. Podobne wyniki otrzymaliśmy przy porównawczym zestawieniu wszystkich rodzin w ramach poszczególnych rodów, zamieszkujących interesujące nas wsie. Największą liczbę nazwisk, które nie pojawiły się w pozostałych rejestrach, wymienia spis z 1663 r. W Mikicinie (par. Dolistowo) np. różnice wynosiły 30%. W czterech przypadkach znaleźliśmy przerwę w kontynuacji zapisu danego rodu w rejestrach z lat 1673-1674, nie ma jednak pewności, że na kartach rejestru z 1676 r. wymienieni byli ci sami płatnicy co 13 lat wcześniej⁸.

Wobec tak dużej płynności ludności szlacheckiej zagrożone były gniazda rodów, wywodzących się z terenu powiatu tykocińskiego. Spośród wymienionych wcześniej 22 wyselekcjonowanych osad 21 zostało zaliczonych do gniazdowych. Sytuacja w tych wsiach przedstawiała się następująco: w zestawieniu rejestrów z lat 1663-1676 główne nasilenie mieszkańców zawierało się w granicach: do 12 rodzin gniazdowych i 8 rodzin nie utożsamiających się dziedziczeniem nazwiska z daną miejscowością (zob. tabela 24). Z tego zestawienia najbardziej wyróżniała się klasa: 8 rodzin gniazdowych i 6 obcych. „Odpryski” od tak usytuowanego prostokąta były skierowane w różnych kierunkach. Najdalszy ich zasięg osiągał poziom: 24 rodziny niegniazdowe i 26 gniazdowych. Generalnie – w większości osad gniazdowych potomkowie pierwotnych założycieli dominowali nad przybyszami. Widoczne było to szczególnie dobrze w przypadku wsi Zajki (par. Tykocin), Jaworówka (par. Dobrzyńewo) i Czaj-

⁵ Zestawiając rejestry z lat 1673-1676, jedynie w 1674 r. rejestr wymienia 4 rodziny Bajkowskich, podczas gdy pozostałe – po 8 rodzin tego rodu (Poglówne 1673 s. 778; Poglówne 1674 s. 936; Poglówne 1676 s. 842).

⁶ Z osad charakteryzujących się największą mobilnością podajmy Rutkowskie (par. Goniądz), gdzie zarejestrowaliśmy 6 przypadków pojawiania się i znikania nazwisk różnych od gniazdowego.

⁷ Na takie różnice wpływała niekompletność rejestrów podatkowych, o których pisaliśmy w rozdziale drugim. Konfrontując zestawienia z lat 1673-1674 i 1674-1676, w drugim z nich zanotowaliśmy o 50% mniej różnic niż w pierwszym. Tym niemniej ten stan w pewnym stopniu pokazywał mobilność społeczeństwa drobnej szlachty. Tylko w jednej wsi to samo nazwisko pojawiło się w 1663 i 1676 r., nie występując w latach 1673 i 1674. W 1676 r. pojawiła się duża liczba nowych nazwisk w analizowanych osadach.

⁸ Przedstawiciele Bawarowskich i Mroczków zanotowaliśmy tylko na kartach rejestrów z lat 1663 i 1676, Garlickich zaś i Grabiów w latach 1663, 1674 i 1676. W żadnym z tych przypadków nie możemy stwierdzić z całą pewnością, że po przerwie w rejestracji na kartach następnego rejestru mieliśmy do czynienia z tą samą rodziną.

TABELA 24

„Gniazdowcy” w swoich gniazdach na tle innych rodzin tam mieszkających w II połowie XVII w.

Liczba rodzin utożsamiających się z gniazdem	Liczba rodzin nie utożsamiających się z gniazdem														
	0-2	3-4	5-6	7-8	9-10	11-12	13-14	15-16	17-18	19-20	21-22	23-24			
Liczba rodzin utożsamiających się z gniazdem	0-2	3-4	5-6	7-8	9-10	11-12	13-14	15-16	17-18	19-20	21-22	23-24			
	@*	\$+	*\$+	*\$+\$	+	\$		+	\$		*				
	\$		*\$									@			
	@**\$	@*	@+	+											
	*\$++	@	@**\$++	@	@*										
	*	*		+	+	\$									
	\$+	@\$	@@*	+	\$										
	@	*+			*\$										
		@*		@		+			*						
	@@		\$												
		*\$+	*												
				+											

Legenda: @ – Pogłównie 1663

* – Pogłównie 1673

\$ – Pogłównie 1674

+ – Pogłównie 1676

ki (par. Kobylin)⁹. Były też osady, gdzie mieszkali tylko gniazdowcy u siebie, tj. w swoim gnieździe. Tak było we wsi Świerzbienie (par. Goniądz), Mojki (par. Kobylin) i Kulikówka (par. Dobrzyniewo)¹⁰. Ze wsi, z których rodziny gniazdowe wyemigrowały całkowicie, wspomnijmy Białobrzegi (par. Tykocin) oraz Sobieszczyki (par. Goniądz)¹¹.

Ogólnie rzecz biorąc, widoczny był stały spadek liczby rodzin gniazdowych, siedzących na ojcowiznie. Szczególnie dało się to zaobserwować dzięki zestawieniu spisów – 1663 r. z późniejszymi o 10 lat. W większości osad notowaliśmy status quo ante, bądź też spadek o 2 lub 3, a nawet 6 rodzin gniazdowych w każdej osadzie. We wsi Białobrzegi (par. Tykocin) w 1663 r. na 8 zamieszkujących to siedlisko było 5 rodzin Białobrzeskich. Dziesięć lat później ich liczba zmniejszyła się do 2, a w rejestrach z 1674 i 1676 r. nazwa tego rodu już nie występowała pod nazwą wsi¹².

Sytuacja rozradzania się w danym gnieździe rodziny przybyłej z zewnątrz nie należała do osobiwości. W Leśniewie (par. Kobylin) na 18 rodzin notowaliśmy 8 o nazwisku Leśniewski i 4 Stypułkowski. W Białosukniach były 3 rodziny Białosukniów, 4 Grabowskich i 7 Pomianów¹³. Sto lat wcześniej nie zauważyliśmy takiej infiltracji gniazd przez imigrantów. Co prawda, z powodu sporadycznego podawania nazwiska na kartach popisu wojennego z 1567 r., trudno jest definitywnie określić wielkość tego procesu. Jednak trzymając się zasady, że nie podawano wówczas nazwiska gniazdowców i tylko osoby z zewnątrz otrzymywały to określenie, możemy stwierdzić, że już wówczas (z 21 analizowanych osad) w 5 znaleźliśmy rodziny obce nazewnictwem¹⁴. Zasiadłość imigrantów była różna. Za fakt godny odnotowania uznaliśmy występowanie np. Karwowskich w Toczydlowie w 1567 i 1673 r. oraz Wiszowatych w Zajkach w 1567, 1673 i 1674 r.¹⁵

Trudno określić terytorialne granice nasilenia wyżej omawianych procesów, występowały one wszędzie. W tej samej parafii jedna wieś charakteryzowała się „pilnowaniem” gniazda według pierwotnych zasad, w innej stan swoi-

⁹ Pogłównie 1673 s. 786, 794-795, 798. We wsi Czajki np., przy dominującym potencjale rodzin gniazdowych (do 20), mogliśmy znaleźć 3 rodziny przybyłe z zewnątrz.

¹⁰ Pogłównie 1663 s. 720, 725; Pogłównie 1673 s. 768; Pogłównie 1674 s. 922; Pogłównie 1676 s. 826, 852.

¹¹ Pogłównie 1673 s. 769; Pogłównie 1674 s. 924, 941; Pogłównie 1676 s. 829, 847.

¹² Pogłównie 1663 s. 693; Pogłównie 1673 s. 789; Pogłównie 1674 s. 922; Pogłównie 1676 s. 847.

¹³ Pogłównie 1663 s. 693, 749; Pogłównie 1673 s. 789; Pogłównie 1674 s. 922, 945; Pogłównie 1676 s. 847, 852.

¹⁴ W Sobieszczykach na 5 rodzin gniazdowych 3 były niegniazdowe; w Świerzbieniach stosunek ten wynosił 2:1, Toczydlowie i Szorcach 6:1, Zajkach 16:2 (Popis wojska 1567 s. 1166, 1168-1170, 1178, 1180).

¹⁵ Popis wojska 1567 s. 1168-1169, 1180; Pogłównie 1673 s. 761, 794; Pogłównie 1674 s. 950.

-obcy był w miarę wyrównany, nie opodal zaś leżąca trzecia osada była całkowicie zdominowana przez napływowych. Zapewne oni w znacznym procencie stanowili rodzinę, np. wchodząc w posiadanie ziemi poprzez wżenianie się. Przemieszanie było znaczne. Napływowymi bywali sąsiedzi z pobliskich, najczęściej gniazdowych wiosek, którzy stanowili potencjalny „materiał” na współmałżonków. W tym miejscu dała się zaobserwować pewna reguła. W ramach średniowiecznego prawa ziemskiego dziedziczenie ziemi przez kobiety było zakazane, tak więc wżenienie się było prawnie niemożliwe. Zasada ta była respektowana w znacznej mierze jeszcze w XVI w. W następnym stuleciu całkowicie ją porzucono.

W rejestrach pogłównego rodziny szlacheckie były określane w formie klasycznej: mąż, żona, dzieci. W wielu przypadkach dzieci nie występowały na kartach spisu. W rodzinie szlacheckiej najczęściej spotykaliśmy jedno dziecko. Przypadki kilkorga dzieci, za które płacono podatek, należały do rzadkości. Dość często notowaliśmy natomiast rodziny niepełne. Znacznie rzadziej rodzina była powiększona o kogoś z dorosłych krewniaków: brata, siostrę, rodziców, stryjka.

Rejestry pogłównego nie podają pełnej listy dzieci w danej rodzinie. Nie było to curiosum naszego terenu, dlatego nie poświęcimy mu dużo uwagi. W średniej wielkości rodzinie szlacheckiej było od 5 do 7 dzieci. Dlatego przy obliczeniach demograficznych są nieodzowne doliczenia szacunkowe, gdyż oficjalnie dzieci do lat 10 nie płaciły podatku¹⁶.

Rodziny niepełne stanowiły poważny problem w gospodarstwie szlacheckim, szczególnie u drobnej szlachty. Widać to wyraźnie na kartach rejestru z 1663 r. Znaleźliśmy tam 101 rodzin niepełnych, co stanowiło 11%¹⁷. W latach siedemdziesiątych współczynnik ten obniżył się o połowę (zob. tabela 25). Stan ten utrzymywał się na tyle długo, że skłoniło to nas do uznania, że około 5% rodzin szlacheckich z terenu powiatu tykocińskiego stanowiły rodziny niepełne. Najczęstszym powodem powstawania rodzin tego typu było wdowieństwo jednej ze stron. Wdów było więcej niż wdowców. Posiadanie własnego gospodarstwa przez młodocianych kawalerów lub panny spotykaliśmy sporadycznie¹⁸. Przy znacznej liczbie takich przypadków nie podano przyczyn ich osamotnienia. Rozwiązanie tej „niewiadomej” zapewne zmieniłoby stany liczbowe, ale nie zachwiało przedstawionej powyżej prawidłowości.

¹⁶ W naszym przypadku będziemy opierać się na przeliczniku 5, który był stosowany przy opracowywaniu Mazowsza w ramach *Atlasu Historycznego Polski*.

¹⁷ Na taki stan rzeczy miała wpływ wojna ze Szwedami. Wśród tych rodzin 70% stanowiły wdowy i kobiety samotne.

¹⁸ W przypadku panien w 1663 r. naliczyliśmy 3 osoby, w 1673 r. jedną, a w 1676 r. dwie. W 1674 i 1676 r. rejestry zaznaczyły tylko po jednym kawalerze.

Każda z grup charakteryzowała się pewnymi właściwościami. Prawo kobiet do dziedziczenia ziemi było – jak stwierdziliśmy – ograniczone. Szczególnie ostre rygory stosowano w przypadku panien¹⁹.

TABELA 25

Struktura niepełnych rodzin szlacheckich na terenie powiatu tykocińskiego w II połowie XVII w.

Data sporządzenia rejestru	Płeć	Osoby mieszkające samotnie	Osoby mieszkające z nieletnimi dziećmi	Osoby mieszkające z innymi osobami	Razem	Ogółem
1663	M	29	1	–	30	101
	K	40	27	4	71	
1673	M	26	–	1	27	48
	K	15	6	–	21	
1674	M	18	–	2	20	53
	K	11	15	7	33	
1676	M	17	–	2	19	61
	K	221	13	8	42	

Dziedziczenie przez nie majątków miało miejsce tylko w okolicach drobnoszlacheckich, gdzie wśród sąsiadów dominowała najbliższa rodzina²⁰. Kuratela męskiego członka rodziny, np. stryja, była formalnością, którą tylko czasami eksponowano²¹.

Wdowy często występowały z nieletnimi dziećmi, czego nie można zauważyć w przypadku samotnych mężczyzn (zob. tabela 25). Aby gospodarstwo mogło dobrze funkcjonować, potrzebna była pomoc osoby płci przeciwnej, dlatego czeladź kobieca często występowała w majątkach męskich, a parobków zatrudniano w gospodarstwach prowadzonych przez kobiety. W przypadku wdów z synami nie widać było tego typu zależności. Zapewne dorastający syn lub synowie z powodzeniem zastępowali zmarłego ojca. Tylko najuboższa część tej grupy była rejestrowana jako mieszkająca samotnie i zapewne ich gospodarstwo ograniczało się tylko do niewielkiego kawałka ziemi²².

¹⁹ P. Dąbkowski. *Prawo prywatne*. T. 2. Lwów 1910 s. 24.

²⁰ Dorota Kłoskowska mieszkała w Kłoskach Śwignicach, Anna Mojowska w Mojkach, Petronela Mroczkówna w Mroczkach, a Elżbieta Piszczatowska w Piszczatach. Wsie te znajdowały się na terenie parafii Kobylin, gdzie dominowała szlachta gniazdowa (*Pogłównie 1663* s. 711, 748; *Pogłównie 1676* s. 853).

²¹ Zygmunt Wyszowski w Rybakach miał na wychowaniu „siostrzanek” (*Pogłównie 1674* s. 922). W rejonach gniazdowych tego typu notatki nie pojawiały się.

²² Np. szlachetna Garlicka siedziała w Kuczynie tylko „na ogrodzie” (*Pogłównie 1663* s. 712).

Były przypadki wspólnego gospodarowania osób z niepełnych rodzin. W Sikorach Pawłowiętach (par. Kobylin) dwie wdowy Kruszewskie mieszkaly wspólnie pod jednym dachem, w Milewie zaś (par. Trzcianna) – Jankowska z synem i Milewska²³. Spotykaliśmy także ekonomiczne związki męsko-żeńskie: Jan Janikowski mieszkał wspólnie z panią Wysocką w Czarnej Wsi (par. Rajgród), Wojciech Wnorowski z jakąś Wnorowską we Wnorach Kuzelach, a Wojciech Kurzyna z Elżbietą Piszczatowską w Piszczatach Piotrowiętach (obie wsie par. Kobylin). Wojciech Kuczyński gospodarzył w Kuczynie z wdową Szycińską, a Szymon Wilamowski z p. Wilamowską w Niewiarowie (obie wsie par. Trzcianna)²⁴. Zapewne były to związki rodzinne lub rodowe, sprowadzające się do opieki nad samotną kobietą oraz zarządzania jej majątkiem, o czym pisaliśmy w przypadku panien dziedziczących ziemię²⁵. Ta forma zachowań występowała także w XVI stuleciu. Wyrażała się wystawieniem pocztu w imieniu dziedziczki majątku obłożonego tą powinnością, opłacaniu za nią podatków czy załatwianiu spraw urzędowych.

Zasadniczo rejestrowaliśmy zapisywane pojedynczo rodziny. Naturalne może być wspólne zamieszkiwanie młodych małżeństw z rodzicami lub ojca albo matki czy kogoś z rodzeństwa jako rezydentów w danym gospodarstwie. Taki stan rzeczy miał miejsce w co dwudziestej rodzinie szlacheckiej (zob. tabela 26). Do tego należałoby dodać kilka procent osób spoza najbliższej rodziny, tworzących wspólnoty ekonomiczne lub rodowe. Wynika z tego, że około 95% rodzin szlacheckich gospodarowało i mieszkało samodzielnie²⁶. Przyczyny wspólnego zamieszkania były warunkowane sytuacją ekonomiczną. Przypadki takie występowały w okolicach drobnoszlacheckich, głównie na terenie parafii Kobylin, gdzie młode pokolenie nie miało środków na usamodzielnienie się. Do tego można dołączyć uwarunkowania kulturowe. W Mikicinie (par. Dolistowo) Pęski, który należał do bogatszych właścicieli w okolicy, miał pod swoim dachem nie tylko żonę i dzieci, ale także córkę z mężem²⁷. Dlatego byłibyśmy skłonni uznać takie sytuacje jako uwarunkowane względami ekonomiczno-kulturowymi. Usamodzielnianie się rodzin pod względem zamieszkania nie eliminowało wspólnego gospodarowania na posiadanej ziemi.

²³ *Pogłównie 1663* s. 704; *Pogłównie 1674* s. 848.

²⁴ *Pogłównie 1663* s. 711; *Pogłównie 1673* s. 757; *Pogłównie 1674* s. 936; *Pogłównie 1676* s. 819, 856.

²⁵ W tym wypadku należy wykluczyć istnienie związków nieformalnych. Nawet gdyby takie istniały, pleban nadzorujący pobieranie podatku z danej wsi, nie pozwoliłby na zarejestrowanie takiego związku.

²⁶ Na podstawie danych z rejestru z 1674 r. wynika, że ten udział wynosił 78%. Wyniki te nie zostały wzięte pod uwagę ze względu na duże różnice danych zaczerpniętych z tego spisu w porównaniu z innymi źródłami.

²⁷ *Pogłównie* 1674 s. 953.

TABELA 26

Małżeństwa, dzieci, rodzeństwo oraz osoby trzecie mieszkające wspólnie wg rejestrów pogłównego z XVII w.

Parafia	Liczba zarejestrowanych przypadków																	
	rejestr 1663						rejestr 1673						rejestr 1676					
	dzieci	ro- dzeń- stwa	inne	razem	liczba rodzin	% rodzin	dzieci	ro- dzeń- stwa	inne	razem	liczba rodzin	% rodzin	dzieci	ro- dzeń- stwa	inne	razem	liczba rodzin	% rodzin
Bargłów	-	-	-	-	11	-	-	-	-	-	13	-	-	-	-	-	5	-
Dobrzyniewo	-	1	-	-	32	3	-	-	-	-	63	-	3	-	-	3	58	5
Dolistowo	1	-	1	1	65	3	2	-	1	3	68	4	1	-	5	6	66	9
Goniądz	3	1	-	2	86	5	8	-	1	9	91	10	1	-	-	1	89	1
Jasionówka	-	-	-	4	2	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	1	-
Kobylinówka	5	-	4	9	346	3	5	5	1	11	394	3	6	2	8	16	426	4
Kalinówka	-	-	-	-	8	-	-	-	-	-	21	-	-	-	-	-	24	-
Knyszyn	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	5	-	-	1	-	1	11	9
Raigród	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	124	-	2	-	4	6	127	5
Trzcianna	3	1	1	5	152	3	1	-	-	1	202	0,5	2	1	5	8	223	6
Tykocin	1	-	9	10	123	1	24	1	-	5	156	3	3	1	2	6	83	7
Razem	13	3	15	31	829	4	20	6	3	29	1140	2	18	5	24	47	1113	4

W kilku wsiach taki stan rzeczy osiągał poziom 50%, a czasami ten pułap przekraczał. We wsi Zajki (par. Tykocin) wynosił nawet 92%²⁸.

Do całości obrazu rodziny szlacheckiej brakuje nam młodego pokolenia. Problem ten nie jest możliwy do przedstawienia nawet na podstawie najdokładniejszego rejestru pogłównego. Tam zaledwie w co trzeciej rodzinie szlacheckiej uzyskiwaliśmy informacje o dzieciach, a górna granica dzietności nie przekraczała sześciorga opodatkowanych dzieci w jednej rodzinie²⁹. Rodziny mające zapisanych po pięcioro dzieci spotykaliśmy niezwykle rzadko, a taka wielkość odpowiadała ustalonym szacunkom wielkości młodego pokolenia w rodzinie szlacheckiej³⁰.

Klasyczny układ rodziny szlacheckiej powiatu tykocińskiego przedstawiał się następująco: składała się ona z męża, żony i nieletnich dzieci. Rzadko występowała starsza latorośl na utrzymaniu rodziców. Co dwudziesta rodzina gościła pod swoim dachem dalszego członka rodziny: małżonka córki, brata z żoną lub samotnego krewniaka. Dominowały rodziny pojedyncze, co wskazywałoby na szybkie usamodzielnianie się mieszkaniowe młodych małżeństw. Układ kilku rodzin blisko spokrewnionych, a zamieszkujących wspólnie pod tym samym dachem, można zaliczyć do wyjątków. Tego typu przypadki polegały na wspólnym mieszkaniu ojca z żonatym synem, rzadziej z zamężną córką. Rodziny niepełne pojawiały się tu rzadko, oscylując w granicach 5%. Tworzyły je głównie wdowy i wdowcy, bardzo rzadko kawalerowie czy panny. W gospodarstwie posiłkowano się pomocą dorosłych dzieci i czeladzi. Wdowcy preferowali żeńską część czeladzi, wdowy – męską. Ludzie ci wchodzili w związku z inną rodziną lub osobami samotnymi, w przypadku których trudno było ustalić związki rodzinne, chociaż nie jest wykluczone, że takie istniały. Na wsi całkowicie samotni byli: wdowy, wdowcy, kawalerowie i panny

²⁸ Sytuacja taka była we wsiach par. Trzcianne (Dziekonie, Kulesze, Kuczyno, Milewo, Wyszowate), par. Tykocin (Żendziany, Zajki) i par. Kobylin (Piszczaty Tomkowieta, Piszczaty Piotrowięta, Stypułki Szymany, Kłoski Młynowieta). W Zajkach był tylko zapisany Stanisław Zajkowski z dziećmi jako mieszkający indywidualnie.

²⁹ Józefa Rutkowska mieszkająca w Moniuszkach (par. Dolistowo) miała zapisanych 2 synów i 4 córki (*Pogłównie 1663* s. 731).

³⁰ M. Koczerska opisując rodzinę szlachecką w Polsce epoki późnego średniowiecza, ustaliła liczbę żywych dzieci w granicach 4-5 (*Rodzina* s. 122). Stan ten można przenieść na następne stulecia. Co prawda, zdarzały się postulaty, aby ten współczynnik podnieść do liczby 7 dzieci (por. B. Puczyński. *Ludność Brzeżan*. „Przeszłość Demograficzna Polski” 6:1974 s. 14), lecz w rezultacie oparł się na górnej granicy 5,5 dziecka na rodzinę (W. Kuł a. *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski*. „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych” 13:1951 s. 41). Dzietność rodzin szlacheckich na tym terenie była duża. W I połowie XVII w. w parafii Trzcianna ochrzczono 4,5 tys. dzieci. Parafia ta była zamieszkała w dużym stopniu przez szlachtę. Z wybitnie szlacheckiej wsi Wyszowate ochrzczono 375 dzieci, z Kulesz – 272, a z Milewa – 212 (K u k l o. *Funkcjonowanie* s. 202).

o niskim statusie ekonomicznym. Byli oni określani jako ubodzy czy też żebrzący.

Ustalony powyżej schemat, opracowany na materiale dotyczącym drobnej, częściowej i zagrodowej szlachty, powtarzał się w wielu wypadkach w odniesieniu do bogatszej populacji. Również tutaj istniało wspólne zamieszkiwanie żonatych dzieci wraz z rodzicami oraz występowała opieka dzieci nad matką czy niedołężnym ojcem. Nie spotkaliśmy natomiast takich fenomenów, aby siostra sprawowała kuratelę nad bratem, a nieżonaty szlachcic utrzymywał brata wraz z żoną.

Wiele sygnalizowanych sytuacji odpowiadało schematowi z okresu staropolskiego, budowanemu na narracyjnych przekazach z tamtej epoki³¹. Jedy-nym oryginalnym elementem były częstsze przypadki wspólnego zamieszkiwania i gospodarowania. Relacje między rodzicami a dziećmi, niekiedy przedłużone o pokolenie wnuków, odpowiadały naturalnej więzi pokoleń i trosce o pozostałych członków rodziny³².

Dla pełnego obrazu porównajmy stworzony model rodziny szlacheckiej mieszkającej na terenie powiatu tykocińskiego z sytuacją na terenie województwa poznańskiego. Pomimo że pozycja społeczna szlachty w tej części Rzeczpospolitej była odwrotnie proporcjonalna do omawianego przez nas terenu, znaleźliśmy i tam liczne podobieństwa³³. W rodzinach niepełnych w obu regionach większa była liczba kobiet niż mężczyzn. Również w Wielkopolsce rzadko wymieniano dzieci podlegające opodatkowaniu. W grupie szlachty uboższej w co czwartej rodzinie notowano opodatkowane dzieci. W tej kategorii mieszkańców w Wielkopolsce zdarzały się przypadki mieszkania „komorą” szlachty z plebejuszami albo wspólna wegetacja pod jednym dachem kilku osób pochodzenia szlacheckiego³⁴. Tak więc można podsumować, że pewnymi procesami kierowały nie tyle odrębności regionalne co względy ekonomiczne.

2. Ludność poddana

Oprócz szlachty będącej właścicielami większych lub mniejszych fortun, osady zamieszkiwali także poddani oraz ludność wolna. Spośród poddanych

³¹ Z. Kuchowicz. *Z dziejów obyczajów polskich*. Warszawa 1987 s. 55-94; S. Bystron. *Dzieje obyczajów w Polsce XVI-XVII w.* Warszawa 1978.

³² L. Dyczewski. *Więź pokoleń w rodzinie*. Warszawa 1976 s. 121.

³³ W Wielkopolsce szlachta osiadła (średniego stanu zamożności) stanowiła 54%, uboga zaś (zagrodowa) ok. 9% (L. Polaszewski. *Szlachta wielkopolska na podstawie rejestrów pogłównego z lat 1673-1676*. W: *Społeczeństwo staropolskie*. T. 3. Warszawa 1983 s. 243).

³⁴ Polaszewski. *Szlachta* s. 253-254.

największą grupę stanowili chłopci pańszczyźniani i czynszowi. Znacznie mniej było zagrodników, komorników oraz rzemieślników³⁵.

W początkowych latach istnienia województwa podlaskiego liczba ludności poddanej wielokrotnie przewyższała inne kategorie społeczne spotykane na tym terenie. Powodem tego były rozległe dobra możnowładcze³⁶, które w końcowej fazie XVI w. przestały istnieć. Pozostały jedynie majątki szlachty średniej i drobnej. Z zestawienia dokonanego na podstawie rejestru z 1580 r. wynika, że poddani kmiecie zasiedlali ogółem 345,5 włóki (zob. tabela 27). Daje to możliwość postawienia hipotezy, że teren ten zamieszkiwało około 690 rodzin kmiecych³⁷. Do tego należy doliczyć 201 rodzin zagrodniczych i 23 rzemieślnicze. Kmiecie w przeważającej części zamieszkiwali dobra średniej szlachty, mającej przynajmniej jedną wieś lub pokaźną jej część. W majątkach szlachty cząstkowej dominowali zagrodnicy.

TABELA 27

Wielkość arealu zagrodniczego, włók osiadłych i włók szlacheckich w dobrach ziemskich poszczególnych parafii powiatu tykocińskiego na podstawie rejestrów z 1577 i 1580 r.

Lp.	Parafia	Data rejestru	Włóki				Zagrodnicy	
			osiadłe		szlacheckie			
			liczba	odsetek	liczba	odsetek	liczba	odsetek
1	Bargłów	1577	19,0	5,0	–	–	–	–
		1580	25,7	7,2	–	–	1	0,5
2	Dobrzyniewo	1577	1,0	0,2	18,0	2,7	4	1,8
		1580	3,0	0,9	20,0	2,3	–	–
3	Dolistowo	1577	41,1	10,8	12,0	1,8	19	8,8
		1580	33,2	9,6	21,2	2,4	23	11,4
4	Goniądz	1577	29,7	7,7	52,5	7,7	16	7,4
		1580	17,3	4,9	67,8	7,9	10	5,0
5	Jasionówka	1577	149,5	39,4	–	–	20	9,3
		1580	177,5	51,3	–	–	25	12,4

³⁵ W klasyfikacji przedstawiającej uwarstwienie ludności wiejskiej oparliśmy się na metodzie A. Jabłonowskiego, nieznacznie ją modyfikując. Wśród poddanych wyodrębnił on ludność rolną i łowiecką, przemysłowo-rzemieślniczą i dworsko-folwarczną (*Polska XVI w. Cz. 3 s. 1-61*).

³⁶ Szczegółowe omówienie posiadłości Radziwiłłów i Gasztołdów – zob. rozdział czwarty niniejszej pracy.

³⁷ Zastosowaliśmy tu najpopularniejszy nadział, wynoszący pół włóki na jedną rodzinę. Po wyższy szacunek należy określić jako „nie mniej niż” z powodu zaniżonej liczby opodatkowanej ziemi.

6	Kalinówka	1577	11,5	2,9	12,0	1,8	1	0,5
		1580	13,2	3,8	14,0	1,6	1	0,5
7	Knyszyn	1577	6,2	1,6	–	–	2	0,9
		1580	4,5	1,2	–	–	1	0,5
8	Kobylin	1577	16,9	4,5	281,5	41,6	45	20,8
		1580	11,5	3,2	308,5	35,7	19	9,4
9	Rajgród	1577	40,4	10,6	154,1	22,8	30	13,9
		1580	30,2	8,7	154,5	17,8	33	16,4
10	Trzcianna	1577	51,1	13,5	90,7	13,5	70	32,4
		1580	24,4	6,9	198,8	22,9	58	28,8
11	Tykocin	1577	12,2	3,2	56,1	8,3	9	4,2
		1580	5,0	1,4	78,5	9,0	1	0,5
Razem		1577	378,6	100,0	676,9	100,0	216	100,0
		1580	345,5	100,0	863,3	100,0	201	100,0

Drobnoszlacheckie parafie, znajdujące się w pasie zachodnim, nie przekraczały granicy 60 rodzin kmiecych, co daje nie więcej niż 6% rodzin kmiecych na terenie powiatu. W wielu parafiach charakteryzowały się one 17-30% udziałem zagrodników. Nawet wybitnie drobnoszlachecka parafia Kobylin miała 23 rodziny kmiece, co stanowiło około 3% udziału kmieci oraz 19 rodzin zagrodniczych, stanowiących dziesiątą część wszystkich ludzi tej kategorii majątkowej. W następnym stuleciu liczebność ludności poddanej nieznacznie się zmieniła. Najdokładniejszy rejestr pogłównego (z 1663) podaje około 2800 poddanych oraz 300 komorników i zagrodników (zob. tabela 28)³⁸. Zastosowanie prostych przeliczników, jak to miało miejsce w przypadku łanowego, nie będzie możliwe. W wykazie opodatkowanych osób z grupy poddanych i zagrodników w kilku miejscach znaleźliśmy bowiem odnotowane dzieci i rodzinę danego kmiecia, a nawet – bardzo rzadko – jego czeladź. Dlatego jesteśmy skłonni przyjąć szacunek zwiększenia się liczby rodzin poddanych i zagrodników o 1/4 w stosunku do stanu z 1580 r. W ciągu stulecia dały się zauważyć zmiany liczebne mieszkańców osad szlacheckich. W XVII w. dobra szlachty średniej stanowiły trzecią część poddanych i szóstą część zagrodników zarejestrowanych na terenie powiatu tykocińskiego. Pas parafii zachodnich, zamieszkałych przez szlachtę zagrodową i cząstkową, wyglądał bardziej okazale. Szczególnie wyróżniała się parafia Trzcianna, gdzie liczba rodzin poddanych i komorników stanowiła około 20% populacji kmieci powiatu.

³⁸ W przypadku parafii Rajgród do ogólnego obrazu danych z tego rejestru doszacowaliśmy dane z 1674 r.

TABELA 28

Charakterystyka mieszkańców dóbr szlacheckich powiatu tykocińskiego w II połowie XVII w.

Lp.	Parafia	Liczba osób						
		szlachta	poddani	komornicy	zagrodnicy	rzemieślnicy	czeladź	razem
1	Bargłów	22	67	4	35	–	38	166
2	Dobrzyniewo	155	39	–	–	–	5	199
3	Dolistowo	170	653	58	24	5	254	1164
4	Goniądz	237	291	37	4	4	178	751
5	Jasionówka	10	329	–	–	–	51	390
6	Kalinówka	55	435	1	4	–	49	544
7	Knyszyn	10	129	–	–	–	26	165
8	Kobylin	917	44	5	7	–	177	1150
9	Rajgród	347	260	23	64	3	141	838
10	Trzcianna	500	592	45	6	3	204	1350
11	Tykocin	340	191	28	–	–	127	686
Razem		2763	3030	201	144	15	1250	7403

Jak wspominaliśmy wyżej, ludność poddana mieszkała w jednej osadzie wraz ze swoimi „zwierzchnikami”. Zasada ta była powszechna w przypadku szlachty częstkowej. Szlachta średniozamożna, mająca jedną lub więcej wiosek, umiejscawiała – jak wiemy – swoje dwory w pewnym oddaleniu od chłopskich osad³⁹. Znaczną część stanowiły wsie drobnoszlacheckie, zamieszkałe wyłącznie przez szlachtę. W każdym spisie z II połowy XVII w. stanowiły one 1/3 wszystkich osad szlacheckich. Kmieci zastępowała tu czeladź, często mieszkająca całymi rodzinami w gospodarstwach szlachty zagrodowej. Ponadto wsie te sąsiadowały z osadami królewskimi. Okoliczna szlachta bardzo często dzierżawiła tam ziemię. Powodowało to, że w dominującej liczbie osad na terenie powiatu tykocińskiego sąsiedowali ze sobą mieszkańcy obu stanów, stykając się na co dzień⁴⁰.

Zagrodnicy, komornicy i rzemieślnicy zazwyczaj występowali w majątkach charakteryzujących się obecnością poddanych kmieci. Zdarzały się jednak

³⁹ Wioski zamieszkałe wyłącznie przez kmieci lub zagrodników stanowiły margines (do 2,5%).

⁴⁰ Wyrażało się to w związkach małżeńskich i we wspólnym asystowaniu przy chrzcie dzieci. W księgach metrykalnych chrztów parafii Dobrzyniewo w latach 60. XVII stulecia znajdujemy dzieci szlacheckie, których rodzicami chrzestnymi są chłopcy, a także dziecko kmiecia ochrzczone przez chłopkę i szlachcica określonego godnością „Generosus Dominus” (M. Butkiewicz. *Metryki parafialne jako dokument legitymacyjny szlachty polskiej*. „Roczniki Humanistyczne” 35:1987 z. 2 s. 406).

wyjątki. W XVI w. w parafii Dolistowo w 2 wsiach notujemy zagrodników występujących samodzielnie. W Jaświłach naliczyliśmy 11 takich zagrodników, a w Moniuszkach 3. W sąsiedniej parafii Rajgród, we wsi Rydzewo, też było 3 zagrodników⁴¹. W tym stuleciu informacje o komornikach są sporadyczne. Najczęściej ta grupa ludzi występowała w najbogatszych majątkach⁴². W XVII w. przemieszanie ludności różnego stanu było znacznie większe. Komornicy występują więc w majątkach różnej wielkości, razem z kmieciami lub zagrodnikami, a także notowani są indywidualnie. W parafii Kobylin, we wsi Zalesie Łabęckie – na 58 rodzin szlachty tylko w jednym gospodarstwie odnotowaliśmy komornika. Pozostali nie mieli nawet najmniejszej czeladzi. Dodajmy, że ta część powiatu była pod względem stanowym najbardziej jednorodna.

Ponieważ dysponujemy tylko enigmatycznymi zapisami, rodzinę chłopską mieszkającą w dobrach szlacheckich trudno scharakteryzować. Możemy jedynie pokusić się o skonstruowanie modelu rodziny chłopskiej. Rejestr pogłównego z 1673 r., jako rzadki imienny wykaz opodatkowanych chłopów, zasadniczo wymienia 2 osoby w jednej rodzinie. Przypadki rodzin liczniejszych nie były częste. Sporadycznie notowano u kmieci syna lub córkę. Różnica ta jest znacząca w momencie konfrontacji z rodzinami tego samego stanu, zapisanymi w dobrach królewskich. Tam także przeważają rodziny dwuosobowe, lecz pojawiają się też 3-, 4-, a nawet 7-osobowe⁴³. Zapewne i tu miały miejsce praktyki zaniżania opodatkowanych osób poprzez ukrywanie liczby dzieci, jak to było w zwyczaju szlachty. Poza tym szlachcicowi nie zależało na ujawnianiu rzeczywistego stanu przypisanych mu chłopów⁴⁴. Nie możemy wykluczyć poza tym jeszcze jednej możliwości: masowego posługiwania w obcych gospodarstwach. Szczególnie dotyczyło to gospodarstw niewielkich, gdzie pańszczyzna i uprawa posiadanej ziemi nie wymagała „trzymania” wszystkich dzieci przy rodzicach. Wiele gospodarstw było na czynszu, można więc było puścić dzieci na służbę do szlachcica lub bogatszego chłopca. Wobec tego ewentualne niedokładności nie musiały osiągać tak wielkich rozmiarów, na jakie wskazywałyby wyniki poboru.

Podobnie było w niższej grupie społecznej: zagrodników i komorników. W tych rodzinach też wymieniano zasadniczo 2 osoby i tylko sporadycznie

⁴¹ W Jaświłach Bartosz Wlewski miał tylko 11 zagrodników, w Moniuszkach Jan Moniuszko posiadał 3 zagrodników, w Rydzewie zaś Łazarz Rydzewski 3 zagrodników. Tenże Rydzewski miał w Turczynowie bednarza i 3 półwłóczników (*Łanowe 1577* s. 284, 289).

⁴² W majątku Jerzego Kurzenieckiego znaleźliśmy 6 komornic (*Łanowe 1580* s. 627).

⁴³ We wsi Jaświły (starostwo knyszyńskie) w rodzinie chłopskiej – obok dzieci – notowaliśmy innych członków: brata, siostry, zięcia, synową (*Pogłównie 1674* s. 884).

⁴⁴ Ogólna ocena przyjęta przez demografów jest z pewnością trafna (zob. Gieysztorowa. *Wstęp* s. 192).

jedno lub dwoje dzieci, ewentualnie kogoś z rodziny: matkę czy siostrę. Bardzo często notowaliśmy osoby samotne. Tutaj wariant wysyłania dzieci na służbę musiał być dominujący. Utrzymanie rodziny na małym skrawku ziemi było niemożliwe, a wymiar pańszczyzny niewielki, posługiwanie u obcych było więc zasadą. Jabłonowski określa tę warstwę jako robotników siedzących na drobnych gospodarstwach⁴⁵. Dlatego przypadki pojawiania się w takich gospodarstwach czeladzi przyjmowaliśmy ze zdumieniem. Nie było ich jednak zbyt wiele. Głównie było to powodowane dobrem gospodarstwa w niepełnych rodzinach. Zdarzały się jednak przypadki pojawiania się czeladzi w rodzinach zagrodniczych, jak to było w majątku Maciejowej Pienczykowskiej z Pienczykowską⁴⁶. Generalnie możemy przyjąć, że w co dziesiątej rodzinie zagrodniczej występowały dorosłe dzieci lub ktoś dorosły z rodziny. W przypadku komorników taka sytuacja miała miejsce w co siódmej rodzinie⁴⁷.

Mniej liczną grupę ludności poddanej stanowili rzemieślnicy. Rejestry łanowego wymieniają ich w granicach 23-36 osób, a pogłównego – dwukrotnie mniej (zob. tabela 29). Reprezentują oni całą gamę zawodów, począwszy od przetwórstwa produktów rolnych (młynarz, winiarz) poprzez zawody związane z leśnictwem i przeróbką drewna (cieśla, kołodziej, bednarz), a kończąc na produkcyjno-usługowych (szewc, kowal, krawiec, kuśnierz). Liczba rzemieślników zapewne była większa. Skłania nas do tego stwierdzenia np. jednostkowe odnotowywanie szewców w różnych wsiach⁴⁸.

Wśród rzemieślników najliczniejszą grupą byli młynarze. W XVI w. dominowali oni nad pozostałymi⁴⁹. W następnym stuleciu proporcje nie były tak spektakularne. Jednocześnie dało się zauważyć przemieszczenie zakładów produkcyjnych tego typu. O ile w poprzednim stuleciu młyny występowały w dobrach bogatszej szlachty, o tyle później stały się własnością biedniejszej części populacji. Spośród wymienionych 7 młynarzy w 1673 r. wszyscy należeli

do szlachty częstkowej, a nawet zagrodowej. Rejestr z następnego roku wnosi dodatkowe informacje: 2 młynarzy było zapisanych jako własność całej wsi⁵⁰.

TABELA 29

Struktura zajęciowa rzemieślników wiejskich dóbr szlacheckich powiatu tykocińskiego wg rejestrów łanowego i pogłównego

Rzemieślnicy	Liczba zapisana w rejestrze					
	1577	1580	1663	1673	1674	1676
Bednarz	–	–	–	1	–	–
Cieśla/stolarz	2	2	1	1	–	–
Foluszniak	4	1	–	–	–	–
Karczmarz	19	2	–	–	–	–
Kołodziej	–	–	1	–	–	–
Kowal	1	1	1	3	–	–
Krawiec	–	–	2	1	–	–
Kuśnierz	–	–	1	–	–	–
Młynarz	10	15	2	7	3	3
Sitarz	–	–	–	–	3	1
Solnik	–	1	–	–	–	–
Szewc	–	–	1	1	2	2
Ślusarz	–	–	1	–	–	–
Tkacz	–	–	–	–	2	2
Winnik	–	–	–	1	–	–
Nieokreśleni	–	1	–	–	–	–

Daje się zauważyć charakterystyczna rzecz. W rejestrze zostali zapisani tylko młynarze, których profesji nie dało się zataić. Byli to zapewne specjaliści w swojej branży, świadczący usługi na rzecz okolicznej ludności. W dobrach bogatej szlachty z pewnością znajdowały się młyny w tej samej lub większej liczbie, jak to odnotowaliśmy w XVI w. Nie mamy o nich wiadomości z powodu konstrukcji formularza, który nie ujmował takich obiektów. Opiekowali się nimi ludzie przygodni – chłopci lub zagrodnicy, wykonujący tę pracę dorywczo, dlatego nie wymieniano ich jako rzemieślników. Rozpatrując stan wiejskiego rzemiosła w okresie staropolskim, H. Samsonowicz zauważył ten rozbudowany w XVI w. stan rzeczy, który pogłębił się z biegiem czasu⁵¹. Podobnie było z innymi dziedzinami rzemiosła. Folwark stawał się samowystarczalny. Na potwierdzenie tej tezy dodajmy, że pozostali rzemieślnicy – występujący na kartach spisu z 1673 r. – „siedzieli” przede wszystkim u szlachty, nie posiadającej więcej niż 3 poddanych. Nie byli to ludzie produkujący na rzecz dworu,

⁵⁰ Taka sytuacja była we wsiach Karamkówka (par. Dolistowo) i Sikory (par. Kalinówka) (Pogłównie 1674 s. 921, 923).

⁵¹ H. Samsonowicz. *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV-XVI w.* Warszawa 1954 s. 140-143.

⁴⁵ *Polska XVI w.* Cz. 3 s. 18. Przedstawiona sytuacja występowała we wszystkich rejestrach, co jeszcze bardziej uwiarygodnia naszą hipotezę. W 1673 r. na 560 zagrodników 13 rodzin występowało z dzieckiem. W 1674 r. było ich 12, a w 1676 r. tylko 3.

⁴⁶ Miała ona jednego zagrodnika, który mieszkał z żoną i matką oraz drugiego, mającego żonę i dziewczkę (Pogłównie 1673 s. 763).

⁴⁷ W ustaleniu średniej zagrodników oparliśmy się na danych z lat 1673-1676. W przypadku komorników wzięliśmy pod uwagę spis z 1663 i 1674 r.

⁴⁸ W 1663 r. szewc występuje w Jaćwiezi (par. Dolistowo), w 1673 r. w Chojnowie (par. Trzcianna), a w 1676 r. w Smogorówce (par. Dolistowo) i Kukowie (par. Rajgród). W XVI w. podobne rozbieżności występowały równie często, np. w przypadku młynarzy i karczmarzy. Podobnie było z zastosowaną nomenklaturą – wymieniony w spisie z 1673 r. winnik był właściwie gorzelnikiem i mógł być w innych rejestrach ujęty jako karczmarz. Na tym terenie karczmarstwo było połączone z wyszynkiem (zob. *Polska XVI w.* Cz. 3 s. 175-177).

⁴⁹ W spisach łanowego młynarze, tak jak i karczmarze nie byli eksponowani. Możemy tylko domyślać się ich liczebności na podstawie opodatkowanych młynów.

bardziej natomiast byli zainteresowani szerszym rynkiem. Szlachcicowi opłacało się „przekwalifikować” czy właściwie „przeklasyfikować” chłopą lub zagrodnika na rzemieślnika, dzięki czemu mógł pobierać od niego większy czynsz, niż od poddanego zajmującego się uprawą roli. W przypadku chłopą mógł mu wówczas dodatkowo zmniejszyć nadział ziemi⁵². Wyroby tych ludzi szły przede wszystkim na rynek lokalny, chociaż nie jest wykluczone, że część ich kierowano na „eksport”⁵³.

Sytuacja materialna tej grupy ludzi musiała być zróżnicowana. Część rzemieślników odnotowywano w spisach samotnie lub z żoną. Tylko raz zarejestrowaliśmy małżeństwo mieszkające z rodzicami oraz matkę dożywającą swych dni przy dzieciach. W obu przypadkach były to rodziny młynarzy. Grupa ta stała wysoko w hierarchii zamożności. Równie dobrze mogli być sytuowani winiarze i krawcy – w ich rodzinach zatrudniano czeladź⁵⁴. Inni zamożnością niewiele różnili się od kmieci lub zagrodników. Pomimo nieco wyższej pozycji majątkowej nie cieszyli się społecznym poważaniem. Byli to zwykli poddani, tylko że wysługujący się rękodzielnictwem.

3. Czeladź

Trzecią grupą mieszkańców wsi była czeladź. Znajdujemy tu cały szereg profesji czeladnych, potrzebnych do właściwego funkcjonowania folwarczków i większych gospodarstw szlachty zagrodowej. W folwarkach bogatej szlachty czeladź była notowana dość rzadko. Jeżeli ją zaznaczano w spisach, to bez precyzyjnego określania profesji, jaką się zajmowała. Stan ten odpowiadał ogólnopolskiej sytuacji. Folwark opierał się na pracy chłopów i zagrodników, którzy zajmowali się uprawą roli oraz opieką inwentarza. Jeżeli zatrudniano czeladź, to w celach bardziej wyspecjalizowanych, np. w roli masztalera, woźnicy, zarządcy dóbr. Mniejsze organizmy notowały osoby zatrudniane do zajęć pospolitych. Spośród czeladzi najwięcej było parobków i dziewczek (zob. tabela 30). Następni w kolejności byli: pastuch, kucharz, chłopiec i niewiasta⁵⁵.

⁵² Rzemieślnicy mieli małe działki do uprawy, nie przewyższające ogrodu (Samsonowicz. *Rzemiosło* s. 181-182).

⁵³ W miastach było silnie rozwinięte rzemiosło skórzané. Dzięki temu futra były tu tańsze od sukna. Te wyroby mogły być wywożone dalej. Powiat przecinały szlaki handlowe prowadzące na wschód, jak i na zachód (Maroszek. *Rzemiosło* s. 137-138).

⁵⁴ W Kuleszach (par. Trzecianna) żona winnika miała do pomocy kucharkę, krawiec we Wroczeniach (par. Dolistowo) dziewczkę, a inny w Zucielcu (par. Trzecianna) – komornika (*Pogłówne 1663* s. 705; *Pogłówne 1673* s. 780).

⁵⁵ Nazwy zajęć ludności czeladnej przyjęliśmy z ówczesnej terminologii, gdyż trudno było nam znaleźć trafniejsze określenia w języku współczesnym.

Zakres obowiązków parobka, dziewczki, pastucha nie nasuwa większych kwestii. Te osoby były nieodzowne przy pracy w gospodarstwie, dlatego były najliczniejsze. Czeladź przeznaczona do lżejszych prac występowała znacznie rzadziej. Zakres zajęć wskazywał raczej na pracę we dworze niż w obejściu. W tej grupie najliczniejsi byli kucharze i kucharki. Rzadziej występujący „chłopcy” mogli pracować zarówno przy wypasaniu inwentarza, jak i wykonywać dowolne posługi⁵⁶. Niewiastę zatrudniano do prac na pokojach⁵⁷. Niekiedy była to praca doraźna, o czym świadczy częsty dopisek „luźna”⁵⁸. Taka profesja jest charakterystyczna dla naszego terenu, gdyż nie występuje w podstawowym składzie czeladzi folwarcznej⁵⁹.

TABELA 30

Najczęściej spotykane zajęcia czeladzi w dobrach szlacheckich wg rejestrów poglównego II połowy XVII w.

Data rejestr- tru	Zajęcia czeladzi													ra- zem
	parobek		chłopak		dziewka		kucharz		pastuch		niewiasta			
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%		
*	I		II		III		IV		V		VI		*	
1663	277	36,6	35	4,6	180	23,8	128	16,9	101	13,4	35	4,6	756	
1673	270	36,1	46	6,2	228	30,5	73	9,8	87	11,6	43	5,7	747	
1674	224	41,2	29	5,3	150	27,6	64	11,8	45	8,3	31	5,7	543	
1676	239	42,1	30	5,2	158	27,9	65	11,5	48	8,5	27	4,8	567	

Niewiasty były rejestrowane w dobrach szlachty częściowej, rzadko zagrodowej. Mogły one rekrutować się ze szlachty biedniejszej, posługującej u bogatszych sąsiadów⁶⁰.

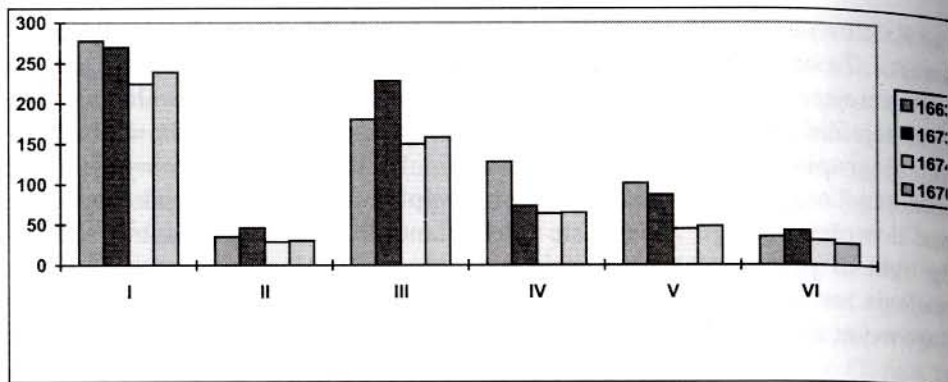
⁵⁶ S. R e c z e k. *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*. Wrocław 1968 s. 48.

⁵⁷ Oficjalnie w nomenklaturze staropolskiej określenie to dotyczyło ogólnie kobiety, niekiedy w znaczeniu siostry męża lub synowej (niewiastka). Jako że w spisach bliższa rodzina jest wymieniana oddzielnie, termin ten dotyczył wyłącznie kobiety służącej. Innym określeniem kobiety była białogłowa, chociaż odnosiło się ono do szlachcianek (R e c z e k. *Podręczny* s. 252).

⁵⁸ W 1676 r. naliczyliśmy 15 kobiet z takim określeniem.

⁵⁹ J. Rutkowski, charakteryzujący czeladź na ziemiach polskich, nie wymienia takiej profesji jak niewiasta (*Ze studiów nad położeniem czeladzi folwarcznej w dawnej Polsce*. W: *Studia z dziejów wsi polskiej XVI-XVIII w.* Warszawa 1956 s. 127-142). K. Nitach, omawiający tę grupę ludności na Śląsku, również nie wspomina o niewiastach (*Struktura zawodowa i uposażenie czeladzi w folwarkach miasta Brzegu w końcu XVII i początkach XVIII wieku*. „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu” 23:1986 s. 43-56).

⁶⁰ G l o g e r. *Encyklopedia*. T. 1 s. 287.

Największą liczbę zatrudnionej czeladzi znaleźliśmy w parafiach zamieszkałych przez drobną szlachtę w pasie parafii zachodnich. Najliczniej występowała w parafiach Kobylin (20%), Rajgród (17%) i Trzcianna (16%). Przeważały tam głównie zajęcia pospolite, popularne w parafiach o największym natężeniu gospodarstw drobnej szlachty. Wśród nich pierwszeństwo miała parafia Kobylin⁶¹. Kucharze występowali najczęściej w parafii Trzcianna (44%), Dolistowo (23%) i Goniądz (14%). Na terenie tych parafii znaczny udział stanowiła szlachta częstkowa, która w większości ich zatrudniała. „Chłopcy” i niewiasty dominują w innych parafiach. Najmłodsza grupa posługującej czeladzi przeważa w parafii Rajgród (w 1673 r. stanowi 57%), potem kolejno „idą” Tykocin (15%) i Kobylin (9%). Parafia Rajgród stała na czele również w odniesieniu do niewiast (w 1673 r. 37%), o jedną trzecią przewyższając parafię Kobylin (zob. tabela 31). „Chłopcy” w tych parafiach byli zatrudniani na ogół przy pracach gospodarskich, gdyż nie starczało funduszy na drugiego parobka czy jakkolwiek pomoc w gospodarstwie. Niewiasty pochodziły z grupy ubogiej szlachty, której było bardzo dużo w parafiach Kobylin i Rajgród. Zastanawiające, że parafia Tykocin, mając podobną strukturę majątkową, notuje mało czeladzi zarówno w odniesieniu do ogólnej liczby, jak i w zakresie poszczególnych zawodów.

Parobcy byli często notowani wraz z żonami, niekiedy z dziećmi. Stanowili więc bardziej stabilny element niż kawalerowie. Zasadniczo występowali pojedynczo w gospodarstwach szlacheckich. Nierzadko występowali po dwóch, a bywało, że szlachcic zatrudniał 3 i więcej osób tej profesji⁶². Dziewki zasadni-

⁶¹ Parobkowie najliczniej występowali w tych parafiach. Stanowią kolejno 26%, 20% i 16%. Podobnie było w grupie dziewczek. Ich udziały wynosiły 32%, 21% i 12%. Parafie Kobylin i Rajgród również posiadały znaczny udział pastuchów (28% i 20%).

⁶² W 1663 r. naliczyliśmy 12 majątków szlacheckich, zatrudniających od 3 do 5 parobków. W parafii Bargłów, we wsi Pruska – w jednym gospodarstwie szlacheckim było 5 parobków. W sąsiedniej parafii Dolistowo, we wsi Jaćwież, było 4 parobków. W Mikicinie było 4, a w drugim

TABELA 31

Struktura czeladzi zamieszkującej dobra szlacheckie powiatu tykocińskiego wg rejestru pogłównego z 1673 r.

Lp.	Parafia	Czeladź pospolita														Czeladź pozostała	
		parobek		chłopak		dziewka		kucharz		pastuch		niewiasta		razem			
		liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1	Bargłów	7	3	2	4	6	3	5	7	5	6	1	2	26	3	3	2
2	Dobrzyniewo	11	4	1	2	7	3	4	5	3	3	1	2	27	4	5	3
3	Dolistowo	26	10	3	7	13	6	17	23	18	21	5	12	82	11	13	7
4	Goniądz	32	12	2	4	26	11	10	14	8	9	3	7	81	11	17	9
5	Jasionówka	–	–	–	–	3	1	2	13	1	1	–	–	6	1	38	20
6	Kalinówka	5	2	–	–	2	1	2	3	1	1	–	–	10	1	25	13
7	Knyszyn	1	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	1	–	23	12
8	Kobylin	70	26	4	9	72	32	–	–	24	28	9	21	179	24	10	5
9	Rajgród	42	16	26	57	47	21	–	–	17	20	16	37	148	20	12	6
10	Trzcianna	54	20	1	2	27	12	32	44	5	6	2	5	121	16	33	17
11	Tykocin	19	7	7	15	24	11	1	1	4	5	6	14	61	8	9	5
Razem		267	100	46	100	227	100	73	100	86	100	43	100	742	100	188	100

czo występowały pojedynczo. W najbardziej dokładnych przekazach ich liczba w jednym majątku nie przekraczała 3⁶³. Podobnie było z pastuchami⁶⁴.

Stan liczebny czeladzi był różnorodny. Pomiedzy latami 1663 a 1673 zarejestrowana czeladz zmniejszyla sie o 157 osob. Rok 1674 wykazal tendencje spadkowa o dalsze 159 osob. Dopiero spis z 1676 r. wskazuje na zwiakszanie sie tej liczby. Na pierwszy rzut oka mozemy te dysproporcje przypisac niedokladnosciom rejestrów i bedzie w tym duzo prawdy. Jednak powinniśmy zastanowić się, czy nie mamy do czynienia z procesem mobilności społeczeństwa. Na wschodnich rubieżach Mazowsza (ziemi wiskiej i łomżyńskiej), jak i Podlasia znane było zjawisko pracy sezonowej na północy kraju, tj. w Prusach Królewskich i na Żuławach⁶⁵. Jako że była to praca dorywcza, odpływy ludności rodzimej, tak drobnej szlachty, jak i plebejuszy, mogły być większe lub mniejsze.

Aby uchwycić ten moment, wytypowaliśmy z każdej parafii po 2 wsie do szczegółowej analizy. Okazało się, że największe różnice wystąpiły w przypadku liczby parobków i dziewczek, czyli najbardziej produktywnego elementu, dobrze widzianego na Pomorzu. W niektórych wsiach różnice sięgały 50% (zob. tabela 32). Nie wszędzie występowała omawiana tendencja spadkowa. We wsi Czajki (par. Kobylin) w 1673 r. notujemy np. wzrost liczby czeladzi tak w skali globalnej, jak i w zakresie poszczególnych zawodów: parobków czy dziewczek. Podobnie było we wsi Rydzewo (par. Rajgród). Wahania w liczbie czeladzi występowały głównie we wsiach częściowych, najczęściej niegniazdowych. W okolicach szlachty zagrodowej proces ten był mniej widoczny⁶⁶.

4. Ludność wolna

Pozostała grupa ludności – szlachta służebna, luźni, ludność miejska – nie mieściła się w klasycznej relacji ziemianin-poddany. Część z nich organizowała się na zasadach prawa partykularnego, tak jak to czynili mieszczanie i Żydzi⁶⁷.

gospodarstwie 3 parobków, w Smogorówce 3 parobków. W parafii Goniadz, w Białosukniach, było 3 parobków, tyleż samo w Rutkowskich i Świerzbieniach. Po trzech parobków było we wsi Czokołdy i Mroczi (par. Trzcianna) oraz Czajki i Franki (par. Kobylin). W latach siedemdziesiątych takich przypadków było trzy razy mniej.

⁶³ W 1663 r. taka sytuacja była w 3 gospodarstwach.

⁶⁴ W 1663 r. w 6 majątkach było po 2 pastuchów, a w 1 – trzech.

⁶⁵ J. A. Gierowski. *Luźni ludzie na Mazowszu w świetle uchwał sejmikowych*. „Przegląd Historyczny” 40:1950 s. 170-172, 201.

⁶⁶ Uchwały sejmikowe nie dawały rezultatu. Dlatego dany szlachcic musiał proponować czeladzi atrakcyjne warunki w celu zatrzymania jej u siebie.

⁶⁷ Żydzi w dobrach szlacheckich byli uzależnieni od swego pana. Zasada ta funkcjonowała od 1539 r. (*Volumina legum*. T. 1 s. 550). Jednak bardziej przestrzegali prawa kahalnego.

TABELA 32

Czeladź zamieszkująca wybrane wsie szlacheckie powiatu tykocińskiego wg rejestrów pogłównego lat 60. XVII w.

Wieś	Parafia	Liczba czeladzi pospolitej							Liczba czeladzi pozostalej	Ogółem	Data rejestru
		parobek	chłopak	dziewka	kucharz	pastuch	niemiasta	razem			
Wroczenie	dolistowska	14	-	8	10	8	1	41	-	41	1663
		7	-	1	9	6	-	23	3	26	1673
		19	-	5	5	5	1	35	-	35	1674
		18	-	5	4	2	5	34	-	34	1676
		16	4	7	14	6	2	49	13	62	1663
Mikicino	dolistowska	6	1	3	1	5	4	20	8	28	1673
		8	1	3	-	-	7	19	5	24	1674
		8	1	4	-	-	7	20	5	25	1676
		?	?	?	?	?	?	?	?	?	1663
		3	1	3	-	3	-	10	1	11	1673
Rydzewo	rajgródzka	5	1	5	-	2	-	13	1	14	1674
		5	1	5	-	2	-	13	1	14	1676
		?	?	?	?	?	?	?	?	?	1663
		7	5	3	-	1	4	20	-	20	1673
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	1674
Krosiewo	rajgródzka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1676
		7	-	5	1	1	1	15	-	15	1663
		6	1	-	4	-	-	11	2	13	1673
		1	-	1	2	-	-	4	-	4	1674
		4	-	2	3	-	-	9	-	9	1676
Mroczi	trzcińska	2	-	-	3	2	-	7	1	8	1663
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	1673
		?	?	?	?	?	?	?	?	?	1674
		?	?	?	?	?	?	?	?	?	1676
		3	-	5	-	-	-	8	-	8	1663
Kołodzieże	kobylińska	6	1	6	-	1	-	14	-	14	1673
		4	-	4	-	1	-	9	-	9	1674
		3	-	4	-	2	-	9	-	9	1676
		2	-	4	-	1	1	7	-	7	1663
		-	-	2	-	2	-	4	-	4	1673
Czajki	kobylińska	1	-	2	-	-	-	3	-	3	1674
		1	-	1	-	-	-	2	-	2	1676
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	1674
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	1676
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	1676

Nieco inaczej funkcjonowała szlachta służebna. Chociaż z pewnymi uszczupleniami, posiadała ona prawa obywatelskie obowiązujące w Rzeczypospolitej⁶⁸. Inny status miała ludność luźna, rekrutująca się z żebraków, włóczęgów, a także z ludzi bez stałego, określonego zajęcia – ci nie byli objęci prawem⁶⁹. Pomimo takiej mozaiki stanowej i prawnej łączyła tych ludzi jedna cecha: byli wolni od powinności poddaństwa. Dlatego nazwaliśmy tę grupę – ludnością wolną. Ta, która zamieszkiwała dobra szlacheckie powiatu tykocińskiego, nie charakteryzowała się dużą liczebnością. Na podstawie dostępnych nam źródeł wynika, że w II połowie XVII w. nie przekraczała ona 150 osób.

Szlachta służebna nie była zbyt liczna (zob. tabela 33)⁷⁰. Spełniała ona obowiązki świty dworskiej, rezydującej przy właścicielu majątku, oraz czeladzi lub zarządców dóbr chlebowodawcy. Szlachta-dworzanie występowała u najbogatszej części ziemian powiatu. Podkomorzy ziemi bielskiej utrzymywał na swoim dworze w Kalinówce 4 osoby świty, a pan Pieglowski w Trzciannem 3 osoby dworskiej szlachty. Pojedynczy dworzanie byli także w Zucielcu, Do-listowie, Jaświłach⁷¹.

TABELA 33

Obraz ludności wolnej na terenie powiatu tykocińskiego w II połowie XVII w.

Data rejestru	Szlachta służebna	Liczba luźnych							Żydzi	Mieszczanie
		ogółem	określonych					nieokreśleni		
			razem	chłopi	komornik	dziewka	najemni			
1663	17	20	3		11	2	5	8	19	370
1673	36	39	6	1	–	5	–	27	4	705
1674	28	61	10	1	2	14	2	32	44	681
1676	20	70	12	1	–	21	2	34	342	850

Nie wszystkie dwory miały u siebie ludzi tego pokroju. Tak było w Jasionówce i Słomiance. Dlatego trudno określić zasadę utrzymywania służebnej szlachty we własnych majątkach. Czy o tym decydowały względy ekonomiczne,

⁶⁸ S. Grodziski. *Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczypospolitej*. Kraków 1963 s. 86.

⁶⁹ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak. *Historia państwa i prawa polskiego*. Warszawa 1977 s. 209; *Słownik polszczyzny XVI w.* T. 12. Warszawa 1980 s. 311, 418.

⁷⁰ Zastanawiająca może być tak mała ich liczba w okolicach szlachty zagrodowej, której część charakteryzowała się niskim statusem materialnym. Różnice w liczbie tej grupy ludzi w poszczególnych spisach nasuwają przypuszczenie o niedokładności rejestrów. Tym niemniej nie możemy tego wziąć za główny powód tak małej liczebności tej grupy. Dlatego zarejestrowany wynik przyjmujemy za wykładnię istniejącego stanu.

⁷¹ Na dworze w Kalinówce byli zatrudnieni: Borkowski, Klepacki, Skibicki i Mroczek. W Trzciannem zanotowaliśmy Konigłowskiego, Glińskiego i Neszyńskiego. W Zucielcu na dworze byli Bajkowski i Szorc (*Pogłównie 1673* s. 806; *Pogłównie 1674* s. 930, 936; *Pogłównie 1676* s. 835).

ne, czy też fantazja posesjonata? Wszak na terenie powiatu nie mamy dużych fortun, w mniejszych zaś bardziej potrzebni byli ludzie do pracy niż do podnoszenia splendoru⁷². Dlatego częściej byli oni notowani jako czeladź lub gospodarze. Profesja ta nie cieszyła się wysokim prestiżem, skoro piastowali ją także kmiecie⁷³. Spośród szlachty gniazdowej zarówno „dworaków”, jak i zarządców było niewielu⁷⁴. Miejscowa szlachta bardziej liczyła na łaski możnowładców, szczególnie Radziwiłłów, którzy na Podlasiu mieli największy zasięg oddziaływania⁷⁵. Z drugiej strony miejscowi chłopci byli wygodniejsi dla miejscowej szlachty (ze względu na większą dyspozycyjność) przy zatrudnianiu na odpowiedzialnych stanowiskach.

Ludności luźnej nie naliczyliśmy zbyt dużo, chociaż stanowiła ona znaczny element w składzie osobowym powiatu. Lauda sejmikowe Mazowsza i Podlasia ciągle przypominają w XVII w. o rosnącej liczbie luźnych, nakazując szlachcie wyłapywać ich i osadzać na terenie swoich dóbr. Konstytucja sejmowa z 1678 r. zaś stawiała ich na równi z dezertierami⁷⁶. Dlatego najwyższą liczbę luźnych zapisaną w 1676 r. – 70 osób – jesteśmy skłonni zakwalifikować jako element kontrolowany przez szlachtę. Spośród ludzi tego pokroju, wyszczególnionych na kartach spisów podatkowych, najwięcej było kmieci. Bardzo rzadko dokumenty te wymieniały komorników, najemników i dziewczki. Chęć posiadania poddanych powodowała, że szlachta osadzała ich na dogodnych warunkach. Wśród szlachty „zatrudniającej” u siebie tych ludzi mamy właścicieli niewielkich majątków⁷⁷. Część chłopów mieszkała osobno, bez żadnych oznak zależności. Co prawda, tego typu przypadków nie było zbyt dużo, tym niemniej godne są wymienienia. W Kłoskach Młynowietach „labor” Grzegorz Rusin mieszkał wśród dużej liczby drobnej szlachty. Podobnie było w Makowie,

⁷² Wielkie dwory, np. Radziwiłłów, chętnie otaczały się szlachtą podlaską (zob. E. Kozak. „Słudzy” podlascy Bogusława Radziwiłła. oraz U. Augustyniak. *Podlaska klientela Krzysztofa II Radziwiłła*. W: *Drobna szlachta podlaska w XVI-XIX w.* Białystok 1991 s. 57-74, 87-112).

⁷³ Rejestr z 1674 r. wymienia wśród zarządców 6 osób szlachty i 7 osób plebejskiego stanu, a w 1676 r. 2 szlachciców i 9 kmieci.

⁷⁴ W 1674 r. na dworach było 5 osób szlachty gniazdowej. Nie możemy podać dokładnej liczby urzędników, gdyż rejestry z reguły nie wymieniały ich personaliów.

⁷⁵ Nie zawsze służba na dworze możnowładczym przynosiła zyski. Według najnowszych badań E. Bagińskiej (*Szlachta podlaska w kręgu Radziwiłłów birżańskich*. „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 9:1995 s. 30-40) klienci ponosili nakłady z własnej kieszeni, które nie zawsze były rekompensowane. Tym niemniej dużo szlachty średniozamożnej i zagrodowej przez wiele pokoleń służyło na dworze pańskim.

⁷⁶ Gierowski. *Luźni* s. 180, 201.

⁷⁷ Niewiadomski w Rutkowskich obok krawca miał 3 chłopów luźnych z żonami, Szorc w Łabętniku posiadał jednego chłopca pańszczyźnianego, drugiego zaś luźnego. Targoński w Żędzianach obok luźnego z żoną dwie osoby czeladzi: parobka i dziewczkę (*Pogłównie 1673* s. 758, 768, 794, 802, 805).

gdzie gospodarowali jemu podobni: Maciej Żelazo i Mateusz Dziki, a w Milewie – Maciej Drewnowski⁷⁸. Zapewne mamy tu do czynienia z przykładem awansu społecznego niewielkiej grupy ludności poddanej, która uwolniła się i ugruntowała swoją pozycję na wsi. Ciekawe, że te przypadki występowały we wsiach o dużym zagęszczeniu szlachty zagrodowej, przez co zacierają się widoczne cechy odrębności stanowej. Proces degradacji jest tu raczej wykluczony, skoro przy szlachcie usługującej u sąsiadów nie zapomniano przed nazwiskiem dodać określenia „szlachetny”⁷⁹.

Znaczną grupą mieszkańców dóbr szlacheckich byli Żydzi. Zamieszkiwali oni głównie latyfundia magnackie i majątki bogatej szlachty. W drugiej połowie XVII w. ich liczba przekraczała 370 dorosłych osób. Największe zbiorowisko Żydów znajdowało się w Tykocinie. Tamtejszy kahał zamożnością i znaczeniem dominował nie tylko w skali regionu, ale liczył się w całej Koronie⁸⁰. Drugie zbiorowisko znajdowało się w Jasionówce, mieście założonym przez Grajewskiego w połowie XVII w.⁸¹ We wsiach zgrupowania Żydów były mniejsze, liczące najwyżej kilka osób⁸². Jedynym wyjątkiem były Chobotki gdzie znaleźliśmy zapisanych 19 osób. Jednak część z nich możemy zaliczyć do mieszczan z powodu bliskich kontaktów z Jasionówką⁸³. A. Leszczyński twierdzi, że osadnictwo żydowskie na tym terenie było rzadkie. Skupiało się w południowej części ziemi bielskiej⁸⁴. Głównym zajęciem Żydów była dzierżawa karczem, szynków oraz młynów. Dlatego często pojawiały się określenia Żyd-arendarz.

Mieszczanstwo w dobrach prywatnych stanowiło mniejszy procent niż ludność poddana na wsi. Pod koniec XVII w. w rękach prywatnych były 2 miasta. Tykocin należał do największych w regionie, Jasionówka zaś wielkością bardziej przypominała średniej wielkości wieś. Tykocin w 1676 r. zapłacił podatek za 809 osób⁸⁵. Uwzględniając mieszkające tam dzieci, jesteśmy w stanie stwierdzić, że miasto w tym okresie liczyło ponad tysiąc mieszkańców. Dużo z nich zajmowało się produkcją, gdyż w mieście było zarejestrowanych kilka cechów. Handel był domeną Żydów. Jasionówka natomiast była miastem typowo rolniczym.

⁷⁸ *Pogłównie* 1663 s. 704, 731; *Pogłównie* 1674 s. 946; *Pogłównie* 1676 s. 850.

⁷⁹ Szlachetny Andrzej Tworek służył np. po 3 dni w tygodniu u Tomasza Wiszowatego z Wiszowatych (par. Trzcianna) (*Pogłównie* 1673 s. 778).

⁸⁰ Sprzyjało temu przychylnie ustosunkowanie się do nich nowego właściciela Tykocina i okolic.

⁸¹ Było tam 29 Żydów.

⁸² Po czterech Żydów było w Mikicinie i Radziejowie oraz po jednym w Kuleszach i Zubolach. Siedzieli oni w większych majątkach, np. Pęskiego czy Golejowskiego (*Pogłównie* 1674 s. 918, 933; *Pogłównie* 1676 s. 710, 718).

⁸³ *Pogłównie* 1663 s. 738.

⁸⁴ Leszczyński. *Żydowski* s. 35-52; Tenże. *Żydzi* s. 15.

⁸⁵ *Pogłównie* 1676 s. 847.

ZAKOŃCZENIE

Akcja osadnicza na terenie powiatu tykocińskiego zasadniczo zakończyła się pod koniec trzeciej ćwierci XVI w. Dobra szlacheckie grupowały się przy zachodniej „ścianie” regionu. Potwierdzają to ustalenia A. Gieysztora, który określił wschodnią granicę zwartego osadnictwa mazowieckiego. Według niego opierała się ona na linii Drohiczyn-Tykocin. Większość osadników szlacheckich osiadłych na tym terenie pochodziła z sąsiedniego Mazowsza. Tworzyli oni dużą grupę szlachty niezamożnej, która posiadała części wsi zasiedlonych przez chłopów lub gospodarowała własnoręcznie na swojej ziemi. Identyfikując się nazewniczo z miejscem pochodzenia lub osiedlenia była zaklasyfikowana jako gniazdowcy.

Można wymienić trzy duże zgrupowania osad szlacheckich znajdujących się przy zachodniej ścianie powiatu. Pierwsze, najbardziej zagęszczone, było położone na południu, nad rzeką Śliną. Wokół Kobyłina (wieś parafialna) znajdowało się około 30% wszystkich osad szlacheckich. Podobną liczbę osad liczyła druga okolica, znajdująca się między Goniądzem a Trzciannem (ośrodki parafii). Trzecim zgrupowaniem, znacznie mniejszym, był pas osad przylegający do granicy z Prusami Książęcymi.

Na terenach położonych na wschód od linii Drohiczyn-Tykocin osadnictwo szlacheckie jest rzadsze. Tutaj wsie leżały w większym oddaleniu od siebie. Skład etniczny osadników był przemieszany: między Mazurami żyli bojarzy litewscy i ruscy.

Pozycja prawna interesującej nas szlachty była zróżnicowana. W początkach XVI w. szlachta znajdowała się pod protektoratem litewskich możnowładców, którzy sprowadzili ją do pozycji bojarów putnych. W ciągu 70 lat poszczególne rody stopniowo przechodziły pod opiekę wygodniejszego dla nich prawa polskiego. Wspólna walka o poprawę statusu prawnego zunifikowała szlachtę mazowiecką z potomkami bojarów ruskich i litewskich.

Wielkość, struktura osad szlacheckich i należący do nich areal w dużej mierze zależał od charakteru i daty założenia. Wsie należące do dużej włas-

ności były zazwyczaj rozległe. W dobrach drobnoszlacheckich wsie o największym areale miały najstarsze metryki w powiecie. Miały one areal nie mniejszy niż 21 włók. Niektóre wsie były lokowane na areale 40-50-włokowym, lecz ten rozpadał się w wyniku powstania szeregu przysiółków. Tego typu sytuacja była najbardziej widoczna na terenie parafii Kobylin, gdzie odnotowaliśmy przy jednej wsi 6 i więcej przysiółków. Przybierały one nazwę dwudzielną, np. Sikory-Tomkowięta. Na prawym brzegu Narwi natomiast, jeżeli osada dzieliła się, to najwyżej na dwie części. Preferowano tu jednocześnie nazwy osad.

Najczęściej spotykanym arealem należącym do danej jednostki osadniczej było 6-9 włók. W porównaniu do średniego arealu osad szlacheckich w województwie krakowskim (4-6 łanów) nasze osady prezentowały się korzystniej. W porównaniu natomiast z królewszczycznami, np. podlaskimi, gdzie areały wioskowe wynosiły 40-50 włók, a niekiedy sięgały i 100 włók, interesujące nas osady musimy zaliczyć do niewielkich.

Wielkość zabudowy zazwyczaj była uwarunkowana arealem. Z dostępnych źródeł wynika, że na 82 wsie, w których zabudowa była wyszczególniona, w 24% osad żyli tylko chłopci, a 32% zamieszkiwała wyłącznie szlachta. W pozostałych osadach sąsiadowały ze sobą gospodarstwa szlacheckie z zagrodami chłopskimi. W bogatszych wsiach dwory leżały na uboczu, lecz bez większego dystansu od reszty zabudowań. Jedynie zamożna szlachta umiejscawiała swoje dwory oddzielnie, niejednokrotnie łącząc je z folwarkiem. Te zaś znajdowały się w większym oddaleniu od osad chłopskich. Do podobnych wniosków można dojść na podstawie źródeł kartograficznych. Mapa Textora (stan z końca XVIII w.) nie podkreśla zasadniczych części w zabudowie konkretnych wsi. Kształt wsi królewskich i szlacheckich był podobny, różniły się one tylko rozmiarami. Dominowały ulicówki i wsie wielodrożne. Lokalizacja osad szlacheckich była różna. Zasadniczo szlachta osiedlała się w pewnym oddaleniu od głównych szlaków. Wsie znajdujące się nad rzekami lokowane były tylko na ich jednym brzegu.

W latach 1663-1676 najwięcej osad należało zaliczyć do małych (do 50 osób – 77%). Wsie duże i bardzo duże (200-300 osób i więcej) stanowiły tylko 3%. Największa liczba małych wsi znajdowała się na terenie parafii Rajgród (96%) i Kobylin (89%). Wsie duże (Bajki, Dolistowo, Szorce) należały głównie do szlachty częściowej.

Wsie gniazdowe zasiedlała szlachta zagrodowa, rzadziej częściowa. Najczęstsza wielkość tych osad mieściła się w przedziale 3-12 włók. Wsie poniżej 3 włók i powyżej 21 włók występowały bardzo rzadko. Około 50% osad zostało zaliczonych do bardzo małych. Żadna ze wsi gniazdowych nie miała średniej mniejszej niż pół włók na jedną rodzinę szlachecką.

Struktura własności szlacheckiej zmieniała się kilkakrotnie w ciągu dwóch stuleci. Głównym powodem tego były duże zmiany, zachodzące w ramach wielkiej własności. Dobra Gasztołdów i Radziwiłłów, zajmujące w początkach

XVI w. prawie całe terytorium powiatu, w latach czterdziestych-siedemdziesiątych tego stulecia stopniowo przechodziły w ręce króla. W drugiej połowie XVII w. ponownie tworzy się tutaj duża własność za sprawą nadania starostwa tykocińskiego S. Czarnieckiemu. Po nim przechodzi ono pod zarząd S. Braniczkiego, którego potomkowie zorganizowali tu duże latyfundium. Bardziej stabilne były majątki szlachty średniozamożnej i jej biedniejszej części. Kilkuwioskowe majątki były nieliczne, największy majątek w tej grupie wynosił około 150 włók (6 wsi). Mniejsze nie przekraczały arealu 30 włók.

Znaczna była ilość ziemi drobnoszlacheckiej. Na terenie powiatu tykocińskiego liczyła ona 950 włók, z czego tylko 10% było uposażeniem kmieci (areal włók osiadłych). Reszta należała do właścicieli własnoręcznie uprawiających swoją ziemię (areal włók szlacheckich). Dominowała wspólna uprawa ziemi (około 80%) w ramach klasycznego niedziału czy szerzej pojętych grup częściowych. Ta forma gospodarowania wynosiła 30% w ramach arealu włók osiadłych. Takie proporcje utrzymały się jeszcze w I połowie XVII w. „Potop szwedzki” zmienił tę strukturę, lecz jej nie zburzył. Jeszcze pod koniec stulecia notujemy w wielu wsiach działu wspólne. Liczyły one nawet i 12 rodzin (np. we wsi Wiszowate, par. Trzcianna). B. Waldo twierdzi, że taka forma gospodarowania zanikła w Królestwie Polskim pod koniec średniowiecza, na terenie Podlasia natomiast funkcjonowała ona (w formie klasycznej i rozszerzonej) w XVI i XVII w. Dominowała ona w dobrach gniazdowych, gdzie związki rodowe były bardzo silne, a duży przyrost naturalny dyktował taki sposób postępowania. Było to przeciwdziałanie znacznemu rozczłonkowaniu arealu wioskowego.

Działy pojedyncze kształtowały się w granicach 0,12-6 włók. Taka rozpiętość występowała w obu kategoriach ziemi. Średnia wielkość działki wynosiła 2 włók szlacheckie lub 1,9 włók osiadłych. Pozwala to przypuszczać, że na jedno gospodarstwo szlachty częściowej przypadały średnio 4 rodziny chłopskie.

W XVII w. zaznacza się większe zróżnicowanie majątkowe. Zachodzą zmiany w statusie poszczególnych wsi. Wiele osad, wcześniej zakwalifikowanych wyłącznie do drobnoszlacheckich, zaczęło notować na swoim terenie poddanych chłopów. Ten proces występował wszędzie, nie omijając okolic wybitnie drobnoszlacheckich (par. Kobylin i Rajgród). Brano pod kuratelę luźnych chłopów i zbiegłych mieszczan, osadzając ich za płacony czynsz. Temu procesowi sprzyjało tworzenie się zróżnicowania majątkowego w ramach jednej osady. Bywało, że tylko jeden ze współmieszkańców znacznie różnił się majątkowo od pozostałych. We wsi Czajki (par. Kobylin) np. Franciszek Czajkowski w latach 70. XVII w. miał 17 poddanych i liczną czeladź, a pozostali, tj. 14 rodzin, z czego większość była krewniakami – mieli najwyżej po jednej osobie czeladzi.

Zagęszczenie posesjonatów w jednej wsi nie wszędzie było duże. Żywiłowy rozwój zaludniania wsi trwał do I połowy XVI w. Potem sytuacja ustabilizowała się.

zowała się. We wszystkich wsiach powiększanie się liczby właścicieli nie było proporcjonalne do przyrostu naturalnego. Powszechny był duży ruch migracyjny. Szlachta szukała sposobów polepszenia bytu. W sąsiednich wsiach brała w dzierżawę grunty królewskie, posługiwała po dworach, zaciągała się do wojska. Nieobca jej była i emigracja sezonowa na Pomorze i stała na Litwę. Tylko niewielki procent zostawał na ojcowiznie. Najmniej operatywni osiedlali się w dobrach królewskich, z czasem zapominając o przywilejach antenatów.

Proces ten nie ominął osad gniazdowych. Z dostępnych nam informacji wynika, że tylko w 3 wsiach gniazdowych dziedziczenie majątku było wyłącznie po mieczu. W innych osadach stosunek gniazdowców do rodzin napływowych wynosił najczęściej 8:6. Były wsie, gdzie potomkowie (po mieczu) całkowicie wyemigrowali z gniazda.

Struktura mieszkańców była zróżnicowana. W gospodarstwach szlacheckich 5% stanowiły rodziny niepełne (w 1663 r. ich udział wynosił 11%). Zasadniczo tworzyły je wdowy. Rzadko natomiast występowali samotni wdowcy, panny i kawalerowie. W gospodarstwach drobnoszlacheckich, gdzie brakowało jednego ze współmałżonków zatrudniano męską czeladź w przypadku wdów, a żeńską – wdowców i kawalerów. Gdy nie można było sobie na to pozwolić, tworzone ekonomiczne związki męsko-żeńskie. Sporadyczne było wspólne zamieszkiwanie żonatych synów przy rodzicach czy braciach. Ponad 90% rodzin mieszkało samodzielnie.

W drugiej połowie XVI w. ludność poddana, należąca do bogatej i średniozamożnej szlachty, prawie trzykrotnie przewyższała liczebnie tę samą grupę zapisaną w majątkach szlachty częściowej. Stosunki te zmieniły się w II połowie XVII w. Wówczas to grupa poddanych chłopów, należąca do średniej własności, stanowiła trzecią część, a szóstą zagrodnicy. W parafii Trzcianna (dużo wsi szlachty częściowej) liczba poddanych i komorników stanowiła czwartą część całej populacji kmieci na terenie powiatu.

Rzemieślnicy byli notowani sporadycznie. W XVII w. występowali oni przeważnie w dobrach szlachty częściowej i zagrodowej. Zapewne byli to ludzie świadczący usługi na rzecz okolicznej ludności (występowali np. młynarze – młynarze całej wsi). Na folwarkach funkcję rzemieślników przejmowali poddani chłopcy czy zagrodnicy. Sytuacja materialna rzemieślników niewiele różniła się od chłopów. Najlepiej sytuowani byli młynarze i winiarze.

Czeladź rekrutowała się z rodzin chłopskich. Zasada ta była dominująca w przypadku zagrodników i komorników. Wśród czeladzi wykonującej pospolite zajęcia, najliczniejsi byli parobcy i dziewczki. Rzadziej występowali „chłopcy” i pastuchy. Te profesje były najczęściej notowane w dobrach szlachty zagrodowej (par. Kobylin i Rajgród). Parobcy byli zatrudniani po 2-3 i więcej w jednym gospodarstwie. Dziewki i pastuchy natomiast występowali pojedynczo. Kucharze liczniej występowali u szlachty częściowej (par. Trzcianna i Dolistowo). Nieliczna czeladź dworska posługiwała po dworach zamożnej szlachty.

Przedstawiona mozaika dóbr szlacheckich na terenie powiatu tykocińskiego wraz z charakterystyką osadnictwa i struktury własności, przedstawia nowy element dziejów regionu. Wydaje się, że szczególnie cenne jest opracowanie osadnictwa drobnoszlacheckiego z uwzględnieniem gniazdowości. Jego wartość jest tym większa, że do tej pory nie istniała taka charakterystyka w odniesieniu do większego obszaru, za jaki można uznać powiat tykociński. Pozwoliło to nam na zrewidowanie pewnych stereotypów, powstałych w opracowaniach z końca XIX w. i funkcjonujących do tej pory. Rysuje się też potrzeba kontynuowania badań. Można je prowadzić na płaszczyźnie charakterystyki osadnictwa i sytuacji materialnej szlachty w XVI i XVII w. na terenach sąsiednich powiatów województwa podlaskiego, bądź rozszerzenia ram chronologicznych i pogłębienia badań w oparciu o inny typ materiałów źródłowych – np. akt metrykalnych, zapisów w księgach grodzkich i ziemskich, wyciągów z akt Trybunału Koronnego w Lublinie oraz innych źródeł narracyjnych. Pozwoli to ukazać inne aspekty życia podlaskiej szlachty. Jak wynika z przedstawionej literatury prace nad społeczeństwem Podlasia są prowadzone w różnych aspektach. Pożądane byłoby kontynuowanie badań nad społeczeństwem szlacheckim z pozostałych terenów Podlasia. Ważne będzie opracowanie mapy osadnictwa na terenie województwa podlaskiego w XVI w., tak jak to zostało już zrobione dla rejonów sąsiednich: województwa lubelskiego i Mazowsza.

WYKAZ SKRÓTÓW

- AGAD** – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
- AP** – Archiwum Państwowe
- ASK** – Archiwum Skarbu Koronnego
- K** – kobiety
- M** – mężczyźni
- MK** – Metryka Koronna
- O** – Oddział
- ok.** – około
- Rkps** – rękopis
- wł. szl.** – włości szlacheckie
- wł. os.** – włości osiadłe

ŹRÓDŁA I LITERATURA

I. ŹRÓDŁA

1. Źródła archiwalne

- Acta visitationis decanatus augustoviensis ex speciali mandato [...] Brzostowski episcopi vlnensis a 1700 collata usque ad 1717. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkps nr 1775.
- Ad officium et Acta pratio castern. Capitan. Branscen. Veniens personaliter Generosus Mateus Jalbrzik Wyszynski Exactor contribut. Publicarum Regni [...] sequitur anno 1635. W: Księga grodzka brańska 1640-1641. Archiwum Państwowe w Białymstoku.
- Akta majątkowe i procesowe Jana Centera kuchmistrza koronnego, żony jego Wiktorii ze Szczuków, dotyczące wójtostwa Tajno w ziemi bielskiej 1570-1752. AGAD. Archiwum Potockich z Radzyna. Pudło 23 nr 245.
- Inwentarz starostwa goniądzkiego 1571. AGAD. ASK. O. LVI. Nr 66.
- Inwentarz starostwa knyszyńskiego 1569, 1573, 1645. AGAD. ASK. O. XLI. Nr k11.
- Inwentarz starostwa rajgrodzkiego 1573. AGAD. ASK. O. LVI. Nr R7.
- Inwentarz starostwa tykocińskiego 1573. AGAD. ASK. O. LVI. Nr T1.
- Juramenta Subsydii Generalis Rathe prime. Primus diebus Maj in anno 1674 wydać deklarowanej Parochiarum Tractus Tykociniensis, Raygrodzensis, Goniądzensis, Tykociniensis i Kobylinensis. Exactionis Subsydii eiusdem Gnosi Bartholomei Łoknicki Exactoris Terrae Bielscensis in Traktu Tykocinensi. Utinam feliciter. W: Rejestr 1662-1676 k. 860-913.
- Księga grodzka brańska. AGAD. Nr 39.
- Lustracje albo rewizja dochodów z dóbr królewskich województwa podlaskiego 1576-1584. AGAD. MK. O. XVIII. Nr 11.
- Lustracje starostw 1602. AGAD. MK. O. XVIII. Nr 61.

Lustracje starostw w województwie mazowieckim, rawskim, płockim i podlaskim położonych w 1616 roku sporządzone. AGAD. ASK. O. XLVI. Nr 149 k. 42-126.

Lustracje województwa mazowieckiego anni 1660, podlaskiego 1664 i rawskiego 1674. AGAD. MK. O. XVIII. Nr 64 k. 555-605.

Percepta pieniędzy subsydii charitativi i pogłównego przez mię Wojciecha Karwowskiego poborcy pogłównego do Traktu Tykocińskiego laudo publico Ziemi Bielskiej na sejmiku relationis obranego a 1673. W: Rejestr 1662-1676 k. 756-809.

Podymne i objuraty różnych województw 1631-1676. AGAD. ASK. O.I. Nr 65. W: Podymne 1631-1676.

Podymne 1629. W: Księga grodzka brańska 1640-1641. AP w Białymstoku.

Pogłowne 1674. W: Rejestr 1662-1676 k. 915-951.

Pogłowne 1676. W: Rejestr 1662-1676 k. 816-859.

Regestr poborowy anni 80 w województwie podlaskim, powiatu bielskiego sprawiony przez mię Bieniasza Jalbrzyka Wyszeńskiego, poborcę. W: Regestr 1563-1591. k. 567-650.

Regestr poborowy województwa podlaskiego 1563-1591. AGAD. ASK. O.I. Nr 47. W: Regestr 1563-1591.

Regestr podymnego dwojga cum objuratis 1661 uchwalonych z ziemi bielskiej. W: Podymne 1631-1676 k. 849-865.

Regestrum retentorum contributionis officio capitanei Branscensi per exactorem pro executione extraditarum die vigesima Octobris 1578. W: Rejestr 1662-1676 k. 391-398.

Rejestr poborowy w 1578 uchwalony, a w 1579 roku czyniony. W: Rejestr 1563-1591 k. 335-384.

Rejestr pogłównego województwa podlaskiego i rawskiego 1662-1676. AGAD. ASK. O. I. Nr 70. W: Rejestr 1662-1676.

Rejestr pogłównego dwojga w roku 1676 uchwalonego Exakcyi urodzonego Jmci p. Andrzeja Stanisława Jamiołkowskiego komornika polnego i exactora pogłównego dwojga Traktu Tykocińskiego Ziemi Bielskiej, Reyenta grodzkiego goniądzkiego. W: Rejestr prowincji małopolskiej 1676. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkps nr 1099 k. 701-730.

Rejestr wybierania pogłównego imata Subsydiarum Generalis Contributionis od Stanów i Urzędów Z. B. także od osób status Nobilitatis et Plebei utr. sexus Ritus Graeci et Latini przez mię Stanisława Wyszyńskiego Poborcę Głównego w Trakcie Tykocińskim alculandum do skarbu Rzplitej spisany i podany in AD 1663. W: Rejestr 1662-1676 k. 684-751.

Rekognicjarz 1579 r. W: Rekognicjarz poborowy z terenu całej Polski. AGAD. ASK O. LIV. Nr 15 k. 612-634.

Rekognicjarz poborowy województwa podlaskiego 1581 r. AGAD. ASK. O. IV. Nr 41.

Sumariusz poboru anni 1591 w ziemi bielskiej wybieranego z dóbr szlacheckich parochiami rozdzielonych. W: Regestr 1563-1576 k. 777-864.

Teki Glinki. Oddział Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

2. Źródła drukowane

Akta unii Polski z Litwą 1385-1791. Wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków 1932.

Akty izdawajemyje Wilenskoj Archeograficznej Komissijej dla razbora drewnych aktow. T. 1. Wilna 1867.

Archeograficzny sbornik dokumentow odnoszajaszczichsja k' istorii severo-zapadnoj Rusi. T. 1-14. Wilna 1867-1904.

Codex diplomaticus Prussicus. Hrsg. J. Voit. T. 2. Königsberg 1842.

Gwagin W.: Z kroniki Sarmacji Europejskiej. Wyd. K. J. Turowski. Kraków 1860.

Lustracje województwa podlaskiego 1570-1576. Wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski. Wrocław 1959.

Mappa szczególna województwa podlaskiego zrzadzona [...] przez Karola de Perthees w 1795 r. Zbiory kartograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej KUL w Lublinie.

Materiały do dziejów wsi polskiej. W: Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział II. T. 1. Warszawa 1909 s. 11-16.

Opisanie knig i aktow litowskoj metriki. Wyd. J. Ptaszycki. Petersburg 1887.

Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784. Wyd. W. Wernerowa. „Studia Podlaskie” 1:1990 s. 99-217.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. VI: Podlasie. Wyd. A. Jabłonowski. Cz. 1. Warszawa 1910. W: Źródła dziejowe. T. XVII.

Rejestr poborowy województwa krakowskiego w 1629 r. Pod red. S. Inglota. Kraków 1954.

Rewizja puszczy i perechodow zwerinnych w bywszem W. Kn. Litowskom. Wyd. G. B. Wołowicz. Wilna 1867.

Russkaja istoričeskaja biblioteka. T. 33. Petrograd 1915.

Scriptores Rerum Prussicarum. Hrsg. T. Hirsch, M. Toppen und E. Strehlke. T. 1-5. Leipzig 1861-1874.

Synodus dioeciesiana Vilnensis ab [...] Michaele Joanne Zienkovicz [...] in ecclesia cathedrali suo Anno Dni MDCCXLIV [...]. Vilnus 1744.

Synody diecezji łuckiej i ich statuty. Wyd. J. Sawicki. Warszawa 1949.

Synody diecezji wileńskiej i ich statuty. Wyd. J. Sawicki. Warszawa 1948.

Topographisch-Militarische Karte von vormaligen Neu-Ostpreussen [...] redigirt von [...] V. Textor. Hrsg. D. F. Sotzmann. Berlin 1808.

Volumina legum. Wyd. J. Ohryzko. T. 1-3. Warszawa 1859.

Źródła dziejowe. T. 9. Cz. 2. Warszawa 1881.

II. Literatura

- Adamus J. Polska teoria rodowa. Łódź 1958.
- Aleksandrowicz S. Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI w. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 14:1966 s. 279-305.
- [Tenże].: Mappa szczególna województwa podlaskiego Karola de Perthees z 1795 r. „Studia Podlaskie” 1:1990 s. 91-97.
- [Tenże].: Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV w. - I poł. XVII w.). „Acta Baltico-Slavica” 1:1964 s. 139-140, 144-145.
- [Tenże].: Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle współczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 28:1980 s. 413-428.
- Antoniuk J., Madejczyk H.: Potop szwedzki na Podlasiu. Białystok 1956.
- Atlas Historyczny Polski PAN. Mazowsze w XVI w. Warszawa 1973.
- Augustyniak U.: Podlaska klientela Krzysztofa II Radziwiłła. W: Drobna szlachta podlaska w XVI-XIX w. Białystok 1991 s. 87-112.
- Bagińska E.: Szlachta podlaska w kręgu Radziwiłłów birżańskich. „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 9:1995 s. 30-40.
- Bandtkie J. S.: Historia drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim. T. 1. Kraków 1826.
- Baranowski B.: Z dziejów antyfeudalnych ruchów na Podlasiu. Warszawa 1953.
- Baranowski I. T.: Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej. Trzy studia z dziejów społeczno-ekonomicznych. „Przegląd Historyczny” 7:1908 s. 49-71, 183-189, 299-321.
- [Tenże].: Sprawa szlachty poddańczej w starostwie tykocińskim. „Przegląd Historyczny” 13:1911 s. 248-254.
- [Tenże].: Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. „Przegląd Historyczny” 4:1907 s. 63-74, 160-167.
- Bardach J.: Uwagi o „rodowym” ustroju społecznym i prawie bliższości w Polsce średniowiecznej. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 4:1952 s. 411-458.
- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.: Historia państwa i prawa polskiego. Warszawa 1977.
- Biernacka M.: Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu. Wrocław 1966.
- Biliński A.: Szlachta ziemi dobrzyńskiej za ostatnich Jagiellonów. Warszawa 1932.
- Biskup M.: Rejestry poborowe woj. chełmińskiego 1570. „Zapiski Historyczne” 20:1954 s. 305-328.
- Boniecki A.: Herbarz polski. T. 1-15. Warszawa 1899-1913.
- [Tenże].: Poczest rodów Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV i XVI w. Warszawa 1887.
- Borkowski Dunin J.: S. Spis nazwisk szlachty polskiej. Lwów 1887.

- Brudzisz M.: Spis parafii i placówek zakonnych w łacińskiej diecezji łuckiej od roku 1589 do końca XVII w. „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 16:1966/1967 s. 320-324.
- Butkiewicz M.: Metryki parafialne jako dokument legitymacyjny szlachty polskiej. „Roczniki Humanistyczne” 35:1987 z. 2 s. 401-407.
- [Tenże].: Rody gniazdowe szlachty ziemi bielskiej w końcu XVI w. „Roczniki Humanistyczne” 33:1985 z. 2 s. 85-101.
- Bystroń J. S.: Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII. Warszawa 1976.
- Chamerska H.: Drobna szlachta w Królestwie Polskim w latach 1832-1864. Warszawa 1974.
- Cynarski S.: Zygmunt August. Wrocław 1988.
- Dacewicz L.: Sposoby identyfikacji szlachty w XVI-wiecznej ziemi bielskiej. „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 5:1991 s. 15-21.
- Dąbkowski P.: Prawo prywatne. T. 2. Lwów 1910.
- Dunin K.: Dawne mazowieckie prawo. Warszawa 1880.
- Drobna szlachta podlaska w XVI-XIX wieku. Materiały sympozjum w Hołnach Mejera (26-27 maja 1989 r.). Pod red. S. K. Kuczyńskiego. Białystok 1991.
- Dworakowski S.: Szlachta zagrodowa we wschodnich powiatach Wołynia i Polesia. Warszawa 1939.
- Dworaczek W.: Genealogia. Cz. 1. Warszawa 1959.
- Dyczewski L.: Wiąż pokoleń w rodzinie. Warszawa 1976.
- Dziadulewicz S.: Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. Wilno 1929.
- Furtak T.: Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych” 6:1937 s. 40-56.
- Gierowski J.: A. Ludzie luźni na Mazowszu w świetle uchwał sejmikowych. „Przegląd Historyczny” 40:1949 s. 164-202.
- Gieysztorowa I.: Szlachecka i chłopska rodzina północnego Mazowsza u schyłku XVIII w. W: Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej. Lublin 1987.
- [Taż].: Wstęp do demografii staropolskiej. Warszawa 1976.
- [Taż].: Zniszczenia i straty wojenne oraz ich skutki na Mazowszu. W: Polska w okresie drugiej wojny północnej. T. 2. Warszawa 1956 s. 307-343.
- [Taż].: Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI-XVII w. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 10:1962 s. 575-591.
- Gieysztorowa I., Żaboklicka A.: Rejestry poborowe na Mazowszu w XVI wieku. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 3:1955 s. 338-355.
- Gloger Z.: Arsenal polski z XVI w. „Kłosy” 1884 nr 1000.
- [Tenże].: Dawna ziemia bielska i jej częściowa szlachta. Warszawa 1873.
- [Tenże].: Dawna ziemia bielska i jej początkowa szlachta. „Biblioteka Warszawska”. T. 3. Warszawa 1873 s. 243-256.

[Tenże].: Dworzec Łukasza Górnickiego pod Tykocinem. „Biblioteka Warszawska”. T. 1. Warszawa 1889 s. 193-196, 435-439.

[Tenże].: Encyklopedia staropolska. T. 1-4. Warszawa 1900.

[Tenże].: Kilka wiadomości o szlachcie zagonowej mazowieckiej i podlaskiej. „Niwa” 14:1878 s. 489-503.

[Tenże].: Szlachta okoliczna na Żmudzi. „Biblioteka Warszawska”. T. 4. Warszawa 1877 s. 286-290.

Gołaski J.: Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII w. Wrocław 1969.

Górniewicz H.: Rodowe nazwy Podlasia. „Onomastyka” 12:1967 s. 5-69.

[Tenże].: Studia nad rodowymi nazwami miejscowymi w języku polskim. Gdańsk 1968.

Górska K.: Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku. „Studia Źródłoznawcze” 1:1957 s. 185-189.

Grochowska I.: Klęski elementarne na Podlasiu na przeł. XVII-XVIII w. „Białostoczczyzna” 2:1993 s. 9-17.

Grodziski S.: Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczypospolitej. Kraków 1963.

Grossman H.: Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r. „Kwartalnik Statystyczny” 2:1925 s. 3-108.

Gruszecki S.: Podlaski fragment walki o władzę po śmierci Zygmunta Augusta. „Rocznik Białostocki” 10:1970 s. 35-52.

Guldon Z.: Uwagi w sprawie przydatności badania rejestrów podatkowych. „Zapiski Historyczne” 31:1966 s. 73-79.

Guldon Z., Wajda K.: Źródła statystyczne. Toruń 1970.

Halicka I.: Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny. Warszawa 1979.

Heidenstein R.: Dzieje Polski. T. 1. Petersburg 1857.

Herbst S.: Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego. Warszawa 1954.

Jabłonowski A.: Jan Zamoyski na Podlasiu. Spór o starostwo knyszyńskie. W: Z wieku Mikołaja Reya. Cz. 1. Warszawa 1905 s. 124-149.

[Tenże].: Podlasie. W: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 6. Cz. 2-3. Warszawa 1910.

[Tenże].: Udział ś. p. prof. Pawińskiego w wydawnictwie pt. „Źródła dziejowe”. „Kwartalnik Historyczny” 11:1897 s. 511-516.

Jakimowicz R.: Wschodnia granica osadnictwa mazowieckiego w X i XI wieku z Jaćwieżą i Rusią. W: Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. T. 1. Lwów 1935 s. 246-250.

Jakubowski J.: Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku. Część północna. W: Atlas Historyczny Polski. Seria B – Mapy przeglądowe. Warszawa 1911.

Jarmolik W.: Burzliwe dzieje zamku tykocińskiego. „Białostoczczyzna” 1:1992 s. 7-11.

[Tenże].: Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii lubelskiej 1569 r. „Przegląd Historyczny” 73:1982 s. 23-46.

[Tenże].: Służba wojskowa wójtów podlaskich w XV w. „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 5:1991 s. 14-20.

Jarmułtowski J.: Tykocin – miasto dawnej ziemi bielskiej. „Biblioteka Warszawska”. T. 4. Warszawa 1885 s. 165-168.

Kaczorowska Z.: Klimat województwa białostockiego. „Dokumentacja Geograficzna” 6:1955.

Kamiński A.: Jaćwież. Łódź 1953.

[Tenże].: Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskie między Biebrzą a Narwią. „Rocznik Białostocki” 4:1963 s. 5-43.

[Tenże].: Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego. „Rocznik Białostocki” 1:1961 s. 9-61.

[Tenże].: Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonach rzeki Śliny. „Wiadomości Archeologiczne” 23:1956 s. 131-168.

Karwasińska J.: Archiwum Skarbowe Koronne i Obojga Narodów. Warszawa 1929.

Kleczyński J.: Poglówne generalne w Polsce i oparte na nim spisy ludności. „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU”. Seria II. T. 5. Kraków 1894 s. 240-262.

Koczerska M.: Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. Warszawa 1975.

Kolankowski L.: Pomiarą włóczna. Wilno 1927.

Kondracki J.: Geografia fizyczna Polski. Warszawa 1981.

[Tenże].: Polska północno-wschodnia. Warszawa 1972.

Kondratiuk M.: Zapomniane bałtyckie nazwy osad na obszarze między rzeką Biebrzą a Narwią. „Acta Baltico-Slavica” 16:1984 s. 165-177.

Korzon T.: Aleksander Jabłonowski. „Kwartalnik Historyczny” 28:1914 s. 145-180.

Kozak E.: „Słudzy” podlascy Bogusława Radziwiłła. W: Drobną szlachta podlaska XVI-XIX wieku. Białystok 1991 s. 57-74.

Kozicki Z.: Nieznane pismo Łukasza Górnickiego o szlachcie wolnej i niewolnej. „Miesięcznik Heraldyczny” 4:1911 s. 4-6, 40-43.

Krahel T.: Historiografia (Archi)diecezji wileńskiej do 1939 r. W: Studia z historii Kościoła w Polsce. T. 5. Warszawa 1979.

Krasiński J.: Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI. Warszawa 1852.

Korzeniowski J.: Kollokacja. Warszawa 1882.

Królik L.: Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej w XVII i XVIII wieku. Lublin 1981.

Krysztalik W.: Jasionówka – wieś powiatu sokólskiego. Poznań 1934.

Krzepela J.: Rody ziemiańskie XV i XVI wieku zestawione według dzielnic,

w których były osiedlone. Kraków 1930.

Kuchowicz Z.: *Z dziejów obyczajów polskich*. Warszawa 1987.

Kuczyński S. M.: *Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku*. W: *Początki państwa polskiego*. T. 1. Poznań 1962 s. 233-252.

Kukło C.: *Funkcjonowanie społeczności parafialnej na tle analizy chrztów parafii Trzciannie 1600-1654*. W: *Społeczeństwo staropolskie*. T. 3. Warszawa 1983 s. 189-227.

[Tenże]: *Próba analizy demograficznej rejestracji metrykalnej ślubów parafii Trzciannie w I poł. XVII w.* „Przeszłość Demograficzna Polski” 13:1981 s. 89-116.

Kula W.: *Problemy i metody historii gospodarczej*. Warszawa 1963.

Kumor B.: *Początki metropolii wileńskiej*. „Studia Teologiczne” 5-6:1987-1988 s. 73-98.

Kurczewski J.: *Biskupstwo wileńskie*. Wilno 1912.

Kuźmińska M.: *Olbracht Marcinowicz Gasztołd*. Wilno 1928.

Lalik T.: *Zagroda na Mazowszu*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 5:1957 s. 487-502.

Lankamer T.: *Mapa J. C. Textora pod tytułem „Nowe Prusy Wschodnie” z lat 1795-1800*. „Rocznik Białostocki” 7:1967 s. 181-206.

Laskowski O.: *Relacje obrotów wojennych pod Tykocinem w roku 1656*. „Przegląd Historyczny Wojskowy” 10:1938 s. 36-62.

Laszuk A.: *Duża i średnia prywatna własność ziemiska na Podlasiu w II poł. XVII w.* „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 9:1995 s. 41-55.

[Taż]: *Dwory urzędników na Podlasiu w II poł. XVII w.* „Białostoczczyzna” 1:1993 s. 11-19.

[Taż]: *Organizacja starostwa knyszyńskiego w XVII w.* „Białostoczczyzna” 3:1993 s. 25-29.

[Taż]: *Szlachta w województwie krakowskim w świetle rejestrów pogłównego 1662*. „Przegląd Historyczny” 79:1988 s. 425-456.

Leszczyński A.: *Żydzi ziemi bielskiej od poł. XVII w. do 1795 r.* Wrocław 1980.

[Tenże]: *Żydowski ruch osadniczy na ziemi bielskiej do 1795 r.* „Biuletyn ŻIH” 1974 s. 31-58.

Leśniewski A.: *Leśniewscy h. Gryf. Gałąź podlaska w XVI i XVII w.* „Białostoczczyzna” 4:1993 s. 14-20.

Liedke M.: *Czynniki wpływające na polonizację szlachty ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego w II poł. XVI w.* „Białostoczczyzna” 1:1993 s. 1-5.

Litak S.: *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.* Lublin 1980.

Łowmiański H.: *Pogranicze słowiańsko-jaćwieskie*. „Acta Baltico-Slavica” 3:1966 s. 89-98.

[Tenże]: *Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego jako źródła do dziejów zaludnienia*. W: *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*.

Poznań 1980 s. 157-167.

[Tenże]: *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*. T. 1. Wilno 1931-1932.

Maciejewska W.: *Transport akt przekazanych Polsce przez Związek Radziecki*. „Archeion” 38:1962 s. 302-308.

Malczewska M.: *Latyfundium Radziwiłłów w XV-XVI w.* Warszawa 1985.

Maroszek J.: *Dobra goniądzkie w XVI-XVIII w.* „Białostoczczyzna” 4:1993 s. 3-13.

[Tenże]: *Knyszyński dworzec królewski*. „Białostoczczyzna” 3:1993 s. 2-29.

[Tenże]: *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI-XVIII w.* W: M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz.: *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV-XVIII w.)*. Wrocław 1976 s. 88-191.

Matuszewski J.: *Polskie nazwisko szlacheckie*. Łódź 1975.

Miasta polskie w tysiącleciu. Pod red. S. Pozyra. T. 1. Kraków 1965.

Milewski Kapica I.: *Herbarz*. Kraków 1870.

Mroczkiewicz L.: *Podział Polski na krainy i dzielnice przyrodniczo-leśne*. Warszawa 1952.

Mrówczyński M.: *Ludność i gospodarka Tykocina w XVI-XVIII w.* W: *Społeczeństwo staropolskie*. T. 3. Warszawa 1983 s. 161-186.

Musianowicz K.: *Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu*. W: *Materiały wczesnośredniowieczne*. T. 5. Warszawa 1960 s. 187-230.

Nalepa J.: *Jaćwiegowie. Nazwa i lokalizacja*. Białystok 1964.

[Tenże]: *Polekszanie – plemię jaćwieskie u północnych granic Polski*. „Rocznik Białostocki” 7:1967 s. 7-34.

Niesiecki K.: *Herbarz polski*. Wyd. J. N. Bobrowicz. T. 1-10. Lipsk 1837-1846.

Nitach K.: *Struktura zawodowa i uposażenie czeladzi w Brzegu w k. XVII i na pocz. XVIII w.* „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu” 23:1986 s. 43-56.

Ochmański J.: *Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI w.* „Acta Baltico-Slavica” 1:1964 s. 157-163.

Oleksicki J.: *Spław zboża rzeką Narwią w XVI w.* W: *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia XVI-XVIII w.* Pod red. A. Wyrobisza. Warszawa 1981 s. 105-144.

Olszewicz B.: *Polska kartografia wojskowa*. Warszawa 1921.

Pałucki W.: *Atlas historyczny ziem polskich w II poł. XVI w.* „Kwartalnik Historyczny” 74:1967 s. 124-132.

[Tenże]: *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i I poł. XVII w.* Wrocław 1974.

[Tenże]: *Mazowsze w II poł. XVI w. Cz. 2: Komentarz. Wstęp*. Warszawa 1980.

[Tenże]: *Uniwersały poborowe z 1563 r.* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 14:1966 s. 519-533.

Paprocki B.: *Herby rycerstwa polskiego*. Wyd. K. J. Turowski. Kraków 1858.

Paszkiewicz H.: Z dziejów Podlasia w XVI w. „Kwartalnik Historyczny” 42:1928 s. 229-245.

Pawiński A.: Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego. Warszawa 1881.

Paździor M.: Dwór królewski Zygmunta Augusta w Knyszynie. „Rocznik Białostocki” 8:1968 s. 359-396.

Piekosiński F.: Rekognicjarz poborowy województwa podlaskiego 1581. Dodatek – Wypisy heraldyczne z ksiąg poborowych. „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego” 2:1911.

Plewczyński M.: Szlachta podlaska w wojsku polskim za ostatnich Jagiellonów. „Studia Podlaskie” 3:1991 s. 5-26.

Pociecha W.: Królowa Bona. T. 3. Poznań 1958.

Polaszewski L.: Szlachta Wielkopolski na podstawie rejestrów pogłównego z 1673-1676. W: Społeczeństwo staropolskie. T. 3. Warszawa 1983 s. 229-264.

Polski słownik biograficzny. T. 26. Wrocław 1981.

Potkański K.: Zagrodowa szlachta i włódcze rycerstwo w województwie krakowskim w XV i XVI w. W: Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU. T. 23. Kraków 1888 s. 173-267.

Pułaski K.: Gospodarka królowej Bony. „Biblioteka Warszawska”. T. 1. Warszawa 1873 s. 61-82.

Reczek S.: Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław 1968.

Rejestr poborowy województwa krakowskiego w 1629 r. Wstęp. Pod red. S. Ingłota. Kraków 1954.

Romer E.: Rejony klimatyczne Polski. Wrocław 1949.

Rosłonec S.: Samorzutne scalanie gruntów wśród mazowieckiej i podlaskiej szlachty zagrodowej. Warszawa 1928.

Rusiński W.: Uwarstwienie ludności wiejskiej w królewskich Prusach w II poł. XVII w. „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych” 6:1937 s. 87-110.

Russocki S.: Formy władania ziemią w prawie ziemskim Mazowsza. Warszawa 1961.

[Tenże]: Mazowieckie rody gniazdowe. Kilka uwag w sprawie ich genezy i charakteru. „Przegląd Historyczny” 52:1952 s. 1-9.

Rutkowski J.: Ze studiów nad położeniem czeladzi folwarcznej w dawnej Polsce. W: Studium historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby. T. 1. Kraków 1938 s. 381-402.

Rybarski R.: Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III. Warszawa 1939.

Samsonowicz H.: Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV-XVI w. Warszawa 1954.

Semkowicz W.: W sprawie początków szlachty na Litwie i jej ustroju rodowego. „Kwartalnik Historyczny” 29:1915 s. 224-256.

[Tenże]: Wywody szlachectwa w Polsce XIV-XVII w. „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego” 3:1911-1912 (Dodatek).

[Tenże]: Zagadnienie klimatu w czasach historycznych. „Przegląd Geograficzny” 3:1922 s. 18-42.

Senkowski J.: Uniwersał poboru pogłównego 1590 r. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 18:1970 s. 61-84.

[Tenże]: Zachowane rejestry pogłównego 1590 r. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 18:1970 s. 403-425.

Siedlecki J.: Rodzina Brzozowskich na ziemi bielskiej. „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 1:1989 s. 18-26.

Sejmiki szlachty ziemi bielskiej w Brańsku w XV-XVIII w. „Przegląd Historyczny” 80:1989 s. 239-272.

Słownik biograficzny historii powszechnej do XVII stulecia. Warszawa 1968.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. T. 1-15. Warszawa 1880-1902.

Słownik polszczyzny XVI w. T. 12. Warszawa 1980.

Słownik staropolskich nazw osobowych. Pod red. W. Taszyckiego. Wrocław 1965.

Słownik wyrazów obcych PWN. Warszawa 1979.

Smoleński W.: Drobną szlachtą w Królestwie Polskim. Warszawa 1951.

[Tenże]: Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej. Kraków 1908.

[Tenże]: Szlachta w świetle opinii własnych. Warszawa 1880.

Sobol B.: Księgi sądowe z obszaru Podlasia. W: AGAD. Przewodnik po zespołach. Warszawa 1975 s. 185-187.

Sokołowski S.: Lasy w Polsce przedrozbiorowej i w okresie niewoli. Warszawa 1938.

Stamm E.: Miary powierzchni w dawnej Polsce. W: Rozprawy Wydziału Filozoficzno-Historycznego PAU. T. 65 nr 2. Warszawa 1939.

Strzemski M.: Gleby województwa białostockiego. „Przegląd Geograficzny” 9:1957 s. 469-491.

Sułowski Z.: O właściwą metodę wykorzystywania metryk kościelnych dla badań demograficznych. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 10:1962 s. 81-101.

Szafran P.: Inwentarze czy rejestry poborowe? „Zapiski Historyczne” 31:1966 s. 53-71.

Szczerba J.: Jurydyki i libertacje królewskich miast podlaskich do poł. XVII w. „Studia Podlaskie” 1:1990 s. 13-46.

Szewczyk J.: Włoka. Warszawa 1968.

Taszycki W.: Słowiańskie nazwy miejscowe. Kraków 1946.

Tłoczek I.: Polskie budownictwo drewniane. Wrocław 1980.

Topolski J.: Wpływ wojen połowy XVII w. na sytuację ekonomiczną Podlasia.

- W: *Studia historica*. W 35 lecie pracy naukowej H. Łowmiańskiego. Warszawa 1958 s. 309-350.
- Tymieniecki K.: „Plemiona” i „gniazda”. W: *Pisma wybrane*. Warszawa 1956 s. 311-369.
- Tyszkiewicz J.: *Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu*. Warszawa 1974.
- [Tenże]: *Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed tysiącem lat*. Wrocław 1975.
- Waldo B.: *Niedział rodzinny w polskim prawie ziemskim do końca XV w.* Wrocław 1967.
- Wasilewski T.: *Kształtowanie się białostockiego ośrodka miejskiego w XVII i XVIII w.* W: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*. Pod red. H. Majeckiego. T. 4. Białystok 1985 s. 29-39.
- Wagner M.: *Szlachta podlaska w korpusie oficerskim w II poł. XVII w.* „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 6:1992 s. 5-18.
- Weyman S.: *Pierwsze ustawy poglównego generalnego w Polsce (r. 1498, 1520) na tle ówczesnego systemu podatkowego*. „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych” 18:1956 s. 89-121.
- Wilkiewicz-Wawrzyńczyk A.: *Spory graniczne polsko-litewskie w XV i XVI w.* „Wiadomości Studium Prawa Litewskiego” 1:1938 s. 94-188.
- Wiśniewski J.: *Dobra dowspudzkie Raczkowiczów*. „Rocznik Białostocki” 4:1963 s. 447-459.
- [Tenże]: *Domniemane ślady osad jaćwieskich w puszczach pojaćwieskich*. „Rocznik Białostocki” 1:1961 s. 223-231.
- [Tenże]: *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w.* W: *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*. Pod red. M. Gnatowskiego i H. Majeckiego. T. 1. Warszawa 1974 s. 9-252.
- [Tenże]: *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do k. XVIII w.* W: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*. Pod red. J. Antoniewicza. Białystok 1967 s. 13-294.
- [Tenże]: *Kilka uwag o osadnictwie puszczy pojaćwieskich od XV do XVIII w.* „Rocznik Białostocki” 1:1961 s. 305-309.
- [Tenże]: *Nieznany oryginał dokumentu lokacji Augustowa z 1557 r.* „Rocznik Białostocki” 3:1962 s. 425-439.
- [Tenże]: *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny*. „Acta Baltico-Slavica” 11:1977 s. 7-79.
- [Tenże]: *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od k. XIV do poł. XVIII w.* „Acta Baltico-Slavica” 1:1964 s. 115-135.
- [Tenże]: *Zarys dziejów osadnictwa wiejskiego we wschodniej części województwa białostockiego do poł. XVII wieku*. „Naukowy Sbornik”. Białystok 1964 s. 3-38.
- Wittig J.: *Rozsiedlenie i gniazda rodowe szlachty ziemi rawskiej w XVI w.*

- „Archiwum Komisji Historycznej” 11:1913 s. 257-293.
- Włodarski W.: *Problem jaćwieski w stosunkach polsko-ruskich*. „Zapiski Historyczne” 24:1959 s. 7-36.
- Wójcicka M.: *Roślinność dawnej Puszczy Knyszyńskiej*. Kraków 1937.
- Wroczyńska E.: *Eksploatacja lasów na Podlasiu w XVI w.* W: *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI-XVIII w.* Pod red. A. Wyrobisza. Warszawa 1981 s. 145-172.
- Wyczański A.: *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce 1500-1580 r.* Warszawa 1960.
- Wyrobisz A.: *Podlasie w Polsce przedrozbiorowej*. W: *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI-XVIII w.* Pod red. A. Wyrobisza. Warszawa 1981 s. 173-209.
- Zajązkowski A.: *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce*. Wrocław 1961.
- Zajązkowski S.: *Najdawniejsze osadnictwo polskie na Podlasiu*. „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych” 5:1936 s. 13-44.
- Żabko-Potopowicz A.: *Dotychczasowy stan badań nad rozmieszczeniem lasów i zasięgiem puszczańskich gatunków drzew do poł. XII w.* „Sylwan” 103:1959 s. 1-36.
- Żaboklicka A.: *Zmiany w strukturze drobnej własności szlacheckiej na przykładzie ziemi liwskiej*. „Przegląd Historyczny” 49:1958 z. 2 s. 250-260.

SPIS TABEL

Tabela 1	Wielkość elementów opodatkowanych w powiecie tykocińskim w rejestrach poborowych z lat 1577-1580 i rekognicjarzu z 1581 r. . .	32
Tabela 2	Wsie szlacheckie z terenu powiatu tykocińskiego wymienione w rejestrach z 1577, 1579, 1580 i 1591 r.	34
Tabela 3	Przynależność parafialna wsi szlacheckich wg rejestrów z 1577, 1579, 1580 i 1591 r.	34
Tabela 4	Wielkość areału szlacheckiego w powiecie tykocińskim wg rejestrów z 1577, 1579 i 1580 r.	36
Tabela 5	Osoby opodatkowane w dobrach szlacheckich powiatu tykocińskiego wg rejestrów pogłównego II połowy XVII w.	40
Tabela 6	Osady szlacheckie na terenie powiatu tykocińskiego wg rejestrów z XVI i XVII w.	65
Tabela 7	Dzierżawy szlacheckie w dobrach królewskich na terenie powiatu tykocińskiego w XVI i XVII w.	67
Tabela 8	Areał wsi szlacheckich powiatu tykocińskiego w II połowie XVI w. .	78
Tabela 9	Wielkość zabudowy we wsiach szlacheckich powiatu tykocińskiego wg rejestru podymnego z 1661 r.	80
Tabela 10	Zabudowa drobnoszlachecka i kmiecia we wsiach szlacheckich powiatu tykocińskiego wg rejestru podymnego z 1661 r.	82

Tabela 11	Zaludnienie wsi szlacheckich powiatu tykocińskiego w II połowie XVII w.	86
Tabela 12	Areał wsi gniazdowych powiatu tykocińskiego wg rejestru z 1580 r.	90
Tabela 13	Wzajemny stosunek areału włości osiadłych i włości szlacheckich w dobrach drobnoszlacheckich powiatu tykocińskiego na podstawie rejestru łanowego z 1580 r.	96
Tabela 14	Wielkość działów cześćniczych i indywidualnych w areale włości szlacheckich na terenie powiatu tykocińskiego w II poł. XVI w.	98
Tabela 15	Wielkość działów cześćniczych i indywidualnych w areale włości osiadłych, będących własnością drobnej szlachty powiatu tykocińskiego w II połowie XVI w.	103
Tabela 16	Wielkość indywidualnych majątków drobnej szlachty powiatu tykocińskiego w II połowie XVI w.	108
Tabela 17	Wielkość majątków szlacheckich z wyszczególnieniem gniazdowców na podstawie liczby poddanych na terenie powiatu tykocińskiego wg rejestru z 1663 r.	111
Tabela 18	Wielkość majątków szlacheckich z wyszczególnieniem gniazdowców na podstawie liczby poddanych na terenie powiatu tykocińskiego wg rejestru pogłównego z 1676 r.	112
Tabela 19	Udział działek pojedynczych szlachty gniazdowej w gniazdach rodowych wg rejestrów z 1577 i 1580 r.	114
Tabela 20	Wielkość majątków szlachty gniazdowej w swoich gniazdach (wg liczby poddanych) na terenie powiatu tykocińskiego w świetle rejestru pogłównego z 1674 r.	115
Tabela 21	Wsie zamieszkałe przez rodziny szlacheckie w dobrach ziemskich powiatu tykocińskiego wg popisu wojennego z 1567 r. (zapis pojedynczych wsi)	120
Tabela 22	Rodziny szlacheckie zamieszkujące niektóre wsie powiatu tykocińskiego w XVI i XVII w.	121

Tabela 23	Rodziny szlacheckie zamieszkujące niektóre wsie parafii kobylińskiej w XVI i XVII w.	122
Tabela 24	„Gniazdowcy” w swoich gniazdach na tle innych rodzin tam mieszkających w II połowie XVII w.	124
Tabela 25	Struktura niepełnych rodzin szlacheckich na terenie powiatu tykocińskiego w II połowie XVII w.	127
Tabela 26	Małżeństwa, dzieci, rodzeństwo oraz osoby trzecie mieszkające wspólnie wg rejestrów pogłównego z XVII w.	129
Tabela 27	Wielkość areału zagrodniczego, włości osiadłych i włości szlacheckich w dobrach ziemskich poszczególnych parafii powiatu tykocińskiego na podstawie rejestrów z 1577 i 1580 r.	132
Tabela 28	Charakterystyka mieszkańców dóbr szlacheckich powiatu tykocińskiego w II połowie XVII w.	134
Tabela 29	Struktura zajęciowa rzemieślników wiejskich dóbr szlacheckich powiatu tykocińskiego wg rejestrów łanowego i pogłównego.	137
Tabela 30	Najczęściej spotykane zajęcia czeladzi w dobrach szlacheckich wg rejestrów pogłównego II połowy XVII w.	139
Tabela 31	Struktura czeladzi zamieszkującej dobra szlacheckie powiatu tykocińskiego wg rejestru pogłównego z 1673 r.	141
Tabela 32	Czeladź zamieszkująca wybrane wsie szlacheckie powiatu tykocińskiego wg rejestrów pogłównego lat 60. XVII w.	143
Tabela 33	Obraz ludności wolnej na terenie powiatu tykocińskiego w II połowie XVII w.	144

ANEKSY

Aneks I

Wykaz osad szlacheckich na terenie powiatu tykocińskiego w XVI i XVII w.

PAR. AUGUSTÓW

Nie było dziedzicznych osad szlacheckich

PAR. BARGŁÓW

Górskie *# [5]

Grabowo

Kamionka

Krosiówka #

Lipówka #

Wólka #

PAR. DOBRZYNIĘWO

Jaworówka * [64]

Jurowce

Kobuzie *# [57]

Kulikówka (K-Szacify) * [55]

Leńce (L-Samotyje, Supraśla) * [65]

PAR. DOLISTOWO

Dolistowo

Dzięciołowo (Dz-Tarusy, Dz-Taruse) * [23]

Mikicino (Mikicin)

Moniuszki * [25]

Stoznowo (Stosnowo, Thuznowszczyzna)

Wroczenie * [24]

PAR. GONIĄDZ

Białosuknie * [26]
Kramkówka (K-Wielka, K-Tatary) * [30]
Kramkówka Mała *# [29]
Mońki (Monki) * [36]
Ołdaki * [28]
Oliszki #
Romejki #
Rutkowskie (Rudkowo) * [27]
Rybarki (Rybaki)
Sobieszczyki * [31]
Świerzbienie (Ś-Maxymowizna) * [32]
Wojszki (Woyskie) #
Zbylitowo

PAR. JASIONÓWKA

Chobotki
Grabówka
Jasionówka #
Jasionówka Wieś
Kamionka
Słomianka

PAR. KALINÓWKA

Brzozowa
Kalinówka
Sikory * [37]
Stara Wola
Waszkiewicz * [35]

PAR. KNYSZYN

Chraboły # [202]
Głęboki Stok !
Pęskie * [50]

PAR. KOBYLIN

Czajki (Cz-Jędrale) * [107]
Franki-Chrościele * [92]
Franki-Dąbrowa * [95]
Franki-Piaski * [93]
Grabowo Nowa (Garbowo Nowa) * [87]

Grabowo Stara Wieś (Garbowo Antiqua) * [94]

Kapice (K-Milewo) *# [70]
Kapice-Cieszymy * [69]
Kapice-Lipnice *# [115]
Kierzki (K-Gadacze) * [104]
Kłoski Młynowięta * [111]
Kłoski-Śwignie * [105]
Kobylin (Kobyłino, K-Cieszymy) * [80]
Kobyłino-Kościelne * [82]
Kobyłino-Latki *# [84]
Kobyłino-Podsędkowięta * [86]
Kobyłino-Zarzeczne #
Kropiwnica (K-Gajki) * [88]
Kropiwnica-Kiernoski * [89]
Kropiwnica-Racibory * [90]
Kruszewo (Crussowo, Krassewo) * [58]
Kurzyni (K-Kuleszki) * [96]
Leśniewo (L-Magna) * [113]
Leśniewo-Borki * [114]
Makowo * [91]
Milewo-Zalesie * [72]
Mojki (Moyki) * [106]
Piszczy (P-Same) * [99]
Piszczy-Koziołki *# [100]
Piszczy-Tusiki * [98]
Pogorzałka * [74]
Sikory-Bartkowięta * [71]
Sikory-Bartyczki * [78]
Sikory-Janowięta (S-Janowizna) * [83]
Sikory-Pawłowięta * [77]
Sikory-Piotrowięta * [75]
Sikory-Tomkowięta * [81]
Sikory-Wojciechowięta * [76]
Stypułki (S-Giemzino) * [110]
Stypułki-Koziołki * [101]
Stypułki-Święchy * [109]
Stypułki-Szymany * [112]
Wnory-Kuzele * [103]
Wnory Stara Wieś (W-Antiqua) * [102]
Wnory-Wandy * [97]
Wnory-Wypychy * [108]
Zalesie Łabęckie * [85]

PAR. RAJGRÓD

Barszcze * [6]
Bukowo * [13]
Ciszewo * [21]
Danowo * [16]
Karwowo (K-Czarny Las) * [11]
Kołaki (K-Czarny Las) * [12]
Krosiewo Rudnik
Kukowo * [1]
Kuligi Lipki * [20]
Łabętnik [201]
Łazarze-Kleszczewo (Ł-Kleszczewscy) * [15]
Masie !
Pienczykowo * [19]
Pomiany * [3]
Przestrzele (P-Czarny Las) * [8]
Radziejewo * [9]
Reszki * [2]
Rydzewo * [14]
Skrockie * [10]
Szelistowo
Szelistówka
Szymany * [22]
Toczydłowo (Toczyłowo) * [18]
Turczynowo
Tworki (Sasiny) * [7]
Wólka Piotrowska * [17]
Zrobki (Szrobki) * [4]

PAR. TRZCIANNA

Bajki * [51]
Boguszki * [38]
Boguszewo * [49]
Chojnowo * [45]
Czokołdy-Zalesie * [48]
Dziekonie * [46]
Kołodzieże * [41]
Kuczyno * [42]
Kulesze (K-Kosówka) * [33]
Kulesze-Chobotki * [56]
Magnusze (Magnusse) * [44]

Mojły (Mejły)

Milewo * [40]
Mroczyki * [39]
Niewiarowo * [47]
Pisanki * [43]
Szorce (Sz-Cibarzewo) * [52]
Trzecianna
Wilamówka * [34]
Wiszowate * [53]

PAR. TYKOCIN

Babino * [67]
Bagienki * [66]
Białobrzegi * [54]
Brzeziny (B-Strubicze)
Dobki (D-Duchny) * [63]
Hermany * [62]
Kruszewo (Kruszyno) * [79]
Łazy * [59]
Nieciecze * [61]
Pajewo * [73]
Radule
Siekierki
Tatary (Zalesie Tatarskie) [203]
Zajki * [60]
Żendziany *[68]

Legenda:

* – osada gniazdowa
– osada jako szlachecka zapisana od XVII w.
! – osada jako szlachecka zapisana tylko w XVI w.
(K-Szacily) – osada o różnej formie zapisu w źródłach
[33] – miejsce danej osady na mapie

PAR. RAJGRÓD

Barszcze * [6]
Bukowo * [13]
Ciszewo * [21]
Danowo * [16]
Karwowo (K-Czarny Las) * [11]
Kołaki (K-Czarny Las) * [12]
Krosiewo Rudnik
Kukowo * [1]
Kuligi Lipki * [20]
Łabętnik [201]
Łazarze-Kleszczewo (Ł-Kleszczewscy) * [15]
Masie !
Pienczykowo * [19]
Pomiany * [3]
Przestrzele (P-Czarny Las) * [8]
Radziejewo * [9]
Reszki * [2]
Rydzewo * [14]
Skrockie * [10]
Szelistowo
Szelistówka
Szymany * [22]
Toczydłowo (Toczyłowo) * [18]
Turczynowo
Tworki (Sasiny) * [7]
Wólka Piotrowska * [17]
Zrobki (Szrobki) * [4]

PAR. TRZCIANNA

Bajki * [51]
Boguszki * [38]
Boguszewo * [49]
Chojnowo * [45]
Czokołdy-Zalesie * [48]
Dziekonie * [46]
Kołodzieże * [41]
Kuczyno * [42]
Kulesze (K-Kosówka) * [33]
Kulesze-Chobotki * [56]
Magnusze (Magnusse) * [44]

Mojły (Mejły)
Milewo * [40]
Mroczy * [39]
Niewiarowo * [47]
Pisanki * [43]
Szorce (Sz-Cibarzewo) * [52]
Trzecianna
Wilamówka * [34]
Wiszowate * [53]

PAR. TYKOCIN

Babino * [67]
Bagienki * [66]
Białobrzegi * [54]
Brzeziny (B-Strubicze)
Dobki (D-Duchny) * [63]
Hermany * [62]
Kruszewo (Kruszyno) * [79]
Łazy * [59]
Nieciecze * [61]
Pajewo * [73]
Radule
Siekierki
Tatary (Zalesie Tatarskie) [203]
Zajki * [60]
Żendziany *[68]

Legenda:

* – osada gniazdowa
– osada jako szlachecka zapisana od XVII w.
! – osada jako szlachecka zapisana tylko w XVI w.
(K-Szaciły) – osada o różnej formie zapisu w źródłach
[33] – miejsce danej osady na mapie

Aneks II

Objaśnienia do map

Główna mapa „Powiat tykociński w XVI i XVII w.” przedstawia stan osadnictwa w okresie 1577-1676. Podobny okres obejmuje materiał analityczny przedstawiony na dwóch pozostałych kartogramach (mapa 2 i mapa 3). Oparte są one na najbogatszej bazie źródłowej z tego okresu, a szczególnie z lat 70.-80. XVI w. i 60.-70. XVII w. Przedstawiliśmy na nich dziedziczne osady szlacheckie, znajdujące się na obszarze powiatu tykocińskiego, pozostałą własność (królewską i kościelną), traktując jako tło.

W ustaleniu granic powiatu tykocińskiego oraz pozostałych powiatów i ziem województwa podlaskiego opieraliśmy się na przekazach pisanych oraz mapie opracowanej przez J. Humnickiego „Dobra królewskie województwa podlaskiego w latach 1570-1576”, która funkcjonuje jako dodatek do lustracji województwa podlaskiego, wydanych przez J. Wiśniewskiego i J. Topolskiego. Granice powiatu na znacznej długości pokrywały się z liniami granicznymi państwa, województwa i ziemi. Granice państwa w 1569 r. przesunęły się w kierunku wschodnim. Mapa pokazuje przebieg granic po unii lubelskiej.

Środowisko geograficzne przedstawiono na podstawie stanu z przełomu XVIII i XIX w. Dotyczy to hydrografii, obszarów bagiennych i zasięgu lasów. Na tych samych podstawach została oparta lokalizacja osiedli. Niekiedy posilkowaliśmy się mapami XVI-wiecznymi, ukazującymi położenie i typ niektórych osiedli.

Za punkt odniesienia przyjęliśmy dane osiemnastowieczne, gdyż nie znaleźliśmy informacji o zmianie lokalizacji osiedli po zniszczeniach wojny północnej z początku XVIII w. Problemem było umiejscowienie szeregu osad istniejących w XVI i XVII w., których istnienie zostało przerwane w następnym stuleciu. W ustaleniach przybliżonej lokalizacji opieraliśmy się na miejscu zapisania danej osady w źródłach – rejestrach poborowych, inwentarzach i lustracjach. Przebieg dróg ustaliliśmy na podstawie przekazów pisanych oraz źródeł kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w. Interesowały nas najważniejsze szlaki, głównie o znaczeniu międzynarodowym.

Nazewnictwo oparliśmy na przekazach XVI i XVII w. Przy osiedlach, gdzie rejestrowaliśmy różną formę zapisu, za podstawę przyjmowaliśmy najczęściej występującą w źródłach. Dodajmy, że wiele nazw z okresu staropolskiego niewiele różni się od brzmienia współczesnego.

Rozmiary osiedli ustaliliśmy na danych o wielkości areálu. Szacunki uzyskane na podstawie zaludnienia zostały wykorzystane w niewielkim procencie. Pięciostopniowa gradacja pozwoli nam zarysować różnice w wielkościach osiedli, tak często akcentowanych w tekście. Osady bardzo małe nie przekra-

czały areąłem 5 włók, osady małe: 5-10 włók, średniej wielkości: 10-20 włók, duże: 20-50 włók i bardzo duże: liczące ponad 50 włók.

Oznaczenia własności osiedli zostały przedstawione graficznie za pomocą figur geometrycznych. Możemy podać generalną regułę, że we wsiach o łącznej własności dominowała ziemia królewska, druga w kolejności była własność szlachecka, a na końcu plasowała się kościelna. Areál należący do poszczególnych plebanii średnio wynosił 2-3 włoki. Jedynym odstępstwem od tego schematu była sytuacja na terenie parafii Kobylin. Tam dominowała w osadach własność szlachecka z niewielkim udziałem areálu królewskiego. Schematycznie zaznaczyliśmy obszar starostwa tykocińskiego nadanego S. Czarnieckiemu, którym zarządzał S. Branicki.

Na dwóch pozostałych mapach nazwy osad gniazdowych i drobnoszlacheckich zostały zastąpione cyframi ze względu na większą przejrzystość. Nanie-sione na mapie cyfry mają swoje odpowiedniki w nazwach wyszczególnionych w Aneksie I, np. [1] oznacza Kukowo z parafii Rajgród.

INDEKS NAZWISK

- Adamus J., 75, 156
 Aleksander Jagiellończyk, 62
 Aleksandrowicz S., 17, 83, 156
 Anna Jagiellonka, 50, 51, 94
 Antoniewicz J., 10, 16, 164
 Antoniuk J., 10, 52, 156
 Augustyniak U., 145, 156

 Bagińska E., 18, 145, 156
 Bajkowscy, 123, 144
 Bajkowski Cherubin, 109
 Banbenabek, 95
 Bandtkie J.S., 51, 156
 Baranowski B., 58, 156
 Baranowski I.T., 12, 13, 16, 68, 69, 70, 71, 156
 Bardach J., 75, 103, 144, 156
 Batory Stefan, 26, 50, 51, 70, 94, 162
 Bawarowscy, 123
 Białosukniowie, 125
 Białucki Jan, 101
 Biernacka M., 18, 84, 156
 Biliński A., 20, 75, 156
 Biskup M., 12, 156
 Boląkiewicz, *Patrz* Boląkowski
 Boląkowski, 72
 Bona Sforza, 49, 50, 54, 69, 76, 162
 Boniecki A., 19, 156
 Borawski J., 72
 Borkowscy, 144
 Borkowski Dunin J., 19, 156

 Branicki Stefan, 52, 94, 149, 177
 Brudzisz M., 18, 157
 Brzostowski, 13, 153
 Brzozowscy, 18, 37, 163
 Brzozowski Sebastian, 25, 37
 Butkiewicz M., 19, 134, 157
 Bystroń J., 157
 Bystroń S., 131

 Center Jan, 153
 Chamera H., 18, 157
 Chlebowski B., 163
 Chodkiewicz A., 62, 69
 Chraślów, 71
 Chrzastowski M., 100
 Chwałczewski Piotr, 50
 Ciechański G., 100
 Cynarski S., 51, 157
 Czajkowski F., 116, 149
 Czarniecki Stefan, 52, 59, 87, 94, 95, 149, 177
 Czokołdowie, 88

 Dacewicz L., 18, 157
 Danowski Mikołaj, 101
 Dąbkowski P., 127, 157
 Denhoffowie, 52, 72
 Dowojno Anna, 55
 Drewnowski Maciej, 146
 Dulski Marcin, 67, 72
 Dunin K., 103, 157

Dworakowski S., 20
Dworzaczek W., 19, 157
Dyczewski L., 131, 157
Dziadulewicz S., 19, 157
Dziki Mateusz, 115, 146

Furtak T., 20, 157

Garliccy, 123
Gasztold Olbracht, 18, 48, 49, 63, 69, 93,
94, 160
Gasztold Stanisław, 50, 94
Gasztoldowie, 18, 23, 48, 49, 53, 62, 63,
68, 69, 79, 88, 93, 132, 148
Gierowski J., 142, 145, 157
Gieysztorowa I., 24, 28, 29, 32, 34, 35,
37, 38, 39, 41, 42
Glinka J., 14
Gliński Michał, 48, 49, 62, 68, 144
Gloger Z., 15, 16, 20, 51, 61, 71, 75, 105,
113, 116, 139, 157
Gnatowski M., 16, 164
Golejowscy, 146
Gołaski J., 83, 158
Górnicki Łukasz, 16, 51, 70, 73, 158, 159
Górniewicz H., 17, 74, 158
Górska K., 12, 37, 38, 158
Górski F., 74
Grabowie, 123
Grabowscy, 125
Grajewscy, 55, 146
Grajewski Marcin, 12, 95
Gróchowska I., 158
Grodziski S., 144, 158
Grossman H., 84, 158
Gruszecki S., 51, 158
Guldon Z., 12, 158
Gwagin W., 155

Halicka I., 17, 74, 158
Heidenstein R., 51, 158
Helena córka Iwana III, 50
Henryk Walezy, 58
Herbst S., 56, 158

Hirsch T., 48, 155

Inglot S., 13, 27, 155, 162

Jabłonowski A., 11, 12, 13, 15, 33, 41, 42,
48, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 61, 75,
96, 97, 100, 103, 105, 132, 136, 155,
158, 159

Jakimowicz R., 16, 61, 158
Jakub Ossowski, 101
Jakubowski J., 42, 158
Jamiołkowski Andrzej Stanisław, 30, 154
Jan III Sobieski, 29
Jan Kazimierz, 29, 162
Jan święty, 26
Janczewski J., 95
Janikowski J., 128
Jankowscy, 128
Jarmolik W., 17, 51, 52, 55, 158
Jarmużowski J., 56

Kaczorowska Z., 45, 159
Kamiński A., 17, 47, 61, 159
Karciewicz M., 66
Karp J., 95
Karwasńska J., 159
Karwowsy, 125
Karwowski Wojciech, 12, 106, 154
Kazimierz Jagiełłończyk, 29, 69
Kazimierz Wielki, 48
Kiszczyna Anna, 55
Kleczyński J., 29, 41, 159
Klepaccy, 144
Kłoskowska Dorota, 127
Kobuzowie, 71
Kobyleński Marek., 101, 106
Koczerska M., 20, 85, 130, 159
Kolankowski L., 76, 159
Kondracki J., 44, 159
Kondratiuk M., 159
Konigłowsy, 144
Konrad Mazowiecki, 47
Korzeniowski J., 106, 159
Korzon T., 159

Kownacki S., 99
Kozak E., 145, 159
Kozicki Z., 16, 70, 71, 73, 159
Krahel T., 18, 159
Kramkowski S., 100
Kraśński J., 46, 159
Królik L., 18, 54, 159
Kruszewski, 128
Krysztafik W., 55, 159
Krzepela J., 19, 159
Kuchowicz Z., 131, 160
Kuczyński S., 19, 46, 116, 157, 160
Kuczyński Wojciech., 128
Kukło C., 18, 120, 130, 160
Kula W., 23, 130, 160
Kumor B., 54, 160
Kurczewski J., 53, 54, 160
Kurzeniecki Jan, 54
Kurzeniecki Jerzy, 77, 95, 109, 135
Kurzyzna Wojciech., 128
Kutrzeba S., 13, 155
Kuźmińska M., 18, 48, 49, 50, 62, 94, 160

Lalik T., 84, 160
Lankamer T., 15, 83, 160
Laskowski O., 52, 160
Laszuk A., 17, 18, 52, 58, 94, 95, 160
Leniec Samotyja, 71
Leńczewscy, 71
Leszczyński A., 55, 56, 146, 160
Leśniewscy, 125
Leśniewski A., 19, 160
Leśnodorski B., 144, 156
Lewicka Hanna, 95
Liedke M., 160
Litak S., 54, 160
Łoknicki Bartłomiej, 153

Łowmiański H., 10, 17, 23, 63, 75, 103,
160, 164

Maciejewska W., 14, 31, 161
Madejczyk H., 10, 52, 156
Majecki H., 16, 164

Malczewska M., 18, 49, 93, 161
Marcin święty, 26
Maroszek J., 17, 51, 56, 58, 94, 138, 161
Matuszewski J., 20, 161
Michał Korybut Wiśniowiecki, 29, 162
Mieczutowiczowie, 72
Mikołaj Ossowski, 101
Milewscy, 128
Milewski Kapica I., 14, 53, 71, 161
Milewski P., 100
Mojkowska Anna, 127
Moniuszko Jan, 135
Moniuszkowie, 88
Mroczek Petronela, 127
Mroczkiewicz L., 45, 161
Mroczkowie, 123, 144
Mrówczyński M., 18, 161
Murawów Michał, 13
Musianowicz K., 47, 161

Nalepa J., 47, 161
Neszyński, 144
Niecieccy, 104
Nieciecki M., 100
Niesiecki K., 14, 19, 161
Niewiadomski, 66, 116, 145
Niewiarowski, 95
Nitach K., 139, 161

Ochmański J., 57, 161
Ohryzko J., 25, 155
Oleksicki J., 56, 161
Olszewicz B., 15, 161
Ossowscy, 101

Pałucki W., 24, 27, 42, 66, 72, 161
Paprocki B., 19, 161
Paszkiewicz H., 16, 162
Pawński A., 11, 12, 13, 14, 26, 27, 37, 38,
41, 158, 162
Paździor M., 51, 162
Perthees K., 15, 155, 156
Pęscy, 65, 95, 128, 146
Pieglowscy, 144

- Piekosiński F., 162
 Pienczykowski, 136
 Pietrzak M., 144, 156
 Piotr z Goniądza, 54
 Piszczatowska Elżbieta, 127, 128
 Plewczyński M., 162
 Pociecha W., 49, 69, 162
 Polaszewski L., 131, 162
 Pomianowie, 125
 Potkański K., 20, 162
 Pozyra S., 161
 Ptaszycki J., 155
 Ptaszycki S., 13
 Pułaski K., 50, 162

 Raczkowiczowie, 61, 164
 Radziwiłł Bogusław, 145, 159
 Radziwiłł Janusz, 52
 Radziwiłł Krzysztof II, 145, 156
 Radziwiłł Mikołaj II, 48, 49, 50, 53, 54, 62, 68, 69, 93
 Radziwiłłowie, 18, 23, 49, 53, 57, 62, 63, 64, 68, 69, 70, 71, 74, 79, 88, 93, 132, 145, 148, 156, 161
 Reczek S., 139, 162
 Romer E., 162
 Rośliniec S., 97, 106, 107, 162
 Rusin G., 145
 Rusiński W., 66, 162
 Russocki J., 75
 Russocki S., 75, 98, 99, 103, 107, 162
 Rutkowsy, 100
 Rutkowski J., 139, 162

 Rybarski R., 29, 39, 162
 Rydzewscy, 101
 Rydzewski Łazarz, 135

 Sakowicz E., 63
 Samsonowicz H., 137, 138, 162
 Sawicki J., 13, 155
 Semkowicz W., 13, 20, 45, 155, 162
 Senkowski J., 163
 Siedlecki J., 18, 19, 37, 163

 Sieklucki, 67
 Siemowit IV Mazowiecki, 48
 Sieniccy, 101
 Skibiccy, 144
 Sławski Jan, 74
 Smoleński W., 15, 16, 20, 68, 76, 163
 Sobol B., 14, 31, 163
 Sokołowski S., 45, 163
 Sotzman D., 15, 155
 Stamm E., 77, 163
 Strehlke E., 48, 155
 Strubicz Andrzej, 95, 109
 Strzemski M., 163
 Strzemski S., 45
 Stypulek Jerzy, 101
 Stypulkowscy, 125
 Stypulkowski Jerzy, 102
 Sulewscy, 101
 Sulewski Jakub, 101
 Sulimierski F., 163
 Sułowski Z., 14, 22, 163
 Szafran P., 12, 163
 Szczërba J., 17, 163
 Szczuka Stanisław., 117
 Szczuka Wiktoria., 153
 Szczukowie, 117
 Szewczyk J., 76, 163
 Szorc Wojciech, 101
 Szorcowie, 103, 144, 145
 Szycińscy, 128

 Targońscy, 145
 Taszycki W., 74, 163
 Textor J.C., 15, 83, 84, 148, 155, 160
 Tłoczek I., 84, 163
 Toczydłowski Jan, 99
 Topolski J., 10, 11, 17, 29, 41, 52, 155, 163, 176
 Toppen M., 48, 155
 Turowski K.J., 56, 155, 161
 Tymieniecki K., 75, 98, 164
 Tyszkiewicz J., 17, 45, 46, 47, 164

 Voit J., 155

 Wagner M., 164
 Wajda K., 158
 Waldo B., 98, 99, 100, 105, 149, 164
 Walewski W., 163
 Wasilewski T., 94, 95, 164
 Weyman S., 29, 164
 Węgiński Mateusz, 37
 Wiesiołowski Kazimierz, 94
 Wilamowski Jan, 101
 Wilamowski Szymon, 128
 Wilkiewicz-Wawrzyńczyk A., 48, 164
 Wiszowaci, 99, 101, 104, 125, 146
 Wiśniewski J., 10, 11, 15, 16, 41, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 57, 61, 62, 64, 72, 74, 76, 85, 101, 117, 120, 155, 164, 176
 Witkowska A., 22
 Witold Kiejstutowicz, 48, 53, 61, 68, 69
 Wittyg A., 20
 Wittyg J., 19, 20, 164
 Wittyg W., 75
 Wlewski B., 66, 135
 Włodarski A., 19
 Włodarski W., 17, 165
 Wnorowski Wojciech, 128
 Wołowicz G., 13, 46, 95, 109, 155
 Wójcicka M., 45, 165
 Wroczyńska E., 46, 56, 165
 Wyczański A., 18, 77, 107, 165

 Wydzierowscy, 103
 Wyrobisz A., 15, 17, 21, 46, 52, 53, 161, 165
 Wysoccy, 128
 Wyszowski Z., 127
 Wyszynski Stanisław Jalbzyk, 28, 29, 153, 154

 Zabielski Andrzej, 101
 Zajączkowski A., 9, 165
 Zajączkowski S., 16, 61, 165
 Zambrowscy, 103
 Zamoyski Jan, 50, 51, 58, 158
 Zielepucha Jerzy z Łabna, 50, 74
 Ziemiński P., 72
 Zienkowiec Jan, 13, 54, 155
 Zrobek J., 72
 Zygmunt August, 45, 50, 51, 54, 55, 68, 94, 157, 158, 162
 Zygmunt III Waza, 53, 66, 72
 Zygmunt Kiejstutowicz, 48
 Zygmunt Stary, 49, 50, 62, 93

 Żabko-Potopowicz A., 165
 Żaboklicka A., 12, 157
 Żelazo Maciej, 115, 146
 Żmijewski Mikołaj, 101

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

- Augustowo, *Patrz* Augustów
 augustowski dekanat, 15, 54
 augustowski powiat, 10, 16, 48, 50, 52, 53, 54, 61, 64, 72, 164
 augustowskie starostwo, 57, 58
 Augustów, 14, 48, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 72, 83, 164
 Aulakowszczyzna, 47
- Babino, 175
 Bagienki, 100, 175
 Bagno, 72
 Bajki, 34, 61, 63, 65, 77, 81, 87, 89, 91, 109, 121, 123, 148, 174
 Bajki-Zalesie, 65
 bargłowska parafia, 34, 65, 66, 67, 95, 96, 111, 112, 115, 132, 134, 171
 Bargłów, 14, 54, 83
 Barszcze, 110, 174
 Białobrzegi, 121, 125, 175
 Białoruś, 14
 Białostoczczyzna, 16, 158, 160, 161, 164
 białostockie dobra, 94
 białostockie województwo, 16, 45, 159, 163, 164
 Białosuknie, 63, 77, 89, 99, 100, 121, 125, 172
 Białystok, 16, 52, 94, 153, 154, 164
 Biebrza rzeka, 17, 43, 44, 45, 46, 47, 62
 Bielsk, 14, 49
 bielska ziemia, 9, 12, 15, 16, 18, 19, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 37, 49, 52, 53, 56, 57, 63, 68, 75, 76, 144, 146, 153, 154, 155, 157, 159, 160, 163
- bielski dekanat, 54
 bielski powiat, 106
 bielskie starostwo, 69
 Boguszewo, 174
 boguszewskie wójtowstwo, 93
 Boguszki, 34, 174
 Branice, 52
 Brańsk, 14, 50, 53, 70, 163
 brański powiat, 9, 65, 96
 brzeska ziemia, 52, 53
 brzesko-litewskie województwo, 53
 Brzeziny, 95, 175
 Brzozowa, 44, 54, 62, 87, 95, 172
 Brzozówka, 49
 Brzozówka rzeka, 43, 44, 49
 Bug rzeka, 46, 47, 89
 Bukowo, 66, 174
- chełmińskie województwo, 12
 Chobotki, 146, 172
 Chojnowo, 34, 174
 Choroszcz, 55
 Chraśl, 71, 172
 Cibarzewo, 61, 175
 Cieszymy, 95, 107
 Ciszewo, 62, 99, 174
 Czajki, 61, 116, 122, 125, 140, 142, 149, 172

Czarna rzeka, 43
Czarna Wieś, 128
Czarny Las, 62, 74
Czokołdy, 62, 67, 88, 140
Czokołdy-Zalesie, 81, 174

Danowo, 100, 101, 102, 110, 174
dekanat knyszyński, 54
długoleckie wójtostwo, 93
Długoleka, 73, 79
Dobki, 99, 104, 121, 175
Dobrzyniewo, 54, 79
dobrzyniewska parafia, 34, 35, 63, 65,
67, 96, 100, 101, 102, 111, 112, 115,
120, 121, 123, 125, 132, 134, 171
dobrzyniewskie wójtostwo, 93
dobrzyńska ziemia, 20, 75, 96, 156
Dolina Wileńsko-Warszawska, 44
Dolistowo, 35, 54, 63, 79, 93, 95, 121,
140, 144, 148, 150, 171
dolistowska parafia, 34, 35, 65, 67, 81,
83, 87, 91, 96, 109, 111, 112, 115,
120, 121, 123, 128, 130, 132, 134,
135, 136, 137, 138, 140, 171
Dręstwo jezioro, 45
drohicka ziemia, 52
drohicki powiat, 96
Drohiczyn, 147
Dziekonie, 35, 130, 174
Dzielnica Niziny Mazowiecko-Podla-
skiej., 45
Dzielnica Pojezierza Suwalskiego, 45
Dzielnica Północno-Mazowiecka, 45
Dziemieniewizna, 102
Dzięciołowo, 35, 83, 171
Dzięciołowo-Taruse, 88, 171

Elk rzeka, 43, 44, 62
Europa, 46, 51, 157
Europa Środkowa, 46

Frankfurt, 56
Franki-Chrościele, 172
Franki-Dąbrowa, 172

Franki-Piaski, 173

Garbów, 101
Gdańsk, 51, 56
Głębok Stok, 65, 172
Gołuchowskie jezioro, 47
Goniądz, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 58, 61,
62, 70, 83, 88, 93, 113, 147
goniędzka parafia, 28, 34, 58, 63, 64, 65,
67, 77, 89, 91, 96, 97, 99, 100, 109,
111, 112, 115, 116, 120, 121, 122, 125,
132, 134
goniędzka włość, 48, 49, 50
goniędzki powiat, 53
goniędzkie dobra, 17, 161
goniędzkie leśnictwo, 57
goniędzkie starostwo, 57, 58, 73, 153
Górskie, 65, 171
Grabowo, 61, 95, 171, 173
Grabowo Nowe, 116, 122
Grabowo Stare, 122
Grabówka, 95, 172
grajewski powiat, 16, 47, 48, 61, 62, 74,
76, 101, 117, 120, 164

Hermany, 100, 175
Horodnicze, 93

Inflanty, 51

Jaćwież, 16, 17, 136, 140
Jaćwież, 47, 158
jasionowska parafia, 34, 58, 64, 65, 67,
87, 95, 96, 111, 112, 115, 132, 134,
172
Jasionówka, 54, 55, 87, 144, 146, 159,
172
Jaskra rzeka, 44
Jaświły, 35, 66, 109, 135, 144
Jaworówka, 35, 100, 101, 102, 121, 123,
171
Jegrznia rzeka, 44
Jezioro Rajgrodzkie, 43, 45, 47
Jezioro Zygmunta Augusta, 45, 50

Jurowce, 171

kalinowska parafia, 34, 54, 64, 65, 67, 87,
96, 111, 112, 121, 133, 134, 137, 172
kalinowskie wójtostwo, 93
Kalinówka, 49, 87, 172
kaliskie województwo, 12, 37, 38
kamieniecka ziemia, 52
Kamienny Bród rzeka, 43, 44
Kamionka, 87, 95, 171, 172
Kapice, 173
Kapice-Cieszmy, 173
Kapice-Lipnice, 173
Karwowo, 109, 174
Karwowo-Czarny Las, 174, *Patrz* Kar-
wowo
Kierzki, 173
Kijowszczyzna, 64
Kłoski, 61
Kłoski-Młynowięta, 130, 145, 173
Kłoski-Śwignie, 127, 173
Knyszyn, 11, 35, 51, 54, 55, 56, 62, 65, 67,
81, 94, 162
knyszyńska parafia, 34, 54, 63, 65, 67, 96,
111, 112, 115, 133, 134
knyszyński dekanat, 15, 54, 155
knyszyńskie dobra, 17, 71
knyszyńskie leśnictwo, 57
knyszyńskie starostwo, 50, 57, 58, 71, 73,
79, 153, 158, 160
kobryńska ziemia, 52
Kobuzie, 71, 171
Kobylin, 14, 38, 54, 61, 62, 66, 79, 140
Kobylińskie Kościelne, 89, 173
Kobylińskie Latki, 173
Kobylińskie Podśędki, 66, 77, 89,
173
Kobylińskie Zarzeczne, 173
kobylińska parafia, 28, 30, 34, 43, 49, 61,
63, 64, 65, 66, 67, 77, 79, 83, 87, 89,
91, 96, 97, 100, 102, 109, 111, 112,
115, 116, 119, 122, 125, 127, 128,
130, 133, 134, 135, 140, 142, 148,
149, 150, 169, 177

Kołaki, 101, 174
Kołaki-Czarny Las, *Patrz* Kołaki
Kołodzieże, 174
Korona, 9, 19, 21, 32, 37, 39, 42, 55, 58,
63, 64, 66, 68, 71, 107, 115, 146
Kosówka, 67, 72, 174
Kotlina Biebrzańska, 44
Kraina Mazowiecko-Podlaska, 45
Kraina Mazursko-Podlaska, 45
Kraina Wielkich Jezior, 47
krakowskie województwo, 13, 20, 27,
37, 77, 148, 155, 160, 162
Kramkówka, 77, 89, 100
Kramkówka Mała, 65, 172
Kramkówka Wielka, 65, 172
Krewa, 48
Kropiwnica, 61, 173
Kropiwnica-Kiernoski, 173
Kropiwnica-Racibory, 100, 173
Krosiewo Górskie, *Patrz* Górskie
Krosiewo Rudnik, 174
Krosiówka, 65, 74, 171
Królestwo Polskie, *Patrz* Polska
Królewiec, 56
Kruszyno, 172, 175
Krypno, 54, 66
Krzywa dzierzawa, 57
Księstwo Mazowieckie, 105
Księstwo Warszawskie, 158
Kuczyno Bogdańcze, 101
Kukowo, 136, 174, 177
Kulesze, 35, 130, 138, 146, 174
Kulesze-Chobotki, 175
Kuligi, 110
Kuligi Lipki, 174
Kulikówka, 88, 121, 125, 171
Kulikówka-Szacify, 88, 171
Kurzyno, 173
Kuwały bagno, 44

Laskowiec, 67
Leńce, 66, 88, 171
Leśniewo, 61, 65, 122, 125, 173
Leśniewo-Borki, 173

Lipówka, 65, 72, 171
 Lipsk, 19, 56, 161
 Litwa, 9, 13, 19, 20, 49, 56, 63, 68, 150, 156, 158, 160, 162
 liwska ziemia, 106
 lubelskie województwo, 151
 Lublin, 71, 151

Łabętnik, 101, 174
 Łazarze-Kleszczewo, 174
 Łazy, 95, 121, 175
 Łęk, *Patrz* Ełk rzeka
 łomżyńska ziemia, 107, 142
 łomżyński powiat, 97
 łucka diecezja, 13, 18, 54, 155, 157, 159
 łukowska ziemia, 96
 Łyża rzeka, 54

Magnusze, 35, 100, 175
 Makowo, 65, 66, 115, 122, 145, 173
 Małopolska, 94
 Masie, 174
 mazowieckie województwo, 11, 154
 Mazowsze, 9, 12, 17, 18, 24, 29, 42, 46, 47, 52, 62, 73, 74, 84, 89, 96, 97, 98, 99, 101, 107, 117, 126, 142, 145, 147, 151, 156, 157, 160, 161, 162, 164
 Medele, 49
 Melno jezioro, 48
 Metenburg, 48
 mielnicka ziemia, 52
 mielnicki powiat, 96
 Mikicino, 35, 81, 87, 95, 112, 123, 128, 140, 146, 171
 Milewo, 35, 61, 128, 130, 146, 175
 Milewo Zalesie, 173
 Mińsk, 14
 Mojki, 122, 125, 127, 173
 Mojły, 175
 Moniuszki, 35, 62, 88, 112, 121, 130, 135, 171
 moniuszkowskie wójtowstwo, 93
 Mońki, 121, 172
 Mroczyki, 127, 140, 175

Narew rzeka, 9, 17, 43, 44, 45, 46, 47, 56, 61, 63, 65, 67, 89, 113, 122, 148, 159, 161, 164
 Narvomed, *Patrz* Puszcza Nadnarwiańska
 Necko jezioro, 43, 45
 Netta rzeka, 44
 Nieciecze, 100, 104, 121, 175
 Niereśl rzeka, 44, 45, 49
 Niewiarowo, 47, 128, 175
 Nizina Północnopodlaska, 44
 Norymberga, 56

Oliszki, 172
 Ołdaki, 172
 Owrucczyzna, 97

Pajewo, 61, 175
 Paryż, 58
 Pęskie, 81, 172
 Piekutowo, 67
 Pieńczykowo, 62, 99
 Pisanki, 175
 Piszczaty, 61, 63, 83, 173
 Piszczaty-Koziołki, 173
 Piszczaty-Piotrowięta, 128, 130
 Piszczaty-Tomkowiecia, 130
 Piszczaty-Tusiki, 173
 Piwowary, 73
 płocki powiat, 106
 płockie województwo, 11, 106, 154
 płoński dekanat, 54
 Podlasie, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 31, 38, 41, 42, 46, 47, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 63, 64, 71, 74, 76, 83, 89, 94, 96, 97, 105, 113, 142, 145, 149, 151, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165
 Podlaskie Ławki, 44
 podlaskie województwo, 9, 11, 12, 15, 17, 23, 24, 27, 29, 43, 50, 52, 53, 58, 59, 63, 70, 132, 151, 153, 154, 155, 156, 162, 176
 Pogorzałka, 65, 122, 173

Pojezierze Augustowskie, 10, 16, 164
 Pojezierze Ełckie, 46
 Pojezierze Mazurskie, 46
 Pojezierze Suwalskie, 45, 46, 47
 Pojezierze Wschodniobałtyckie, 44
 Polesie, 20, 157
 Polska, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 24, 26, 29, 31, 32, 33, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 68, 74, 75, 76, 77, 83, 85, 95, 96, 97, 100, 103, 105, 107, 126, 130, 131, 132, 136, 137, 139, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165
 Pomiany, 83, 99, 101, 107, 174
 Popowlany, 81
 poznańskie województwo, 131
 Pruska, 67, 140
 Prusy Królewskie, 66, 142, 162
 Prusy Książęce, 147
 Przestrzele, 74, 100, 174
 Przestrzele-Czarny Las, *Patrz* Przestrzele
 Puszcza Bielska, 46
 Puszcza Hercyńska, 45
 Puszcza Knyszyńska, 43, 45, 165
 Puszcza Nadnarwiańska, 47
 Puszcza Rajgrodzka, 46

Radule, 81, 107, 175
 Radziejewo Wojty, 111
 rajgrodzka parafia, 28, 30, 34, 35, 38, 39, 63, 64, 65, 67, 72, 77, 79, 87, 91, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 106, 109, 110, 111, 112, 115, 120, 121, 128, 133, 134, 135, 136, 140, 142, 148, 149, 150, 177
 rajgrodzka włość, 48, 49, 50
 rajgrodzkie starostwo, 11, 57, 58, 74, 153
 rajgrodzko-goniądzka włość, 68, 69
 Rajgród, 14, 48, 49, 53, 55, 56, 58, 63, 70, 74, 87, 93
 rawska ziemia, 20, 164
 rawskie województwo, 11, 29, 154
 Reszki, 174

Romejki, 172
 Rosja, 56
 Równina Augustowska, 44
 Ruda, 66
 Ruś, 13, 16, 47, 155, 158
 Rutkowskie, 63, 91, 109, 116, 121, 123, 140, 145, 172
 Rybarki, 172
 Rydzewo, 135, 142, 174
 Rydzewo-Czarny Las, *Patrz* Rydzewo

Sajno jezioro, 43, 45
 Sarmacja, 56, 155
 Siekierki, 67, 81, 175
 sierpecki powiat, 106
 Sikory, 61, 63, 65, 95, 121, 128, 137, 148, 172
 Sikory-Bartkowiecia, 173
 Sikory-Bartyczki, 173
 Sikory-Janowiecia, 173
 Sikory-Pawłowiecia, 173
 Sikory-Piotrowięta, 173
 Sikory-Tomkowiecia, 122, 173
 Sikory-Wojciechowięta, 173
 Skomentno jezioro, 47
 Skrockie, 174
 Słomianka, 172
 Smogorówka, 12, 95
 Sobieszczki, 83, 121, 125, 172
 Sokołda rzeka, *Patrz* Supraśl
 Sokołdka, 71
 sokólski powiat, 55, 159
 Solistówka, 67
 Solniki, 101
 Stajne, 12, 95
 Stara Wola, 172
 Stoznowo, 112, 172
 Stypułki, 63, 102, 173
 Stypułki-Koziołki, 109, 173
 Stypułki-Szymany, 130, 173
 Stypułki-Święchy, 173
 Supraśl rzeka, 9, 43, 44, 47, 65
 suraski powiat, 9, 94, 96
 suraskie starostwo, 58

Suraż, 14, 50, 53
 Szafranki, 95
 Szelistówka, 65, 107, 110, 174
 Szolistowo, 65
 Szorce, 35, 63, 87, 91, 103, 111, 121, 125, 148, 175
 Szpakowo dwór, 93
 szpakowski folwark, 72
 Szymanów, 110
 Szymany, 35, 62, 107, 109, 120, 121, 174

 Ślina rzeka, 43, 44, 64, 83, 88, 147, 159
 Świerzbienie, 121, 125
 Świsłocz rzeka, 47

 tajeńska dzierzawa, 52
 tajeńskie wójtostwo, 72
 Tatary, *Patrz* Kruszyno
 Toczydłowo, 38, 62, 77, 101, 107, 110, 120, 121, 125, 174
 trockie województwo, 53, 94
 Trzcianka, 47
 Trzcianne, 14, 18, 53, 55, 58, 147
 trzcieńska parafia, 18, 63, 77, 81, 87, 89, 99, 100, 103, 104, 109, 111, 120, 121, 128, 130, 133, 136, 138, 140, 146, 149, 150, 160
 Turczynowo, 135, 174
 Tworki, 107, 174
 Tykocin, 14, 16, 18, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 61, 62, 66, 69, 70, 71, 83, 87, 88, 93, 113, 140, 146, 147, 158, 160, 161
 tykocińska parafia, 28, 34, 35, 63, 64, 65, 77, 79, 81, 91, 95, 96, 97, 99, 100, 103, 104, 111, 112, 115, 120, 121, 123, 125, 130, 133, 134, 140
 tykocińska włość, 48, 50, 57, 63, 68, 93
 tykociński powiat, 1, 2, 6, 9, 10, 19, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 39, 40, 43, 44, 46, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 75, 79, 83, 87, 89, 91, 93, 94, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 106, 107, 111, 112, 115, 120, 121,

123, 126, 127, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 144, 147, 149, 151, 167, 168, 169, 176
 tykocińskie leśnictwo, 57
 tykocińskie starostwo, 11, 16, 52, 58, 59, 70, 87, 93, 94, 149, 153, 156, 177

 waniewska włość, 49
 Waszkiewicz, 172
 Wielkie Księstwo Litewskie, 51, 156, *Patrz* Litwa
 Wielkopolska, 131, 162
 Wilamówka, 81, 101, 175
 wileńska diecezja, 13, 14, 18, 40, 54, 155
 Wilno, 13, 15, 18, 19, 46, 49, 51, 155, 157, 159, 160, 161
 wiska ziemia, 142
 wiski powiat, 97
 Wissa rzeka, 47
 Wiszowate, 35, 63, 77, 83, 89, 99, 101, 102, 104, 120, 121, 130, 149, 175
 Wizna, 17, 61, 159
 włodzińska eparchia, 54
 Wnory, 83, 173
 Wnory-Kuzele, 128
 Wnory-Wandy, 173
 Wnory-Wypychy, 89, 174
 Wojszki, 172
 Wola Piotrowska, 88
 Wołyń, 64, 157
 Wozna, 12, 93, 95
 Wólka, 67, 107, 171
 Wólka Piotrowska, 174
 Wrocław, 56
 Wroczenie, 35, 121, 138, 172
 Wysocyzna Białostocka, 44
 Wysocyzna Podlaska, 46
 Wysocyzna Podlasko-Białoruska, 44
 Wysocyzna Wołkowyska, 46

 Zabiele, 93
 zabłudowski klucz, 94
 Zajki, 121, 123, 125, 130, 175
 Zalesie Łabęckie, 135, 174

Zastocze, 73
 Zaścianek, 67, 72
 Zbylitowo, 172
 Złotoria, 87
 Zrobki, 174
 ZSRR, 14, 15, 31, 161

Zucielec, 138, 144

 Żarnowiec, 54
 Żendziany, 77, 103, 130, 175
 Żuławy, 142

POWIAT TYKOCIŃSKI W XVI - XVII WIEKU

22°30' 22°40' 22°50' 23°00' 23°10'

A.

53°50'

53°50'

53°40'

53°40'

53°30'

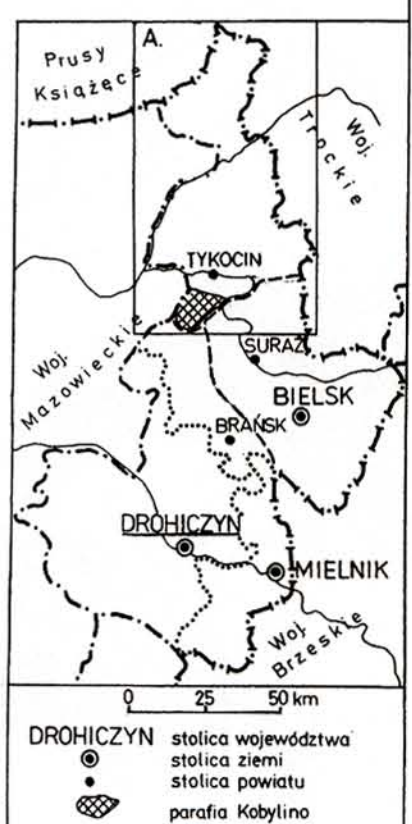
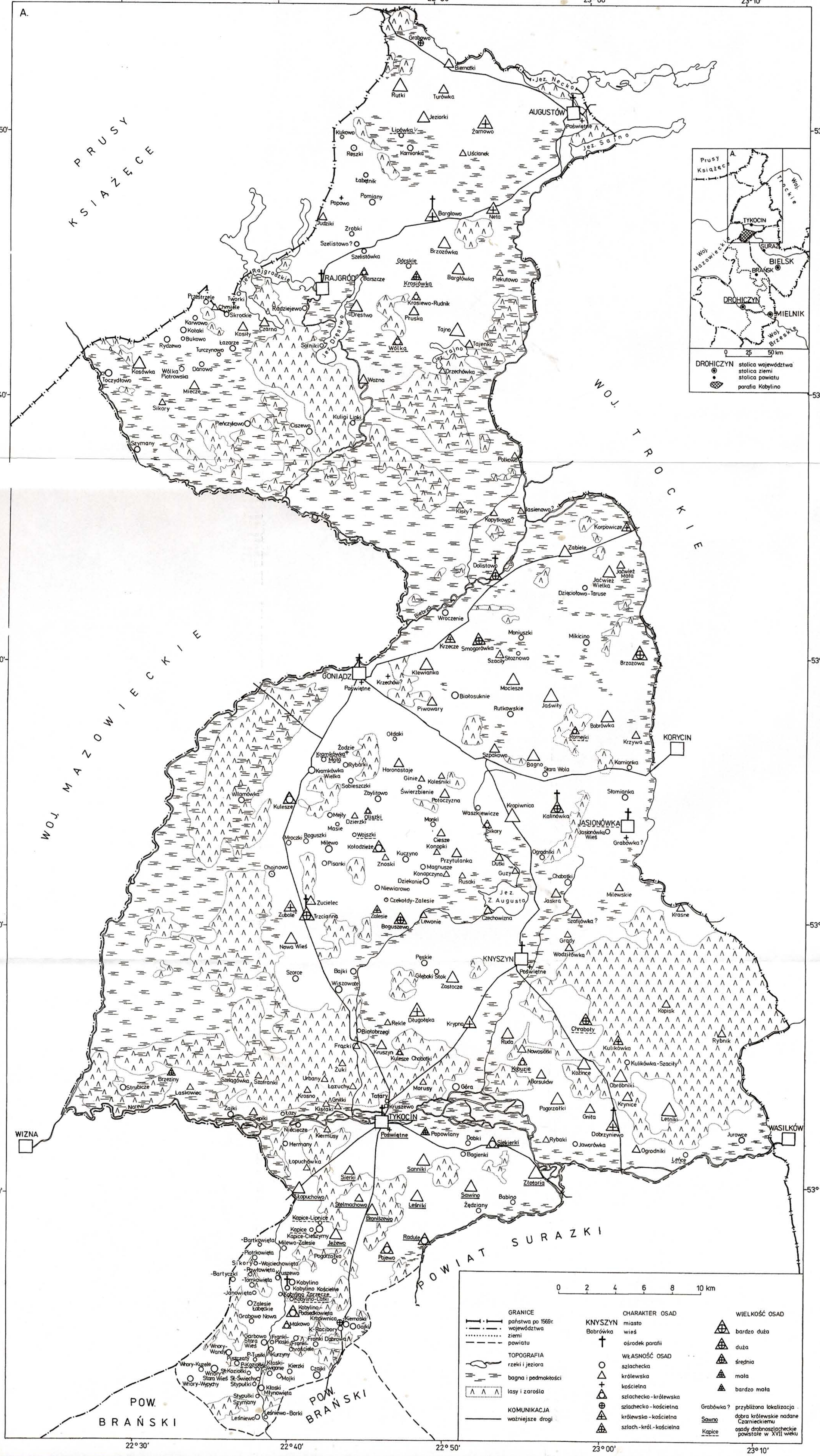
53°30'

53°20'

53°20'

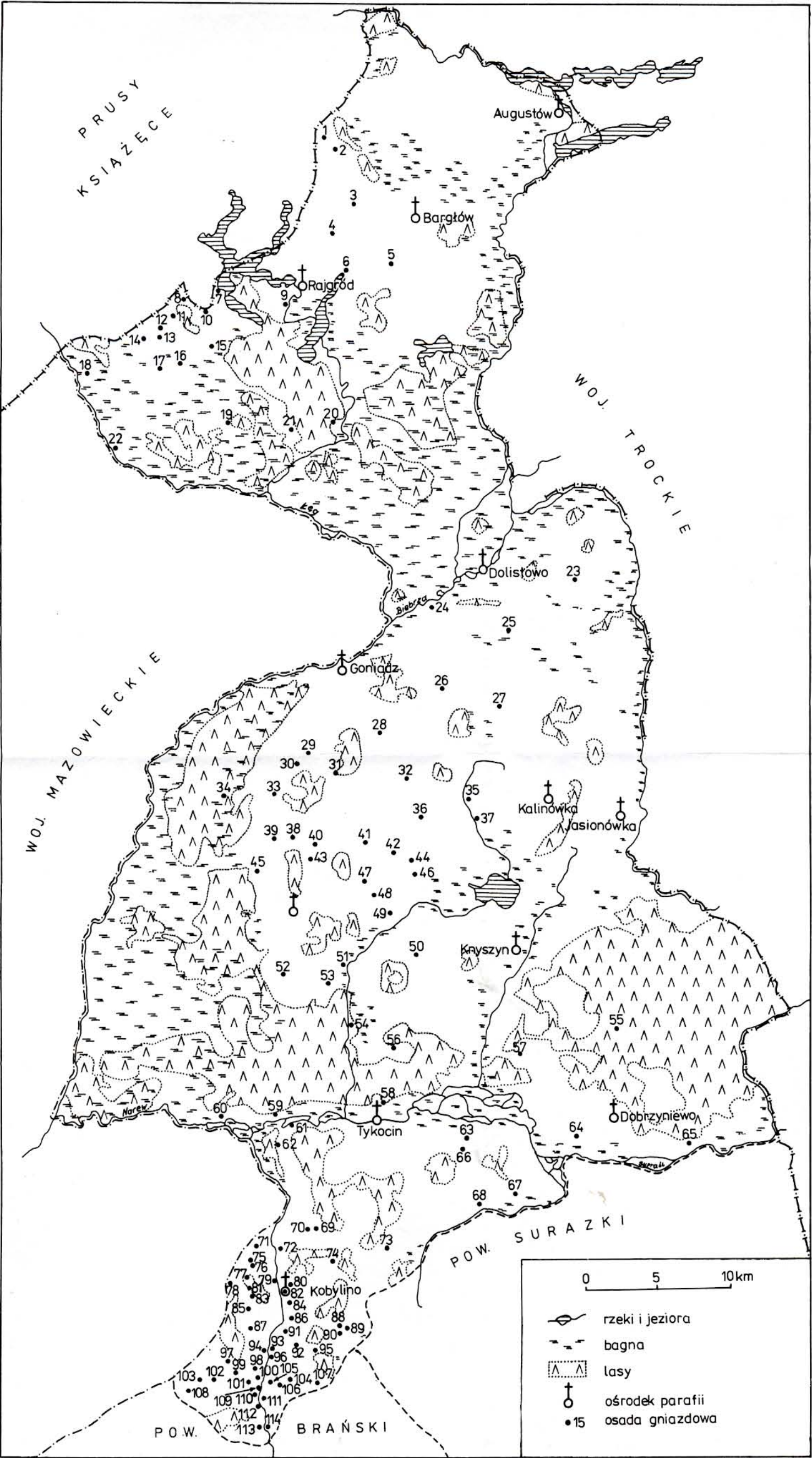
53°10'

53°10'

0 2 4 6 8 10 km		
GRANICE	CHARAKTER OSAD	WIELKOŚĆ OSAD
— państwa po 1569r.	KNYSZYN miasto	▲ bardzo duża
— województwa ziem	Bobrowka wieś	▲ duża
— powiatu	† ośrodek parafii	▲ średnia
TOPOGRAFIA	○ WŁASNOŚĆ OSAD	▲ mała
— rzeki i jeziora	△ szlachecka	▲ bardzo mała
— bagna i podmokłości	△ królewska	
— lasy i zarośla	△ kościelna	
KOMUNIKACJA	△ szlachecko-królewska	
— ważniejsze drogi	△ szlachecko-kościelna	
	△ królewsko-kościelna	
	△ szlach-król-kościelna	
		Grabowa? przybliżona lokalizacja
		Sawno dobra królewska nadana
		Kapice Czarnieckiemu
		osady drobnoszlacheckie
		powstałe w XVII wieku

Mapa 2. DOBRA GNIAZDOWE NA TERENIE POWIATU TYKOCIŃSKIEGO W XVI I XVII W.

Mapa 3. OSADY DROBNOSZLACHECKIE NA TERENIE POW. TYKOCIŃSKIEGO W XVI I XVII W.

